azgelişmişliğin toplumsal boyutu

ZAFER CİRHİNLİOĞLU

İMGE kitabevi

ZAFER CİRHİNLİOĞLU
azgelişmişliğin toplumsal boyutu
İMGE kitabevi

Zafer Cirhinlioğlu, 30 Ağustos 1961 tarihinde Sivas'ta doğdu. İlk ve orta öğrenimini çeşitli il ve ilçelerde tamamladı. Haziran 1984'de Hacettepe Üniversitesi, Felsefe Bölümü'nden mezun oldu. Takip eden yılda, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'ne araştırma görevlisi olarak girdi. 1988 yılında bu üniversitede, mastır derecesini aldı. Ocak 1990 tarihinden itibaren, İngiltere'nin Leicester Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü'nde doktora çalışmasına başladı. Ağustos 1995'te, 'Profesyonel Meslekler' konusundaki doktora tezini tamamlayarak yurda döndü. Zafer Cirhinlioğlu'nun 'Meslekler ve Sosyoloji' konulu, İngilizce literatürden derleyerek çevirdiği bir çeviri kitabı var. Ayrıca, "Türkiye'de Hukuk Mesleği" adlı kitabında ise, Türkiye'deki bir profesyonel mesleği sosyolojik açıdan incelemekte. Bunun yanı sıra, çeşitli konuları içeren birçok makalesi de bulunmaktadır. Halen Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışmalarını sürdürmektedir.

Zafer Cirhinlioğlu
Azgelişmişliğin Toplumsal Boyutu
ISBN 975-533-253-7
© İmge Kitabevi Yayınları, 1999
Tüm hakları saklıdır.
Yayıncı izni olmadan, kısmen de olsa
fotokopi, film vb. elektronik ve mekanik
yöntemlerle çoğaltılamaz.

1. Baskı: Kasım 1999

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Mehmet Göllü

Kapak Tasarımı
Elvan Özsezgin

Kapak Baskısı
Kırali Matbaası 425 42 07

İç Baskı ve Cilt
Zirve Ofset, 229 66 84

İmge Kitabevi
Yayıncılık Paz. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Konur Sok. No: 3 Kızılay 06650 Ankara
Tel: (312) 419 46 10 - 419 46 11
Faks: (312) 425 65 32
İnternet: www. imge. com.tr
E-Posta: imge@imge.com.tr

Zafer Cirhinlioğlu

Azgelişmişliğin Toplumsal Boyutu

İMGE kitabevi

İçindekiler

1. Giriş 9
2. Modernleşme Okulu 19
2.1. Modernleşmenin/Gelişmenin Ölçütleri 22
2.2. Modernleşmenin Kuramsal İpuçları; Durkheim, Weber, Parsons 27
2.3. Modernleşme Kuramları 52
2.3.1. A. J. Levy: Göreli Olarak Modern Toplumlar 52
2.3.2. N. J. Smelser: Yapısal Farklılaşma 56
2.3.3. Coleman: Farklılaşma ve Siyasi Modernleşme 59
2.3.4. S. M. Lipset: Ekonomik Gelişme ve Demokrasi 61
2.3.5. W. W. Rostow: Ekonomik Büyümenin Aşamaları 70
2.3.6. D. McClelland: Gelişmenin Bir Ölçütü Olarak Başarı 74
2.3.7. Inkeles: Modernleşmenin Birey Üzerindeki Etkileri 79
2.3.8. Bellah ve Davis: Japon Kalkınma Modeli 81
2.4. Modernleşme Kuramlarının Eleştirisi ve Türkiye Açısından Değerlendirilmesi 90
3. Bağımlılık Kuramları 121
3.1. Klasik Marksizm ve Gelişme 122

3.2. Baran: Gelişmenin Ekonomi Politiği 127
3.3. ECLA: Tarımdan Sanayiye 131
3.4. Frank: Metropol-Uydu İlişkisi 139
3.5. Dos Santos: Bağımlılığın Özellikleri 144
3.6. Amin: Merkez-Çevre İlişkisi 147
3.7. Cardoso: Bağımlılık İçinde Gelişme 150
3.8. Wallerstein: Dünya Sistemi Kuramı 161
3.9. Bağımlılık Kuramlarının Eleştirileri 169
3.10. Bağımlılık Kuramlarının Türkiye Açısından Değerlendirilmesi 184
4. Genel Değerlendirme ve Sonuç 195
Kaynakça 211

Oğlum Arda'ya

Giriş

Birkaç yıl önce, İngiliz BBC televizyonunda, Afrika kıtasının geri kalmışlığı ile ilgili belgesel bir film izleme fırsatı bulmuştum. Yapımcıların çok geniş bir bakış açısı ile konuyu irdelemelerini gölgede bırakan bir röportaja tanık oldum. Orta Afrika ülkelerinin birinde gerçekleştirilen bu röportajda, çok yaşlı bir zenci, bozuk aksanlı İngilizcesi ile, Batı gelişme literatüründe yıllardır anlatılmaya ve çözülmeye çalışılan sorunları bir anda çözüverdi gibi geldi bana. Yaşlı zenciye, içinde yaşadıkları toplumun neden geri kaldığı sorulduğunda, yavaş fakat, kararlı ve yaşlılığın verdiği deneyim ile donanık bir ses tonuyla, İngiliz haberciye şunu söylemişti; "biz yoksuluz, çünkü siz varsılsınız (we are poor, because you are rich)". Aslında, gelişme sosyolojinde ve ekonomisinde yıllardır ileri sürülen, çok karmaşık, bazen ekonometrinin anlaşılmaz hesapları arasında kaynayıp giden, kuramlar da, bu yalın gerçeği dile getirmek istiyorlardı. Ancak, bana göre, hiçbirisi bu gerçeği yaşlı zenci kadar becerikli bir şekilde ifade edememişti. Her ne kadar yaşlı zenci bu ifadeyi başta kendi ülkesi ve genel olarak Afrika kıtası için söylemiş olsa da, sözlerinin arasından, kendi ülkemin içinde yaşadığı gerçeklere ilişkin ben de payıma düşeni almıştım. O andan itibaren, çok daha dikkatli ve bilinçli bir şekilde gelişme/kalkınma kuramlarıyla ilgilenmeye karar verdim. Uygun bir zamanda kullanmak üzere bulabildiğim ve kafamdaki sorulara yanıt olabileceğini düşündüğüm dokümanları toplamaya başladım. Ancak, bir yandan

doktora çalışmamı tamamlamak zorunda olduğumdan, uzun zaman bu dökümanları/eserleri değerlendirme fırsatım olmadı. Son iki-üç yıldır bu konunun üzerine yeniden eğilebilecek zamanı yaratabildim. Elinizde ki bu kitap, aslında, söz konusu filmdeki, kendisini hiç tanımadığım o yaşlı zencinin bende uyandırdığı hayretin ve merakın bir ürünüdür.

Azgelişmişlik sorun alanı ile ilgili Türkçe literatüre bir göz atmış olanlar, ülkemizde bu alanda yayınlanan eserlerin çoğunun, temel olarak, ekonomi biliminden hareket ettiklerini yakından bileceklerdir. Aslında, Batı ülkelerinde de gelişmeyle/kalkınmayla ilgili sorunlara daha fazlaca eğilen grup, ekonomistler olagelmiştir. Çünkü, genel olarak gelişme/kalkınma süreci ilkin ekonomik bir sorun olarak düşünülmüştür. Ülkelerin yoksulluklarının ya da varsıllıklarının ekonomik terimler aracılığıyla daha iyi açıklanabileceğine inanılmıştır. Bu düşüncelerinde bir ölçüde de haklıdırlar. Çünkü, ekonomik gelişmeler gözle görülebilir niteliktedirler. Ancak, Batı literatüründe ki farklılık, ekonomi biliminin yanı sıra, başta sosyoloji olmak üzere, diğer birçok alanda da azgelişmişlikle ilgili eserlerin üretilmiş olmasında yatmaktadır. Gelişen bir ülke özellikleri gösteren ülkemizde de, açıktır ki, gelişme/kalkınma sorunları, Batılı ülkelerden daha fazla ve daha çeşitli alanlarda tartışılması gereken bir konudur. Azgelişmişlik sorunu, gelişmiş Batılı bilimcilerinden çok, bizim kendi sorunumuzdur.

Kendi sorunumuzu, kendimiz çözerken, "Amerika'yı yeniden keşfetme" hatasına düşmemek gerekir. Bunun için, Batı'da geliştirilen hem sosyoloji hem de ekonomi alanındaki kuramları ve sonuçlarını çok iyi bilmemiz, yapılan işin doğası gereğidir. Batı sosyolojisindeki bilgiler, hangi amaçla üretilirse üretilsin, nihayette bizi, öğrenilmesi gereken bir bilgi yığınıyla karşı karşıya bırakmaktadır. Yanlış ve amaçlı bilgi üretmekten daha kötüsü, kanımca hiç üretmemektir. Bir başka anlatımla, ülkemiz aydınının kendi sorunlarına ilişkin özgün katkılarının olabilmesi için, Batı'da üretilen bil-

gilere en iyi şekilde hakim olması şarttır. Ancak, bu kuramlara tapınmak da yersizdir. Olsa olsa düşünsel bir zayıflığın, yetersizliğin göstergesi olabilir.

Bu inançtan hareketle, bu kitapla birlikte, okuyucuya, ilkin, sosyoloji alanında üretilen gelişme kuramlarını Türkçe'ye derli toplu olarak sunmayı hedefledim. Sosyoloji alanında ki gelişme sorunu ile ilgili kuramlar, ekonomi alanında üretilen kuramların sonuçlarını da içermektedir. O yüzden, kitap boyunca hem pür sosyoloji kuramları hem de temeli Marksizme dayanan ekonomi ağırlıklı kuramları bulmak mümkün olacaktır. Okuyucu, şimdiye kadar Türkçe'ye sunulmuş ve sunulmamış birçok kuramı derli toplu bir şekilde bulmanın yanı sıra, bundan daha da önemlisi, bu kuramların çoğu zaman Türkçe'de gözden kaçırılan asıl çıkış kaynaklarını ya da hedeflerini tam olarak anlama/görme fırsatını elde etmiş olacaktır. Buna ek olarak, kitap boyunca, gelişme sosyolojisi alanındaki kuramların, ülkemizin gelişme süreci açısından geniş çaplı bir değerlendirilmesi/ eleştirisi de yapılmıştır.

Bu çerçevede, genel olarak, gelişme sosyolojisi literatürü ile gelişmiş ülkelerin geleneksel dış politikaları arasında yakın bir ilişkinin olduğu sonucuna varılmıştır. Gelişme sosyolojisi, gelişmiş ülkelerin diğer ülkelere yönelik politika belirlemelerine ve onları istedikleri yöne çekmelerine yönelik kuramsal bir zemin hazırlamıştır.[1] Dolayısıyla, gerçek anlamda gelişme/kalkınma sorununun çözülmesine katkıları

[1]Belki de bu yüzden şu andaki 'Gelişme Sosyolojisinin' bir bunalıma girdiği geniş ölçüde kabul edilmektedir. Örneğin, bu sorunun çok iyi dile geldiği makaleler için bkz, Mouzelis, N.P. (1988), "Sociology of Development: Reflection on the Present Crisis", Sociology, Vo.22 No.1; Baldacchino Goldfrey. (1993), "Bursting the Bubble: The Pseudo Development Strategeies of Microstates", Development and Change, Sage, London, Vol.24 29-51.. Booth, D. (1985), "Marxism and Development Sociology: Interpreting the Impasse, World Development , vol.13, 7.; Wallerstein, I. (1993), "Development, Lodestar or illusion", in Leslie Sklair, (ed), Capitalism and Development, Routledge, London. Ayrıca 'Gelişme" kavramının felsefe alanındaki kullanımlarındaki karışıklıklar için bkz, Agazzi (1993), "Introduction", in Kucuradi and Agazzi (ed), Philosophy and Cultural Development, PST, Ank. Bu kitap boyunca da sergileneceği gibi, ileri sürülen kuramlar uygulamada fakir ülkelerin konumlarını değiştirici hiçbir etkide bulunamamıştır. Bir ilişkiyi açıklamaya yönelik literatür gelişmiş ülkelerin tarafında yer almıştır. Böyle bir yaklaşım ileri sürülen kuramlara güvenirliği sarsmıştır ya da daha doğru bir deyişle, böyle bir güvenin oluşmasına hiç yardımcı olmamıştır.

sınırlıdır. Bu sorunun, kalıcı ve köklü bir şekilde çözümü, Batı merkezcil yaklaşımlardan ziyade, azgelişmiş ülkelerin kendi aydınlarından gelecek öneriler sayesinde olacaktır. Çünkü, gelişmiş ülkelerde yaşayan bilimcilerin gelişmemiş ülkelerin nasıl gelişebileceklerine ilişkin gerçek çözüm yollarını bulmaya çalışmaları için elimizde mantıksal nedenler bulunmamaktadır.[1] Tarih, en azından bizim tarihimiz, gösteriyor ki, azgelişmiş bir ülkenin kalkınması her zaman, birçok bakımdan diğer ülkelerin aleyhine olmaktadır. Gelişmiş ülke bilimcileri, kendi ülkelerinin çıkarlarını zedeleyebilecek hareketlere kuramsal çerçeve hazırlamayacaklardır. Şimdiye kadar olduğu gibi, birçok gelişme kuramı, pür/evrensel bilim inandırıcılığı kisvesi altında, olsa olsa kendi ülkelerinin çıkarlarına hizmet etmektedirler. Ancak, bu, gelişmemiş ülke aydınlarınca tepkiyle karşılanmaması gereken, doğal bir tutumdur. Her bilimci ilkin kendi ülke sorunlarınlarını çözmek isteyecektir. Nasıl ki, Durkheim, sanayi devriminin Fransa'da yarattığı sorunları çözmeyi amaçlamışsa, Parsons da, çok kültürlü bir toplum haline gelen ABD'de, ortak bir yaşam alanı oluşturmaya çalışmıştır. Durkheim ve Parsons kuramlarının diğer toplumlar ve sorunlarıyla ilişkisiz olduğu tabii ki iddia edilemez. Ancak, fark edilmesi gereken nokta, kimi çevrelerce ileri sürüldüğü gibi, bu tür kuramların evrensel olmadığı, tamamen yerel kaygılardan kaynaklandığıdır.

Gelişmiş ülke aydınları nasıl ki kendi sorunlarını çözebilecek kuramlar/yaklaşımlar yaratabiliyorlarsa, azgelişmiş ülke aydınları da örtük bir biçimde dahi olsa, toplumsal iş

---

[1] Bunun en iyi kanıtı, Üçüncü Dünya ülkelerinin 1970'lerde yükselen sesidir. Hatırlanacağı gibi, bu yıllarda özellikle Afrika ülkeleri, Kuzey ülkelerin "fazlaca" geliştiklerini, üstelik bu gelişmelerini çoğunlukla azgelişmiş ülkelerin "sırtlarına" basarak sağladıklarını belirtmişlerdir. Dolayısıyla, bu yaklaşımın çözüm-önerisi Kuzey ülkelerinin refahlarından bir ölçüde vazgeçmeleri ve bir kısım servetlerini Güney ülkelerine aktarmalarıdır. Bu, dolaylı ve dolaysız bir şekilde yapılabilir. Ancak böyle bir yaklaşım ve talep gelişmiş ülkelerce hiç duyulmamış ve dikkate alınmamıştır. Bu da gösteriyor ki, gelişmiş ülkeler, "hak ve adaletin" yerine getirilmesinden çok uluslararası rekabet ve "güç"e inanmaktadırlar. Ayrıca, dünyadaki konumlarını değiştirebilecek yeniden bir güç dağılımına da sıcak bakmamaktadırlar.

bölümü gereği böyle bir görevi üstlenmiş bulunmaktadırlar. Ülkelerin kalkınmaları/gelişmeleri, son zamanlarda geniş bir şekilde kabul görmeye başladığı gibi, büyük ölçüde entellektüel birikimleriyle ilgilidir. Çağdaş/yeni bilgilerle donanık bir intelenjansiya ülkelerin kalkınmasında lokomotif rolü üstlenebilmektedir. Keza, sanayi devrimi, İngiliz aristokrasisinin ve burjuvazisinin, alt sınıflarla kurmuş oldukları üretken ilişkiler sayesinde hayatiyet kazanabilmiştir. Üst sınıflar, milli geliri, alt sınıflarla nasıl paylaşacaklarının yollarını keşfetmiş olduklarından, topyekûn kalkınma dediğimiz süreçte, İngiliz ulusu başarılı olabilmiştir. Buna karşın, sanayi devrimine hazırlıksız yakalanan ve çok daha sancılı bir şekilde atlatan Fransa, aristokrasiyi elden çıkarmak zorunda kalmıştır. Oysa, kitlelerle iyi ilişki kurmayı beceren İngiliz aristokrasisi halen varlığını sürdürebilmektedir. Örneğin, 2. Dünya Savaşı sonrasında temeli sosyoloji kuramlarında atılan, İngiliz topraklarında yaşayan herkesi bir beyefendi (gentleman, citizen) yapma ideali, aslında herkesin bir anlamda aristokratik değerlerle tanışmasını hedefliyordu. Dolayısıyla, İngiliz aristokrasisi kendi değerlerini benimseyen alt sınıflarla daha kolay şekilde uyum içinde olmayı başarmıştır.

Diğer yandan, ülkemizde, tarih boyunca, 'halk' kavramı aydın ve yönetici sınıflarca rağbet gören bir kavram olmamıştır. Hatta 'halktan olmak' çok istenir bir statü değildir. Halk kültürü, halk davranışları basitlikle iç içe olmuştur. Aydınlar halktan olmaktansa, hiç anlaşılmamayı tercih etmişlerdir. Üst sınıflar halkın varlığını kendi refahları için gerekli görürlerken, kendileri halka hiçbir zaman yeteri kadar güven verecek ortamlar yaratamamışlardır. Kısacası, ülkemiz bu anlamda İngiliz üst sınıfının izlediği yoldan gidememiştir. Geleneksel olarak halkla aydın/yönetici sınıf arasında bir mesafeden çok, karşılıklı olarak birbirlerini anlayamama sorunu yaşanmıştır. Bir anlamda, ortak değerler paylaşılamamıştır. Günümüzde de, halkı 'arabesk' yaşa-

ma iten toplumsal, ekonomik, kültürel koşullar yine aydın/yönetici sınıflarca yaratılmış olsa bile, böyle bir hayatı yaşıyor olmaktan dolayı, geniş halk kesimleri üst sınıflarla uyumsuzluk içerisinde varlıklarını sürdürmektedirler. Oysa, anayasal haklarını (eğitim, sağlık vs.) çağın gerektirdiği şekilde kullanma olanaklarından yoksun olan halk, "alternatif yaşam olanaklarının" farkına varamamaktadır.

Bir ülkenin kalkınmasında hangi kesimlerin ne ölçüde faydalı olabileceği gelişme sosyolojisinin ana konularındandır. Özellikle modernleşme kuramlarından bazıları, ülkelerin 'girişimci kesimleri'nin geliştirilmesi ile kalkınma yolunda o ülkenin motive olacağı ve sürecin hızlanacağını belirtilmektedirler. Kanımca, buradaki girişimci kesimin üstlenebileceği rol, aydınların rolleri ile birleştirilerek ele alınmalıdır. Çünkü, gelişmenin niteliği ve yönü bilim adamlarının da içinde bulundukları aydın gruplarınca tespit edilecektir. O halde, bu kitapta sunulan kuramlar bir ülkenin kalkınma sürecinde aydınların rollerine ilişkin kuramsal ipuçları da sunmaktadır. Denebilir ki, ülkemizde, uzun yıllardır yaşananların tam aksine, sınıflar arasında temel birtakım ortak değerlerin oluşturulması, gelişme için bir ön koşul olacaktır. Bunun yaratılmasında ise en önemli görev ülkenin intelejansiyasına düşmektedir.

Sosyolojide yer alan birçok gelişme kuramı, ülkelerin tarihsel gelişmeleri ile yakından ilgilenmişlerdir. Zaten, her sosyoloji kuramı ister istemez bir yanıyla tarihle ilgili olma durumunda kalmıştır. Gelişmenin/kalkınmanın nasıl gerçekleştirilebileceğinin ipuçları tarihsel olaylarda aranmıştır. Ülkemizde ise, tarih yazımı çok genel düzeyde ele alınmaktadır. Örneğin, Osmanlı tarihine ilişkin mevcut yazın genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun neden çöktüğü üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu yüzden, cevaplar da çok genel olmaktadır. Buna karşın, çok ayrıntılara inen incelemeler, Osmanlı'nın çöküşüne ilişkin bilinen nedenlerin dışında da bilgi üretebilecektir. Yakın tarihimizin yazılmasına ilişkin de,

aynı saptamalar dile getirilebilir. Genel amaçlar için yazılan tarih, aslında (resmi ya da gayri resmi olarak) ideolojik eğilimli olmaktadır. Tarih alanında ayrıntılara inen, ideolojiden arınık bilgilerin, günümüz sorunlarının çok daha iyi değerlendirilmesine olumlu katkılar yapacaktır. Fakat, bunun yanında, muhakkak ki, tarihçi, tarihe belirli gözlüklerle bakacaktır. Dikkat edilmesi gereken nokta, bu gözlüklerin olabildiğince ortadoks (katı) ideolojik yaklaşımlardan etkilenmemiş olmasıdır. Belki de, bu anlayışın yeteri kadar yaygınlık kazanmamasından dolayı olsa gerek, Osmanlı İmparatorluğu'nun 'doğruları' ve 'yanlışları' üzerinde geniş bir uzlaşı henüz oluşturulmuş değildir.[1] Objektif tarih incelemeleri bizim tarihte olup biteni daha açıklıkla anlamamıza yardımcı olabileceği gibi, kendimize özgü gelişme kuramlarının da şekillenmesine yol açacaktır. Teknolojiyi üreten bir toplum olma yolunda karşılaştığımız zorlukların kaynağı ve başarısızlığımızın nedenleri hiç kuşku yok ki, tarihte yatmaktadır. Bunun içindir ki, Türk aydınlarının bir görevi de, tarihte olup biteni daha ayrıntılarıyla öğrenebileceğimiz bir araştırma ve değerlendirme yöntemini geliştirmektir.

Bu kitapta, gelişme sosyolojisi alanında üretilen kuramlar iki ana bölümde incelenmiştir. İlk bölümde, 'modernleşme' kuramlarına, ikinci bölümde ise, 'bağımlılık' kuramlarına yer verilmiştir. Genel olarak modernleşme kuramları siyaset alanında liberal görüşlerden, sosyoloji alanında ise, işlevselci yaklaşımlardan esinlenmişlerdir. Bu görüşlere göre, bir ülkenin kalkınamamasının asıl kaynağı, o ülkenin

[1]Örneğin, Sultan Abdülhamid'in iyi bir padişah mı yoksa kötü bir padişah mı olduğuna henüz karar verilememiştir. Ya da tarihsel açıdan bu sorunun yanlış olup olmadığı ciddi bir sekilde tartışılmamıştır. Bu tür tartışmalarda tarafların yaptığı, kendi siyasi anlayışlarına tarihten destekler bulmanın ötesine gitmemektedir. Belki de, Türk aydınlarının hâlâ gündeminde olan bu tartışma, tarihin nasıl ideolojilere/siyasete alet edilebileceğine en iyi kanıtı oluşturmaktadır. Oysa, söz konusu dönem diğer dönemler gibi olumlu ve olumsuz öğeleri de taşımaktadır. Aydınlar, bu öğeleri belirleyip dersler çıkarabildikleri ölçüde tarih gerçek anlamda tarih olacaktır. Aksi takdirde, tartışmacılar, tarihsel inceleme yapmaktan çok, günümüz sorunlarını tarihe taşımaktadırlar. Bunun ise, halkın aklını karıştırmanın dışında bir işleve sahip olması söz konusu değildir.

kendi koşullarında aranmalıdır. Örneğin, azgelişmiş ülkelerin kendi kültürel yapıları kalkınmanın/gelişmenin doğmasına olanak vermemiştir. Onun için, çözüm, yani bu ülkelerin kalkınmaları, ancak, iç koşullarını düzeltmekle ya da geleneklerinden koparmakla mümkün olacaktır. Kısacası, modernleşme kuramları, gelişme sürecinde bir ülkenin "iç dinamiklerine' öncelik tanımıştır. Diğer yandan, modernleşme kuramlarının azgelişmiş ülkeleri suçlar nitelikteki bu yaklaşımına tepki olarak, Latin Amerika ülkelerini inceleyen araştırmalar ışığında, "bağımlılık" kuramları üretilmiştir. Bu alanda ise, özellikle Klasik Marksizm eleştirilmiş, ülkelerin geri kalmasının, kapitalizmin dünya ticaretinde yarattığı 'eşit olmayan' ilişkilerine bağlamışlardır. Bağımlılık kuramlarına göre, azgelişmiş ülkeler, dünya ekonomisine eklemlenerek/bütünleştirilerek, kapitalizmin bir parçası haline getirilmekte ve gelişmiş ülkelere bağımlı kılınmaktadır. Bir başka deyişle, "bağımlılık" kuramları da, "modernleşme" kuramlarının aksine bir ülkenin kalkınmasını, "dış dinamikler"le ilişkilendirmişlerdir. Bölümlerin sonunda, her iki kuramsal yaklaşımın, Türkiye'deki gelişmeler ve toplumsal yapısı ışığında, genel bir değerlendirilmesi yapılmıştır.

Genel değerlendirme ve sonuç bölümünde ise, gelişme sosyolojisinin temel olarak, Batı ülkelerinin dış politika geliştirmelerine katkıda bulunmanın ötesinde, azgelişmiş ülkelerin 'fakirleştiren çemberi" nasıl kıracakları konusunu açıklıyamadığı vurgulanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun ve modern Türkiye'nin sahip olduğu deneyimler göstermektedir ki, bir ülkenin geri kalmışlığı sadece "iç dinamikler"e bağlanamıyacağı gibi, sadece "dış dinamikler"e de bağlanamaz. Kuramsal olarak, bir ülkenin geri kalması ya da gelişmesinin nedenleri, ancak "iç ve dış nedenlerin/koşulların" birlikte düşünülerek açıklanabileceği, bu kitabın ana temasını/iddiasını oluşturmaktadır. Bu bölümde, özellikle kendi tarihimizden verilen örneklerle bu düşünce geliştirilmeye çalışılmıştır. Kolonileştirme de dahil, gelişmiş ülkelerin hiç-

bir eyleminin, yalnız başına, bir ülkenin geri kalmasına yol açamıyacağı, ancak, söz konusu ülkede geri kalmışlığı kolaylaştıracak altyapı varsa bunun gerçekleşebileceği fikri benimsenmiştir. Ayrıca, şu anda genel bir kuramın eksikliğinin hissedildiği gelişme sosyolojisinde gelecek çalışmaların bu doğrultuda olacağı yordanmıştır.

Ülkemizde azgelişmişlikle ilgili yapılacak yeni incelemelerin ekonomi ve sosyoloji alanının yanında, interdisipliner bir alanda gerçekleşmesi daha isabetli sonuçlar doğuracaktır. Böyle bir yaklaşım, ilkin sosyoloji kuramlarında söz konusu ettiğim karşıtlıkları bir uyum içinde ortadan kaldırabilmelidir.

Çoğu zaman, azgelişmiş ülkelere, Güney Kore ve diğer bazı pasifik ülkelerinin son yıllarda yaptıkları ekonomik ataklar ideal bir kalkınma modeli olarak sunulur. Ancak, bu ülkelere, 2. Dünya ve Vietnam savaşlarından sonra, Amerika'nın bilinçli ve planlı bir şekilde yaptığı yardımlara pek değinilmez. Temel olarak, bu ülkelerin kalkınmaları kendi gayretleri ve kültürel miraslarına ek olarak, belki de daha çok, ABD'nin pasifikte siyasal bir yer edinme kaygısına bağlı olarak, ekonomik üstler yaratmasıyla ilgili gözükmektedir. Oysa, Türkiye gibi ülkeler birçok açıdan bu staretejileri uygulayabilecek durumda değillerdir. Daha çok kendi öz zenginliklerine dayanmak durumundadırlar. Kaldı ki, kalkınma süreçleri diğer ülkelerce ve uluslararası kurumlarca sıkı bir denetim altında tutulmaktadır. Bütün bunlara rağmen, ülkemizin birçok avantajları da vardır. İlkin, Türkiye tarihinin hiçbir döneminde kolonileşmemiştir. Kendi yönetici sınıflarını yaratma güçlüğü çeken birçok azgelişmiş ülkenin aksine, çok tecrübeli bir yönetici sınıfa sahiptir. Hepsinden önemlisi, kalkınmanın ve değişmenin gerekliliği konusunda herhangi bir dışsal motivasyona ihtiyacı yoktur. Modern Türkiye arkasına aldığı bir İmparatorluk geçmişiyle, kalkınmanın ötesinde, Batı Avrupa ülkeleri ile aynı düzeyi yakalayıp, onlarla rekabet etmeyi hedeflemiş bulunmaktadır. Dola-

yısıyla, diğer ülkelere benzemeyen bir şekilde, büyük bir tarihsel morale ve hedeflerine eriştirebilecek genç ve aktif bir nüfüsa sahip bulunmaktadır. Dış ülkelerin kendilerine rakip olacağını düşündükleri ülkelere verecekleri destek de çok sınırlı kalacaktır. Ancak, kurtuluş savaşı boyunca emperyalizmin boyunduruğu altına girmiş azgelişmiş ülkelere örnek teşkil ederek, umutlarını artırmış modern Türkiye, halkının tamamen kendi düşünsel ve maddi olanaklarına dayanarak, kalkınma/gelişmeyi gerçek anlamda başarmaya en yakın ülke gibi durmaktadır. Bunun başarılmaması için de gözle görülebilir bir neden yok gibidir.

Azgelişmiş ülkeler, azgelişmişlik durumundan, ancak kendi gayretleriyle kurtulabileceklerdir.

Aralık 1997
Sıvas

2. Modernleşme Okulu

"Modernleşme" kavramı çok çeşitli anlamlarda kullanılmaktadır. Hatta günümüzde bu çeşitlilik o kadar artmıştır ki, her farklı duruma uygun düşebilecek farklı bir 'modernleşme' kavramı bulmak mümkündür. Bunun için, 'modernleşme'den neyin anlaşıldığını kısaca gözden geçirmek faydalı olacaktır.

Çözümleyici bir yaklaşımla, 'modernleşme' nin iki önemli boyutundan söz edilebilir. İlkin, 'modernleşme, kendi içinde iki farklı ucun/kutbun varlığını ifade etmektedir. Herşeyden önce, "modernleşmek' isteyen, bir ülke/kişi olmalıdır. İkinci olarak, 'modernleşmek' için örnek alınabilecek diğer ülke/kişi'nin var olması gereklidir. Bir başka deyişle, öz olarak, 'modernleşme', bu iki ucun/kutbun bir tür tarihsel etkileşimi olarak algılanmaktadır. İkinci boyutta ise, alıcı durumunda olan ucun/kutbun, 'modernleşme'nin "iyi bir şey" olduğuna inanmış olması gerekmektedir. Diğer yandan, 'modern' ülkeler/kişiler 'kendilerinde var olanın' farklı olduğunu iddia etmektedirler. Modern ülkelerde 'farklı' olmaya 'olumlu' özellikler yüklenmiştir.

Ülkemizde ise, 'moderleşme', en yaygın biçimiyle, 'çağdaşlaşma' anlamında kullanılmaktadır. Bu anlamıyla, "moderleşme', içinde bulunulan çağın 'kültürü'yle/teknolojisi'yle tanışmayı, bunlarla uyumlu hale gelmeyi, dile getir-

mektedir. Bunun için, 'çağdaşlaşma' anlamında, 'modernleşme', her şeyden önce bir 'uyum' sürecidir. Uyum gösterilecek olan, çağın 'modern' koşullarıdır. Bir başka deyişle, bu yaklaşım 'modern' ülkeler'in 'çağdaş' ülkeler olduğunu ileri sürer. O halde, ülkemizin modernleşmesi söz konusu olunca, 'çağdaş/modern' ülkelerde olup bitenin izlenmesi, yakalanması ve ithal edilmesi ya da ülke içinde yeniden üretilmesi kastedilmektedir. Hiç şüphe yok ki, örnek alınacak 'çağdaş/modern' ülkeler, 'Batı Avrupa Ülkeleri' ve 'ABD' dir. Bunun için, çoğu zaman, Türkiye'nin 'modernleşmesi'/'Avrupalılaşması' ya da 'Amerikanlaşması' anlamına gelmektedir. Bu süreç, en iyi şekilde, günümüzde de tamamen etkisini yitirmemiş, bir zamanların 'Küçük Amerika' olma özlemiyle simgeleştirilmiştir.

Ülkelerin gelişmesi için, 'modernleşmenin/çağdaşlaşmanın' dışında bir alternatifin olmadığı görüşü, oldukça yaygın bir siyasal/kültürel/toplumsal kabuldür. Buna rağmen, 'modernleşme' sürecinin kendisi yeteri kadar sorgulanmış görünmemektedir. Örneğin, gelişmiş ülkelerde ki koşullar neden 'modern'dir? Hangi ülkelerde bu koşullar mevcuttur? Hangi ülkelerde daha 'modern' koşullar vardır? Daha köktenci bir anlatımla, 'modern' koşullara neden uyum sağlanması gerekmektedir? Gelişmiş ülkeler kendi avantajları gibi görünen 'modern' koşulları neden diğer ülkelere ihraç etmek istemektedirler? Tabi ki, bu tür sorular, 'modernleşme' sürecini daha çetrefilli hale getirmekte, 'modernleşmek' isteyen ülkelerin işini daha da zorlaştırmaktadırlar. Yine de, 'sürecin' hedefine ulaşması için sorulması kaçınılmaz sorulardır bunlar.

'Modernleşmenin' günümüzdeki anlamının oluşmasında, siyasi gelişmelerin payı yadsınamıyacak ölçüdedir. Özellikle, 2. Dünya savaşı sonrasında yaşanan olaylar, sanayileşmemiş ülkelerin durumunun yeniden değerlendirilmesini gerektirmiştir. Bunun için, Batı Avrupa Ülkelerinde ve

ABD'de yaşayan akademisyenler, gelişmemiş ülkelerin nasıl 'modernleş(tiril)eceği'nin yollarını bulmaya çalışmışlardır. Dolayısıyla, gelişmiş ülkeler kutbundan bakıldığında, 'modernleşme' kavramından bir tür 'kendilerine benzetme' süreci anlaşılmaktadır. Bu süreç, tarih içinde bazen 'Hristiyanlaştırma, bazen de 'uygarlaştırma' (Başkaya, 1994) biçiminde de düşünülmüş ve uygulanmıştır. Buradaki varsayım, gelişmemiş ülkelerin bazı konularda eksikliklerinin olduğu, ancak, gelişmiş ülkeler yardımıyla belli bir noktaya gelebilecekleridir. Bu eksikliklerin neler olduğu ve nasıl giderileceği yine bu ülkelerin akademik çevrelerince saptanmış, çareler hükümetlerce hayata aktarılmıştır.

Kısacası, ülkelerin 'modernleşme' sürecinin tanımlanması çeşitli etkiler altında kalmaktadır. Bu etkilerin birincisi; tanımlayıcıların bulundukları 'konumlar'dır. Akademik çevrelerde 'modernleşme' belli birtakım yenileşmeyi ifade ederken, örneğin, siyasetçiler 'demokratikleşmeyi' anlayabilmektedirler. İkincisi, tanım yapanlar, zorunlu olarak 'zaman ve mekana bağlı olarak tanım yapmaktadırlar. Elli yıl önce modernleşme düzleminin her iki kutbunda da farklı anlamlar varken, günümüzde bu anlamlar değişikliğe uğramıştır. Üçüncü olarak, değişmeleri talep edilen ülkelerin toplumsal, siyasal, kültürel ve ekonomik koşulları farklı olduğundan, kavrama çok farklı anlamlar yüklenebilmektedir. Örneğin, sömürge bir ülke için 'modernleşme' siyasi özgürlüğe kavuşmayı ifade ederken, Türkiye gibi ülkeler için, çağdaş teknolojinin kullanılmasını ifade edebilmektedir. Dördüncü olarak, kavram uluslararası ilişkilerde farklı anlamlara gelmektedir. Gelişmiş ülkeler, "modernleşme'yi diğer ülkeleri kendi dünyalarına çekmenin bir aracı olarak görürlerken, gelişmekte olan ülkeler 'modernleşmeyi' bağımsızlaşmanın yegâne yolu olduğuna inandıkları için talep etmektedirler.

Sosyal bilimler alanında ise, 'modernleşme' her ne kadar ilk defa antropologların 'ilkel'diye tanımladıkları ka-

bileleri incelerken kullandıkları bir kavram olsa da, birçok büyük boy kuramın temel kavramlarından biri olmuştur. Çalışmanın bu bölümünde ilkin, sosyoloji alanında önemli bir sorun olan gelişmeyi belirleyen ölçütler konusunu ele alacağım. Bu çerçevede, belli başlı kuramcılar tarafından ileri sürülen 'modernleşme/gelişme ölçütlerini' çok kısa bir biçimde sıralayacağım. Daha sonra, 'modernleşme' okulunu çeşitli kollara ayırarak, ana noktalarını irdeleyeceğim. Son kısımda ise, bugün için, önemliliklerini tartışırken, ülkemizin içinde bulunduğu toplumsal koşulları açıklama güçleri açısından bir değerlendirme yapacağım.

2.1. Modernleşmenin/Gelişmenin Ölçütleri

Bir ülkenin ne ölçüde gelişmiş olduğu sorusu, çok çeşitli şekillerde cevaplandırılmıştır. Genel olarak, gelişme denilince, ekonomik ölçütler akla gelmektedir. Bunun ilk nedeni, bir ülkenin refah düzeyinin gözle görülebilir bir şekilde artırılması, en başta o ülkenin maddi olanakların artırılmasıyla eşanlama gelmesidir. Bu yüzden, gelişme sorunlarının diğer alanlardan daha çok ekonomistlerin ilgi alanına girmiş olduğu söylenebilir. Bu düşünceyle ilintili olan ikinci neden ise, kalkınmanın/gelişmenin çoğunlukla maddiyat alanı içinde ele alınmış olmasıdır. Kalkınmanın kültürel/toplumsal boyutu genellikle gelişme ekonomisinin ilgi alanının dışında kalmıştır. Ancak, gelişme ekonomisinde üretilen kalkınmayı/gelişmeyi tanımlayan klasik yaklaşım, son zamanlarda birçok eleştirinin hedefini oluşturmaya başlamıştır.[1] Yine de, sorun alanında ileri sürülen birtakım genel geçer ölçütle-

[1]Örneğin, Hoselitz (1960), bütün hayatını, gelişmenin sadece ekonomik terimlerle açıklanamayacağını, bu sürecin toplumsal ve kültürel yapılarla bağlantılı olduğunu, dolayısıyla çok yönlü bir açıklamaya ihtiyaç duyulduğunu anlatmakla geçirmiştir. Aynı zamanda bkz. Başkaya, 1994.

ri gözden geçirmek faydalı olacaktır.

Ekonomistler arasında gelişmenin en gözde ölçütü Milli Gelir ya da Gayrı Safi Milli Hasıla (GSMH) hesaplamaları olagelmiştir. Buna göre, bir ülkede bir yıl içinde üretilen mal ve hizmetlerin toplam tutarı o ülkenin gelişmişliğini en iyi şekilde göstereceği varsayılmaktadır. Ülkeler arasında bu açıdan yapılan kıyaslamalar her yıl uluslarası bankalarca (örn, Dünya Bankası, IMF) yayınlanmakta, ülkeler hiyerarşik bir sıraya sokulmaktadır. Ülkelerin bu şekilde sıraya sokulması kendi içinde bazı sorular taşımaktadır. Bu soruları üç ana başlık altında toplamak mümkündür (Webster, 1984, sy.27-34);

1) Milli Gelir hesaplamaları genel olarak bir toplumla ilgili matematiksel ortalamaları ifade etmektedirler. Ancak, söz konusu toplumda kaynakların nasıl dağıtıldığına ilişkin herhangi bir bilgi içermemektedirler.

Bunun için, GSMH'a bakarak bir ülkenin gelişmiş olduğunu iddia etmek her zaman doğru olmayabilir. Özellikle, gelişmekte olan ülkeler göz önünde tutulduğunda, bu, çok daha doğru olmaktadır. Çünkü, bu ülkelerde milli geliri kağıt üzerinde yüksek görünürken, çoğu zaman halk bu refahtan payını alamamaktadır. Örneğin, eğer bir ülkede GSMH, yıllık olarak 3 bin dolar düzeyinde ise, bu rakam o ülkeyi orta düzey gelişmiş ülkeler sınıfına sokabilir. Ancak, eğer, bu milli gelirin büyük bir kısmı üst sınıfta kalıyor, alt sınıflara gitmiyorsa, o ülkenin refah içinde olduğu söylenemez. Dolayısıyla, gelişmiş sayılmaz. O halde, gelişmişliğin bir ölçütü, Milli Gelir'in yüksek olması değil, var olan yüksek gelirin tüm sınıflara adil bir şekilde dağıtılması ile ilgilidir. Bu tür hesaplamaların sağlıklı netice vermiyeceği şu örnekle daha açık hale gelebilir; Kuveyt ve Katar Dünya'da Milli Gelir'i en yüksek ülkeler arasında; Çin'in ki ise en düşükler arasında yer almaktadır. Ancak, Kuveyt ve Katar'da gelir en kötü bir biçimde dağıtıldığından, halk bu zenginlik-

ten/refahtan yeteri kadar yararlanamamaktadır. Oysa, Çin'de ki az gelir iyi dağıtılmakta, sınıflar arası eşitlik bu ülkelere göre daha iyi sağlanabilmektedir.

2) Milli Gelir hesaplamalarında, bazı eylemler ekonomik bir değere sahip olsalar bile, bunlar hesaplamalara dahil edilmemektedirler.

Milli gelir hesaplamaları, sadece belli bir pazar içerisinde ekonomik bir anlama sahip değerleri işleme almaktadır. Oysa, belli bir ekonomik değeri olan ancak, rakamsal hesaplara girmesi mümkün görünmeyen, toplumsal etkinlikler de vardır. Bunlar yasal olmayan (illegal) etkinlikler olduğu kadar, yasal (legal) etkinlikler de olabilir. Örneğin;

a) Türkiye gibi az gelişmiş ülkelerde kadının çalışma hayatına katılım düzeyi düşüktür. Birçok kadın, ev içinde çalışmaktadır. Bir başka deyişle, serbest pazarda belli bir değişim değerine sahip olmayan ev işleri ile uğraşmaktadırlar. Ancak, belirli bir ekonomik değer üretmektedirler. Milli Gelir hesaplamaları bu tür etkinlikleri göz önünde bulundurmamaktadır.

b) Çoğu azgelişmiş ülkede, temel ihtiyaçlara yönelik üretim aile içinde yapılabilmektedir. Olanağı olan kimseler, -bunlar genellikle köyden kente göçen ve köyle bağlantılarını tamamen koparmamış kişilerdir-örneğin kendi beslenme ihtiyacını köyden/topraktan karşıladıkları gibi, evlerinin sınırlı alanlarında küçük ev hayvanları dahi besleyebilmektedirler. Açıktır ki, bu etkinlikler ekonomik bir değere sahiptirler. Ancak, Milli Gelir hesaplamalarının tüketici bir biçimde bu değerleri de içermesi mümkün görünmemektedir.

c) Birçok yasal olmayan etkinlikler de Milli Gelir rakamlarına yansımamaktadır. Özellikle, Türkiye'de kayıt dışı diye tarif edilen bir ekonominin gittikçe gelişiyor olması bir gerçektir. Bu ekonominin boyutları hiçbir zaman tam olarak bilinmemekte ve resmi kayıtlarda işlemleri olmadığı için hesaplamalara dahil edilememektedir. Bunun dışında, yasal

olmayan birçok etkinlik de gerçekte milli geliri artırmasına rağmen resmi rakamlara yansımamaktadır.

3) Bu yaklaşımı benimseyenler, gelişmenin reel değerinin sadece nicel veriler ışığında açıklanabileceğini iddia etmektedirler.

Kısacası, gelişmenin GSMH'a dayalı olarak açıklanması bir anlamda, o ülke açısından ancak kaba bir fikir vermektedir. Özellikle 1960 ve 1970'lerde bu hesaplamaların gerçek gelişmişlik düzeyini ortaya çıkaracağı savunulmuş olsa bile, günümüzde artık işlevsel görünmemektedir. 1980'li yıllarda, rakamsal olarak Milli Gelir'leri oldukca yüksek, ancak geniş halk kesimleri belli bir hayat standartına erişememiş, birçok Asya, Afrika ve Güney Amerika ülkesi bulunmaktadır. Bu ülkelerde, "ithal ikamesi" stratejileri ile ulusal bir sanayi kurulmaya çalışılırken, kırsal kesimin kendiliğinden refaha erişeceği düşünülmüştür. Ancak, gelişmiş ülkelerde belirlenen gelişme stratejilerine rağmen, bazı ülkelerde, hâlâ, geniş halk kesimleri yoksulluk içinde yaşam mücadelesi vermektedirler.

Bir ülkenin ne ölçüde gelişmiş olduğunu görebilmek için Mili Gelir'in dışında birçok ölçüt geliştirilmiştir.[1] Kuramcıların şimdiye kadar ileri sürdükleri ölçütler arasında en çok kullanılanları şu şekilde sıralanabilir (Hoogvelt, 1978, s.61);

1) Kentleşme derecesi,

2) Okuma-yazma oranı ve mesleki eğitim,

3) Gazete okuma oranı,

4) Siyasi sistem (bundan anlaşılan genelde, demokratik bir sistemin olması, çok partili sistemin olması ve hükümetlerin seçimle gelip seçimle gidiyor olmasıdır),

5) Serbest girişimciliğin olması,

---

[1]Bu ölçütleri daha ayrıntılıları ile görmek için bkz. Cavit Orhan Tütengil, (1971), Az Gelişmenin Sosyolojisi, Toplum Kitabevi, Ankara.

6) Laiklik (bundan anlaşılan "aklın" ilkelerinin hakim kılınmasıdır),

7) Toplumsal hareketliliğin derecesi,

8) Mesleki farklılaşmanın derecesi,

9) Dinsel ve etnik örgütleşme yerine sivil örgütleşme,

10) Çekirdek ailenin oluşması,

11) Bağımsız yargının oluşması.

Bir ülkenin Milli Gelir'i ancak çok genel bir bilgi üreteceğinden kuramcılar buna benzer fakat daha ayrıntılara inen hesaplamalar da geliştirmişlerdir. Örneğin, "yaşam standartlarına" ilişkin hesaplamalar bunlardan birisidir. Buna göre, bir ülkedeki yaşam beklentisi (life expectancy), bir yaşına kadar çocuk ölüm oranı ve okur yazarlık oranlarının ortalamaları o ülkenin yaşam standartını vermektedir (Morris, 1979). Ancak, yine de bu ölçüte göre de kesin bir bilgiye ulaşmak söz konusu değildir. Çünkü, bu hesaplama şeklinde çok karmaşık bir yapı üç göstergeye indirgenmiş bulunmaktadır. Özetle söylemek gerekirse, ekonomistlerin peşinde koştukları ölçütlerin hangi niteliklere sahip olmaları gerektiği şu şekilde sıralanabilir (Morris, 1979).

1) Gelişmeyi belirleyen iyi bir ölçüt, gelişmenin/kalkınmanın sadece bir şekilde gerçekleştiğini varsaymamalıdır.

2) Gelişmeye ilişkin sadece bir türden değerlerin var olduğu ve bunun bütün ülkelerde aynı olduğu iddia edilmemelidir.

3) İdeal bir ölçüt, sistemin girdilerinden (örneğin, eğitime bir yılda yapılan yatırım gibi) çok, sonuçlarıyla ilgilenmelidir (örneğin, nufüsun kaçta kaçının okuma yazma bildiği gibi).

4) Toplumsal refahın dağılımını yansıtabilmelidir. Refahın çok kötü dağılımını örtbas edebilecek istatistiksel ortalamalar kullanılmamalıdır.

5) Karmaşık ölçütler anlaşılma güçlükleri doğurduğ·ın-

dan ideal bir ölçüt basit olmalıdır.

6) Ülke içindeki bölgesel farklılıkları dile getirebilmelidir.

Ancak, bir ölçütün yukardaki koşulları yerine getirmesindeki güçlükler ortadadır. *Bu güçlükler, aynı zamanda, gelişmeyi/kalkınmayı sadece belli ekonomik terimlerle düşünmenin dışında bir terminolojinin geliştirmenin gerekliliğine de işaret etmektedir.* Gelişme sadece ekonomik veriler ışığında ele alınabilecek bir olgu gibi görünmemektedir. İçinde diğer toplum bilimlerinin de bilgisini barındırabilecek daha geniş kapsamlı bir bakış açısı geliştirmenin gerekliliği oldukça açıktır.

2.2. Modernleşme'nin Kuramsal İpuçları; Durkheim, Weber, Parsons

Çoğu kuramsal sosyolog, sosyolojinin bir bilim olarak ortaya çıkmasını, İngiltere'de filizlenen, daha sonra Avrupa ülkelerine yayılan Sanayi Devrimi'ne bağlar. Polanyi (1944)'nin *büyük dönüşüm* diye adlandırdığı sanayi devrimi, özellikle İngiliz, Fransız ve Alman toplumsal/ekonomik yapısında 'kaos'a neden olmuştur. Bu 'kaos'un giderilmesi bir anlamda sosyal bilimlerin, özellikle de sosyolojinin görevi olmuştur. Bunun için, sosyologlar daha önceki yüzyıllara benzemeyen koşulları, yeni yaklaşımlarla irdelemiş, çözüm önerilerinde bulunmuşlardır. Günümüz 'modernleşme' kavramının özü de, bu zamanlarda oluşmuştur. Örneğin, klasik sosyologlar arasında yer alan Durkheim (1858-1917) ve Weber (1864-1920), sanayi toplumlarının genel özelliklerini, sanayileşmeyi nasıl başardıklarını ve gelecekte sanayileşmenin alacağı biçimi, incelemiş, fakat farklı kuramlar geliştirmişlerdir. Gelişme/değişme sürecinin nasıl gerçekleştiğine ilişkin birçok açıklamalar ileri sürmüşlerdir. Bu sosyologların günümüz 'gelişme sosyoloji'sini de etkiledikleri oldukça açıktır. 'Değişme' anlayışını derinden etkileyen diğer bir sosyolog/filozof da Karl Marks (1813-1883)'tır. Ancak, Marks'ın

'modernleşme/ gelişmeye' ilişkin görüşleri, Durkheim ve Weber'inkinden önemli farklılıklar gösterdiği için bu bağlamda değinmeyeceğim. Sadece, bir ortak payda olarak, her üç düşünürün de, 19.yy'ın ürettiği "evrimci" dünya görüşünden önemli ölçüde etkilendiğini belirtmekle yetineceğim. Örneğin, Darwin'in evrim kuramının etkisinde kalan her üç sosyolog da 'toplumların hangi aşamalardan geçerek günümüze kadar geldikleri' sorusunu sormuşlardır. Durkheim ve Weber'in görüşleri 1950-1960'lardaki 'modernleşme' okuluna, Marks'ın görüşleri, 1970'lerdeki Üçüncü Dünya ülkelerinin durumunu, 'ekonomi' temelinde açıklayan kuramlara kaynaklık etmişlerdir. Bu bölümde, sadece, Durkheim ve Weber'in hangi görüşleri ile 20.yy'ın 'modernleşme' anlayışını etkilediklerini açıklamaya çalışacağım. Sonuçta, bu kuramların, 19.yy'ın hakim görüşü olan Darwin'in 'evrim' kuramıyla olan benzerliklerini, daha da açık hale getireceğim. Bu iki sosyologtan çeşitli şekillerde farklılaştığı ve daha çağdaş bir 'evrimci' anlayışı temsil ettiğinden Parsons'a, Durkheim, Weber ve kısmen de Spencer'ın görüşlerini irdeledikten sonra değineceğim.

Durkheim'ın analizinde iki kilit kavram *düzen* ve *denge* dir. Durkheim'ın başlangıç sorusu 'toplumların nasıl olup da, *dengeli* ve *uyumlu* hale gelebildikleridir. İkinci sorusu, 'insanlararası ilişkilerin nasıl geliştiği ve karmaşıklaştığıdır'. *Toplumda İşbölümü*, (ilk basım; 1893, ve 1933, 1993) adlı daha sonra klasik bir sosyoloji kitabı olacak olan doktora tezinde genel olarak iki tür toplumdan söz etmiştir. Birinci tür toplumları "geleneksel", ikinci tür toplumları "modern" toplumlar olarak sınıflandırmıştır. Ona göre, 'toplumsal uyum' her iki toplumda da farklı özellikler taşır. 'Geleneksel' ya da 'tarım' toplumlarında bireyler ilişkilerini aile ya da toplumsal gruplar (klan, aşiret, vb.) zemininde gerçekleştirirler. Bireylerde/küçük gruplarda geçerli olan düşünce, inanç ve hayat anlayışları birbirine benzer. Toplumsal kurallar sözel

olarak dile getirilmemiş, fakat bir uzlaşı üzerine kurulmuşlardır. Bu uzlaşıya "kollektif bilinç" denilebilir. Her toplumda olduğu gibi, bu tür toplumlarda da bireyler/küçük gruplar arasında belli bir dayanışma vardır. Durkheim geleneksel toplumların dayanışmasına "mekanik dayanışma" adını vermektedir. 'Mekanik dayanışma' kavramı öz olarak, bireysel davranışlar arasında büyük farklılıkların olmaması ve geleneksel 'norm'lara ve inançlara çok sıkı bir bağlılığı dile getirmektedir. Bir başka deyişle, genellikle 'dinsel inançlarla' tanımlanan 'kollektif bilinç'in mutlak hakimiyeti söz konusu olduğu için, bu tür dayanışma mekaniktir. Ancak, burada hatırlanması gereken nokta, geleneklere bağlı olan toplumsal birimlerin birbirine sıkı sıkıya bağlı olmadıklarıdır. Gruplar göreli olarak kendi kendilerine yetmektedirler. Aralarındaki ilişkiler azdır. Dolayısıyla, 'işbölümü' gelişmemiştir. Durkheim modelinde, bu tür toplumlar, zaten, işbölümünün gelişmemişliğinden dolayı, geleneksel toplumlardır. Oysa, 'modern toplumlar'da durum çok daha farklıdır.

Durkheim'a göre 'geleneksel' toplumdan 'modern' topluma geçişte en zorlayıcı etken *nüfus*tur. Nüfus artışı geleneksel toplumlar üzerinde bir baskı oluşturur. Kıt kaynakların bölüşümü sorunu ancak, yeni üretim yollarının bulunması ile çözülebilir. Üretimin artması demek, yeni işkollarının ortaya çıkması ya da eski işkollarında daha ayrıntıya inebilen alanların oluşması demektir. Bunun için, toplumda aşamalı olarak uzmanlaşma gelişir. Toplumsal işbölümü farklılaşır. Bireyler, daha önceki döneme benzemeyen konularda (örn: din, edebiyat, sanayinin çeşitli dalları, ekonomi, siyaset gibi) çalıştıklarından, karşılıklı bağımlılıkları artar. Bu ilişkilerden doğan dayanışmaya Durkheim 'organik dayanışma', bu tür dayanışma içine giren toplumlara da 'modern toplumlar' adını vermektedir. Bu dayanışma organiktir; çünkü bir bütünün parçalarını oluşturan organ-

lar gibi hareket ederler. Yani, birbirlerine bağımlıdırlar. Modern toplumlar, geleneksel toplumlar gibi, kendi ahlak anlayışlarını da geliştirirler. Ancak, bu toplumlarda, ahlak kuralları çok daha az sınırlandırıcıdır. Modern toplumlarda yaşayan birey kendisini çok daha bireysel ve özgür hisseder. Buna rağmen, her toplumda bu tür özgürlüklerin 'kötü'ye kullanılması olasıdır. Bunun bilincinde olan Durkheim, bireylerin ya da bir meslek sahibi olan bireylerin, ahlak anlayışına özellikle eğitilmiş kimseler için özel bir ahlakın geliştirilmesi ile bunun önüne geçilebileceğini ileri sürmüştür.[1] Bireyler bu sayede bir topluma 'ait' olduklarını hissedeceklerdir.

Kısaca söylemek gerekirse, Durkheim, toplumsal değişmeyi açıklarken toplumsal bütünleşme olgusuna değinmiş, bunun hem geleneksel hem de modern toplumlarda nasıl gerçekleştirildiğini açıklamaya çalışmıştır. Onun için, toplumlar, alt bir düzeyden üst bir düzeye doğru gelişmektedirler. Kuramsal düzeyde, bu değişimin ayrıntılarına inmiş, 'modern toplum'un özelliklerini anlatmıştır. Özetlenen görüşleriyle, 'modernleşme' okulunun temelini kurmuş, bu okul izleyicilerini derinden etkilemiştir. Durkheim'in bu okul üzerindeki etkilerine daha sonraki bölümlerde yeniden döneceğim.

Ancak, bir bütün olarak Durkheim kuramı çeşitli eleştirilere de uğramıştır. Örneğin, "işbölümünün sadece nüfüs artışına bağlanması" (Kongar, 1981, sy.100) ya da "toplumsal

---

[1]Durkheim bu görüşlerini özellikle iki önemli eserinde ileri sürmüştür. Durkheim, Batı Avrupa toplumlarının moder toplum' a geçiş sürecinde anormal bir durum yaşadıklarını ifade etmektedir. 'Değerler'in, yok olduğu bu durumu 'anomie' demektedir. Anomie durumunda profesyonel gruplar topluma kaybettiği disiplini yeniden kazandıracak gruplardır. Dolayısıyla, toplumsal sorunların çözümlenişinde profesyonel etik anlayışına büyük önem verir. Hatta, böyle bir etiğin yaratılmasını modern hayatın anlaşılmasında kaçınılmaz görür. Ancak, çoğu zaman kuramsal sosyolojide bu konu ikinci planda kalmıştır. Bu tartışma için bkz: Durkheim, Emile. (1933), "Preface to the Second Edition: Some Notes On Occupational Groups", Emile, Durkheim, in The Division of Labour in Society, The Free Press. Ve Durkheim, Emile. (1957), Professional Ethics and Civil Morals, London; Routledge & Kegan Paul Ltd.

farklılaşma kavramının modernleşme sürecini açıklayıcı değil, sadece betimleyici bir faktör olması" (Webster, 1990, sy.45) kuramın zayıf noktalarını oluşturmaktadır. Şu da eklenebilir ki, 'modern toplumların' özelliği olan ileri kültür düzeyinin, daha yumuşak ahlak kurallarının, daha fazla özgürlüklerin bireylere daha çok mutluluk getireceği, sadece bir varsayımdan ibarettir. Durkheim'in beklentisinin tam aksine, bu tür değişimlerin bireyleri daha fazla yalnızlıklara mahkûm ettiği günümüz sanayi toplumlarının geldiği noktada gözlenebilir.

"Modernleşme" okulu üzerinde etkili diğer bir sosyolog ise Weber'dir. Weber, kapitalist sistemi, toplumların gelişmesi bağlamında ele alarak, Avrupa ülkelerinin bugünkü durumunu açıklamaya çalışmıştır.

Weber'in üzerinde durduğu en önemli nokta, 'kapitalist üretim tarzının niçin sadece Batı Avrupa ülkelerinde ortaya çıktığıdır". Cevabı oldukca yalındır. Ona göre diğer ülkelerde olmayıp Batı Avrupa ülkelerinde olan özellik, "rasyonellik"tir. Kapitalist gelişme ile rasyonellik arasında görünür bir ilişki vardır. Söz konusu ülkelerde, kapitalizm, sermaye birikimini yaratabilmek ve kâr oranlarında belli bir artışı tutturabilmek için, ticari hayatı rasyonel ilkelere göre düzenlemiştir. Avrupa kapitalizmi 'çalışkanlık' ve 'akılcılık' üzerine kurulmuştur. Oysa, Avrupa, parasını en iyi şekilde nerelere yatıracağını düşünürken, diğer toplumların harcama kalıpları çok farklıydı. O halde, neden Avrupalılar üretkenliğe dönük bir ticari hayat geliştirirken, diğer toplumlar bunu başaramamıştır (Turner, 1979). Weber, belki de biraz Marksist açıklamaların karşısında olmak için, bunun nedeninin ekonomik olmaktan çok *dinsel* olduğunu ileri sürmüştür.

Çok bilinen eseri, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizm'in Ruhu*'nda J.Calvin (1509-1564)'in 16.yy'da başlattığı dinde yenileşme hareketlerinin, ticari hayatın 'gelişimine' zemin hazırladığını ileri sürmektedir. Weber'e göre, Calvinizmin

'kurtuluş'a giden yolun başarıdan geçtiğini ilan etmesi, inananların yeryüzünde de güçlü olmaları gerektiğini ilkeselleştirmesi, bireyleri çalışkanlığa ve üretkenliğe zorlamıştır. Çünkü, Hıristiyanlığın daha çok bu dünyada olup biten somut olaylara yönlendirilmesi, kapitalist sistemin özüyle uyuşmaktadır. Bunun için, Weber'e göre, Protestanlığı seçen Batı Avrupa ülkelerinde modern kapitalist toplumların 'gelişmesi' daha hızlı olmuştur. Gelişimin özü 'rasyonellik'tir. Ne zaman ki, geleneksel ilkeler bir yana bırakılarak rasyonel ilkeler seçilmiş o zaman 'gelişme' ya da 'kapitalist gelişme' gerçekleşebilmiştir. Toplumsal yapı içerisinde bir bunalım ortaya çıktığı zaman, bunun aşılmasını, Weber, karizmatik liderlerin ve izleyenlerinin başarısına bağlamıştır. Yeni düzenler, yeni karizmatik liderlerce kurulabilir. Değerler ve inançlarda bir değişim olursa bu toplumsal örgütlenmeye de yansır. Örgütler, bu değişime ayak uyduramadıklarında 'bunalımlar' ortaya çıkar. Karizmatik liderler değer ve inançları yeniden yorumladıklarında toplum yeniden bir dengeye oturur. Weber'in (1989) deyişiyle karizma rutinleşir, olağan hale gelir.

Dünyanın rasyonelleştirilmesinin önemli bir sonucu, 'gücün' geleneksel siyasi elitlerin elinden çıkması ve o zamana kadar bilinmeyen çok daha yeni bir oluşuma bırakmasıdır. Bu yeni oluşum *bürokrasidir*. Rasyonelleşmenin diğer tarafı bürokratikleşmektir. Bürokratik ortamlarda otorite ilişkileri de değişmiştir.

Dolayısıyle, Durkheim gibi Weber de aslında iki tür toplumdan bahsediyor. İlki, geleneklerine bağlı rasyonel ilkelerin geçerli olmadığı, diğeri, rasyonel ilkelerin geçerli olduğu 'modern' toplumlar. Durkheim'in, toplumsal farklılıkları dile getirirken kullandığı birçok kavramı, Weber sadece 'rasyonellik'le özetlemektedir. Her iki sosyolog da geleneklere bağlı kalmanın 'gelişmeyi' engellediğini, günümüz 'modern' toplumların aslında geleneklerden uzaklaşıldığında

kurulabildikleri noktasında birleşmektedirler.[1] Bir başka benzerlik ise, her iki sosyoloğun da yeni tür toplumlarda kendine özgü bir toplumsal ahlakın gelişeceği ve bu ahlakın bireyleri daha çok özgürleştireceğine olan inançlarıdır. Ancak, bu benzerliklerin dışında iki modelin ayrıntılarda birbirlerinden ayrıldıkları belirtilmelidir.

Özetle, Weber'in toplumların gelişme/değişme sürecini ilkin kültürlere bağladığı söylenebilir. Bir anlamda gelişmenin önce "düşünce"de, sonra hayatın kendisinde ortaya çıktığı vurgulanmak istenmektedir. Bunun için, Weber değişim sürecinde bireylerin etkilerine önemli bir yer vermiş, liderliğin önemini belki de abartmıştır.

Bir ülkenin gelişme/modernleşme sürecine girebilmesi için Weber'in üç önemli nokta üzerinde durduğu vurgulanabilir. İlkin, daha öncede vurgulandığı gibi Weber, kapitalizmin yerleşebilmesi için temel ilke ileri sürmüştür. Rasyonallik, çok fazla tüketime değil tasarrufa dayalı bireysel tutumlar, sürekli bir ticari pazar ile emeğin serbestçe dolaşabildiği bir pazar. İkinci olarak, sosyo-politik yapının değişmesi gerekmektedir. Geleneksel üretim tarzı, yerini rasyonel ilkeleri temele alan hukuksal örgütlere bırakmalıdır. İş hayatında küçük işletmeler büyük sermayeli şirketlere dönüşmelidir. Üçüncü belki de en önemli dönüşüm, psikolojik olanıdır.

---

[1]Sosyoloji alanında çoğu zaman Weber'le Durkheim birbirlerinden çok farklı sosyologlar olarak düşünülmüştür. Ama, konu modernleşme olunca aralarında aslında çok önemli bir temel yaklaşım farkı kalmamaktadır. Kendilerinden sonra gelenler var olan temele yönelik olmayan farkları da vurgulamak amacıyla, her iki kuramın ortak yanlarından yararlanarak görüş geliştirmeye çalışmışlardır. Böyle bir görüş, en iyi şekilde Berger'in (1974, 1977) kuramında yansımaktadır. Her ne kadar fenomenolojik bir yöntem anlayışında olsa bile, Berger hem Durkheim hem de Weber terminolojisini kullanarak, Klasik'ten kopan farklı bir kuram geliştirmiştir. Birçokları gibi, ona göre de, gelişmeyi etkileyen en önemli etken teknolojidir. Teknolojik gelişmelerle ülke içindeki iş bölümü yapısı farklılaşmaktadır. Hayat daha karmaşık bir hale gelmektedir. Bunun yanında, toplumsal yaşamın her düzeyindeki bürokrasi ister istemez rasyonel ilkeler doğrultusunda yeniden düzenlenmektedir. Bu değişimler, her ülke için yaşanması gereken kaçınılmaz bir süreçtirler. Diğer yandan, bireysel bilinçler toplumsal hareketlerden, yani teknolojik gelişmelerden türemektedirler. Fakat bu diyalektik bir ilişki olarak da değerlendirilmemelidir. Bir ülke ekonomik kalkınmayı kabul ettiği zaman bunun doğuracağı sonuçlara da hazırlıklı olmalıdır.

Geleneksel toplumların modernleşme yoluna girmeleri için bu süreci başarabileceklerine inanmaları ve istemeleri gerekmektedir. Bu bağlamda kültürel yapıdaki mistik öğelerin ayıklanması da gerekmektedir.

Oysa, Durkheim ve Weber gibi bireyi ve toplumları özgürleştirmenin yollarını arayan diğer bir sosyolog Marks ise, bu görüşün tam aksini savunmuştur.

Diğer yandan şu da açık ki, her üç sosyolog da toplumları durağan halleriyle incelemenin hiçbir fayda getirmiyeceği görüşündedirler. Oysa, daha önce değindiğim gibi, bu görüş öz itibariyle, neredeyse tüm 19.yy. düşüncesini etki altına alan, Darwin'in evrim kuramının bir parçasıdır. Darwin, Hıristiyanlık dünyasında 19.yy.a kadar etkisini sürdüren, doğa'nın Tanrı vergisi olduğu ve önemli bir değişikliğin olamıyacağı gibi bir önyargıyı canlıların evrim süreçlerini inceleyerek tersyüz etmiştir. Ülkemizde ise, Darwin kuramı genel olarak insanın, maymundan gelip gelmediği gibi basit bir noktaya indirgenmiştir. Darwin, canlı türlerin kökenlerine bakarken, evrimselleşme süreci ile karşılaşmıştır. Kuramında, ulaştığı nokta sürekli değişim ve doğanın durağan yüzünün altında, görünmeyen fakat inanılmaz köklü değişikliklerin olduğudur. İşte, Darwin kuramının asıl bu noktası, çağdaşı sosyologları etkilemiştir. Toplumların da canlılar gibi değişeceği/gelişeceği düşünülmeye başlanmıştır. Durkheim ve Weber'in 'modern toplum'a geçişin olanaklı olduğuna samimi bir şekilde inanmalarının altında, Darwin'in kendilerine hazır olarak sunduğu değişimi temele koyan düşünceleri yatmaktadır. Örneğin, Darwin'in izinden giderken sosyologlar, "toplumların belirli aşamalardan mı geçerek geliştikleri", "gelecekte bu toplumların nasıl olacağı" gibi soruları sorabilmişlerdir. Sosyologların, bu soruları genelde toplumların da canlı organizmalar gibi, evrimden geçtiği

aşamalı olarak geliştikleridir.[1] Değişim, bu sosyologlar için de, birikimsel/doğrusal olacaktır. Yani atlamalı değişme, diğer bir değişle devrimler mümkün değildir. Değişim, yavaş ve dengelidir. Bu, bir anlamda doğanın canlılara biçtiği bir modeldir. Bu tür bir değişme doğrusal bir çizgi gibi düşünülebilir. Dünya yüzündeki bütün toplumlar bu gelişme çizgisinin belirli bir noktasında yer alırlar. Buradaki konumlarına göre de gelişmiş ya da gelişmemiş toplum özellikleri gösterirler. Bu anlamda, Avrupa'nın sanayileşmiş toplumları gelişme çizgisinin en üst düzeyinde yer almaktadırlar. Diğer ülkeler sanayileşme durumlarına göre sıralanmaktadırlar.

Oysa, bir süreç olarak 'değişim' olgusu sosyoloji disiplinin ana alanlarından birini oluşturmuştur. Sosyoloji kuramcıları, değişim kavramına çok çeşitli şekillerde yaklaşmışlardır. , Bunların bir kısmı evrimci kuramdan etkilense bile bununla taban tabana zıt birçok model de geliştirilmiştir. Bir anlamda, değişim süreci aslında evrimci kuramın zeminin de gelişmiş bir kavram gibi görünse de, farklı birçok açıdan da incelenmiştir. Değişim kuramcıları, genel olarak, değişim sürecinin dört yönü ile ilgilenmişlerdir (Hoogvelt, 1976, sy. 10). a) Mikro ve makro değişim arasındaki ilişkilerin neler olduğu araştırılmıştır. Örneğin, gerçek değişimler kökten değişimler midir? Ya da köklü değişimlere yol açan küçük boy değişimler midir? Bunlar arasındaki ilişkiler nelerdir? gibi sorular sıkca sorulan sorulardandır. b) Değişimin 'sürekli' olup olmadığı ise diğer bir ana sorudur. c) Üzerinde

---

[1]Bu görüşler, sadece Durkheim ve Weber kuramı için gecerli değildir. Sosyolojide Büyük boy kuramlar diye adlandıran hemen hemen her kuram bu yorıma tabi tutulabilir. Örneğin Toennies, F. (1957), Spencer, H. (1947), Comte, A. (1964), Morgan, (1963) ve diger klasikler de bu noktada aynı görüşleri paylaşmışlardır. Bu sosyologlara ilişkin genel bilgiyi, her sosyoloji tarihi kitabında bulmak mümkündür. Ayrıca, bkz. E. Kongar (1981).

en çok tartışma yapılan konu ise 'değişimin' nedenlerine ilişkindir. Birçok kuramcı, 'değişimin' nasıl başladığına ilişkin görüş geliştirmiştir. Örneğin, değişimin nedeninin dışsal mı içsel mi olduğu tartışılmıştır. Diğer yandan, 'değişim'in belli bir maddi zeminde mi gerçekleştiği yoksa ilkin fikirsel bir itici güce mi ihtiyaç duyduğu da en çok tartışılan konudur. d) Değişim kuramcıları aynı zamanda 'değişimin' tarihsel bir anlamı olup olmadığı üzerinde de durmuşlardır. Dolayısıyla, 'değişimin' bir başlangıç ve bitim noktası var mıdır? Tarih ileriye doğru mu akmaktadır yoksa gerçekten tarihte yeni hiçbir olay meydana gelmemekte midir? Kısacası, 'değişimin yönünün' ne olduğu kuramcılar tarafından ısrarlı bir şekilde sorulmuştur. Değişme kuramcıları örtük bile olsa 'gelişme' ile 'büyüme' arasında bir parelellik kurmuşlardır. Ancak, yine de vurgulanmalıdır ki, genel sosyoloji kuramında 'büyüme' niteliksel bir anlama sahipken 'gelişme' daha çok niceliksel bir değişmeyi ifade etmiştir. Kısaca söylemek gerekirse, evrim kuramcılarınca, genel olarak, 'değişme'nin iki boyutu dile getirilmiştir; a) niteliksel boyut, b) niceliksel boyut. Değişme, ilkin niceliksel olarak görülmüş niteliksel değişmelerin ancak niceliksel birikimler sayesinde olabileceğine inanılmıştır.

Diğer yandan, yöntem açısından da klasik sosyologlar Darwin'in etkisinde kalmışlardır. Darwin'in kullandığı ve 'karşılaştırmalı-kıyaslamalı (comperative) yöntem, Durkheim ve Weber tarafından da kullanılmıştır. Örneğin, Weber kapitalizmin neden başarılı bir ekonomik sistem yaratabildiğini, İslam ülkelerinin gelişmelerini inceleyerek açıklamıştır. 19.yy.da hızlı değişim sürecine giren Avrupa toplumları içine girdikleri yeni dönemi adlandırabilmek için toplumları ikili yapılar halinde incelemişlerdir. Bir yapıdan diğer bir yapıya geçişin nasıl olduğu klasik sosyolojinin temel ilgi alanı olmuştur. Bu yüzden de, hem Durkheim hem Weber çalışmalarını tarihsel boyutta yapmak durumunda kalmış-

lardır. Bunun için, her iki klasik sosyoloğun da değişmenin/gelişmenin/modernleşmenin genel hatlarını çizdikleri, ayrıntılarının incelenmesini bir sonraki kuşak sosyologlara devrettikleri söylenebilir.

Evrimci görüşlerden belki de en çok etkilenen, kuramını, dogrudan doğruya bu görüşler çerçevesinde kuran 19.yy. sosyoloğu Spencer (1896)'dır. Spencer'a göre, toplumlar aynı canlı organizmalar gibidirler. Toplumların gelişmesi organizmaların gelişmesine benzer. Gelişme, belli bir evrimsel süreci ifade etmektedir. Spencer bu sürecin hem niteliksel hem de niceliksel yanlarını çizmiştir. Evrimleşme, ilkin basitten karmaşığa doğru ilerleyen bir süreçtir. Toplumlar yaşayan, organizmalar gibi büyüdükçe kendisini meydana getiren öğeler de farklılaşırlar. Birbirlerinden farklıdırlar ama, bir öğenin varlığı diğer bir öğenin varlığına bağlıdır. 'Bütün', birbirine karşılıklı bağımlılıkla kenetlenmiş bir varlıktır. Bu da toplumun kendisidir. İlkel toplumlarda bu bağ daha zayıf ve basittir. Bireysel roller statüler tanımlanmamıştır. Farklılaşma ile birlikte bu tür bir toplum evrimleşmeye başlar. Evrimin sonunda birey ile toplum arasında bir denge kurulur. Bu denge ile beraber toplumların doğrusal evrimi de sonuçlanmış demektir. Yani, Spencer'ın özgün yanı 'gelişmeyi/evrimleşmeyi' aşamalardan çok doğrusal bir çizgiye oturtmuş olmasıdır. Bütün bunlar, kuramın niteliksel yanını oluşturur. Bunlara ek olarak, Spencer, aynı zamanda toplumların homojenlikten hetorojenliğe doğru geliştiklerini de vurgulamıştır. Evrim, birbirlerini tutmayan homojen (bircinstenlik) öğelerden birbirlerini tutan hetorejenliğe (ayrıcinstenlik) doğru bir ilerlemedir. Bu da, kuramın niceliksel yanını oluşturur. Hatırlanacağı gibi, benzer bir sınıflama da, 'cemaat' ile 'cemiyet' arasında bir ayrımı çıkış noktası olarak ele alan Tönnies (1887) tarafından yapılmıştır. Onun için de, toplumlar, toplumsal ilişkilerin değişmesi ile birlikte değişmektedirler. Değişim, ilişkilerin daha karma-

şıklaştığı 'cemiyet' tipine doğrudur. Cemaatte bireysel irade toplumsal iradeye boyun eğmiştir. Kollektif mülkiyet egemendir. Oysa, Cemiyet tipi toplumlarda kişisel mülkiyet vardır. 'Töre' ve 'adet'lerin yerini 'moda' almıştır. Görüldüğü gibi, evrimci çizgide ki kuramcılar aynı kavramları kullanmasalar da benzer düşünceleri dile getirmektedirler.

Klasik evrimci görüşler birçok açıdan eleştirilmişlerdir. İlkin, bu kuramlara göre, daha önce de belirtildiği gibi, her toplum benzer evrimci çizgiyi izleyecektir. Bu çizgi, her kuramcının ortak yanını oluşturmaktadır: her toplum "ilkel" bir düzeyden "daha "karmaşık-modern" bir düzeye doğru gelişecektir. İkinci olarak, evrimci kuramlar, bu iki uç arasında farklı noktaların olabileceğini gözden kaçırmışlardır. Çok aşamalığı ileri sürmüş olanlarda bile bu aşamalar aslında ilerideki noktaya, yani 'modern' topluma ulaşmayı hedeflemektedir. Bir başka deyişle, ikiden fazla olan aşamalar nihayette ikiye indirgenebilir. Üçüncü olarak, her evrimci kuram temeline insanlık tarihinde her toplumun geçmişte geliştiği, şu anda gelişmekte olduğu ve gelecekte de gelişeceği varsayımını koymaktadır. Bu yüzden de, hemen hemen her evrimci kuram, doğaya ve topluma iyimser bir bakış geliştirmiştir. Ancak, 19. yy'ın iyimserliği 20.yy'da patlak verecek olan, iki dünya savaşını önleyememiştir. Bunun için, 20.yy kuramcıları evrimci anlayışa yeni bir çehre kazandırmaya çalışmışlardır.

Çağdaş bir evrimci yorum, asıl uzmanlık alanı biyoloji olan, T. Parsons tarafından yapılmıştır. Onun modelinde de, toplumlar aslında bir organizma gibidirler. Nasıl ki biyolojik organizmalar kendi aralarında birbirleri ile ilintili iseler, toplumsal kurumlar da birbirlerine geçmiş durumdadır. Yapısal işlevselci diye bilenen bu toplum modelinin temele koyduğu sayıltılar şu şekilde özetlenebilir (Hoogvelt, 1976, sy.51):

1) Toplum bir sistemdir; birbirlerinden bağımsız fakat

bir bütünlük kuran öğelerden oluşur.

2) Bu sistematik bütünlük, kendisini meydana getiren öğelerden önce gelir. Yani, bütün bir yapıyı anlamadan onu meydana getiren öğeler (ki bunlar, kültürel inançlar, hukuksal kurumlar, aile yapıları, siyasi kurumlar, ekonomik/teknolojik örgütlenmeler'dir), anlaşılamaz.

3) Bütün aracılığıyla bir öğenin anlaşılması, her öğenin toplumun devamına ya da toplumsal dengeye yönelik bir işlevinin (function) olması demektir. Bir başka deyişle, bütünle parça arasındaki ilişki işlevsel bir ilişkidir.

4) Öğelerin bağımsızlığı da işlevsel bir bağımsızlıktır. Öğeler aslında karşılıklı olarak birbirlerine bağımlıdırlar, aynı zamanda birbirleriyle uyum içindedirler.

En basit şekilde ifade edilecek olursa, bir ağ şeklini alan bu tür ilişkilerin bütününe Parsons 'sistem' adını vermektedir. Başlıca, üç tür sistemden bahsetmektedir, a) Kişilik, b)toplum ve c)kültür (bir başka deyişle, değerler, normlar ve semboller sistemi). Sistemin her bir parçası aynı organizmalarda olduğu gibi sistemin bütününü zarara sokmayacak şekilde hareket ederler. Her bir birimin belirli 'işlevleri' vardır. Bu işlevler, toplumun genel denge ve uyumunun devamını sağlamaya hizmet ederler. Ayrıca, her toplumun yerine getirmesi gerektiği bazı işlevler de vardır. Bu işlevler:

a) Bütünleşme; bu işlev toplumsal kurumları bir arada tutmaya yarar. Bütünleşme işlevini, tarih içinde, sırası ile, din ve hukuk kurumları yerine getirmişlerdir. Bireyin, bir topluma ait olması, onun kim olduğu sorusunun da cevabıdır. İlkel toplumlarda toplumsal kimlik bireylere ortak kültür (örn, din) tarafından verilir. Bu yüzden, işlevsel bir farklılaşmadan bahsedilemez. Ortak kültür, faklılıklardan çok "benzerlikleri" ön plana çıkarmaktadır. İlişkiler daha çok akrabalık düzeyinde kurulmaktadır. Akrabalık üzerine kurulan toplumlarda davranışlar da bir örnektir. Yönetici kadrolar oluşmamıştır. Oysa, evrim süreci içerisinde toplumlar

kendilerine özgü bir yazılı kültür geliştirmeye başlarlar. Yeni toplumsal tabakalaşmalar ortaya çıkar. Toplumsal kimlik yeniden belirlenir. Farklılaşan toplumsal birimler arasında birliği sağlayacak yeni ahlaksal sistemlere ihtiyaç duyulur. Yazılı bir dilin gelişmesi bireylerin 'anlaşma'lar yoluyla birbirlerine bağlanmasına yardımcı olur. Bu yolla, toplumsal bütünlük daha iyi korunur. Diğer yandan ise, hukuksal kurallar da modern toplumların ayırt edici özellikleridir. Hukuk, en kaba biçimiyle, kültürel dünyayı en azından 'siyaset'ten ayırmaktadır. Ancak, herhangi bir toplum dinden ya da bireysel bilinçlerden bağımsız evrensel hukuk kuralları geliştiremezse gelişmesini ileri noktalara taşıyamaz. Diğer toplumsal alanlar örneğin ekonomik yapının modernleşmesi, ilkin hukuksal normların yaratılmasına bağlıdır.

b) Amaçlara erişme; Bu işlev genel olarak toplumla birey arasındaki ilişkileri düzenler ve hükümetlerce yerine getirilir. Toplumun belirlediği davranış kalıplarını bireyler nasıl elde edeceklerdir. Bir başka ve daha sade bir anlatımla bu işlev, bireylerin 'toplumsallaşma' sürecini ifade etmektedir. Bu ilişkinin değer boyutunda toplum bireyle olan ilişkisini nasıl ve hangi yöntemle yürüteceğini kararlaştırma durumundadır. Buna da, biz genel olarak siyaset adını veriyoruz. Dolayısıyla, Parsons, siyasetin kurumsallaşmasını toplumsal evrim içerisinde bir aşama olarak ele almaktadır. Siyasetin gelişmesi bireylerin toplumsal statülerinin yeniden tanımlanmasını doğurmaktadır. Bunda, ayrıca bilimsel keşiflerin ve nüfus artış hızının da rolü olmaktadır. Dolayısıyla, toplumda yeni bir tabakalaşma sistemi oluşmaya başlar. Ekonomik hayatta ki roller farklılaşır. Ekonomik gücü elinde tutanlar siyasi sorumlulukları da üstlenirler. Toplum ilk aşamada iki tabakaya bölünür. Evrimin bu aşamasında, geçmişte ki atalarının örnek hayatlarından sisteminden güç alan yönetici sınıf artık, Tanrılardan güç almaktadır. Birey varlığını Tanrı(lar)'ın bağışlayıcılığına bırakmak-

tadır. Yöneticiler, örneğin krallar, Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcileridirler. Evrimin bir sonraki aşamasında toplumsal güç bürokratik yönetimlerde gerçekleşmeye başlamıştır. Bürokrasi özünde bireylere kişisel çıkar sağlamayan ve de kendi meşruluğu için bireylere ihtiyaç duymayan bir yapılanmadır. Sağlıklı bürokrasiler kendilerini siyasi alanlardan ayırmayı becermiş bürokrasilerdir. Modern toplumlarda devlet yönetimi bu şekilde oluşurken ikili-üçlü tabakalaşma sistemi, Parsons'a göre yerini çoklu bir tabakalaşma sistemine bırakmaktadır. Seçimlerin başdeğer olduğu modern toplumlar aynı zamanda demokratik toplumlar olarak da isimlendirilebilir.

c) Kalıpların Muhafazası; bu işlev değerlerin (kültürün) bir kuşaktan diğer bir kuşağa aktarılmasını ifade eder. Aile ve eğitim kurumlarınca yerine getirilir. Bir sistem olan toplum, aynı zamanda kültürel değerler ve inançlar toplamıdır da. Değerler, insan toplulukların aynı yöne doğru gitmelerini ve aynı tür soruları sormalarını sağlar. Tarih boyunca toplumlar, aynı değerleri paylaşabildikleri sürece aralarındaki bağ kuvvetlenmiştir. Bir başka deyişle, sorular ve sorunlar karşısında topluluklar, bir kültür yaratabildikleri ölçüde varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Kültür sistemi bireylere aynı normatif değerleri devam ettirme olanağı verir. Bunun için, Parsons, kültüre ve onun temelindekilere hayati bir önem atfedmiştir. Parsons için değerlerin anlamlı olması demek genellenebilir olması demektir. Bu anlamda, tarih boyunca insanlar çevreleri ile olan ilişkilerinde anlam verebilecekleri koşulları yaratmışlardır. İlkel toplum ve mitolojik toplumlar çeşitli şekillerde kendi anlamlılık sistemlerini geliştirmişlerdir. Sonraki aşamalarda dinler de kendilerine özgü sistemlerini kurmuşlardır. Çok tanrılı dinler insan ile doğaüstü güçler arasındaki gizemli ilişkiyi ortadan kaldırmamıştır. Bu ayrım bir şekilde tek tanrılı dinlerde ortadan kalkmıştır. Bu dinler için doğaüstü, insanın dünyasının dı-

şında daha çok bu dünyayı yaratanın hakimiyeti altındaki bir alandır. Parsons'a göre, tek tanrılı dinler kuramsal olarak insanlar arası eşitliği getirdiğinden evrensel bir değer taşımaktadırlar. Artık kişilerin kim oldukları o kadar önemli değildir. Ruhlarını arındırmak için ya da gelecek dünyaya hazırlanmak için yaptıkları önemlidir. Bu dünya ile öteki dünya arasında kurulan ayrım tarihsel olarak toplumsal düzeni etkilemiştir. İlkin, aşkın bir dünyanın olması içinde yaşanan dünyayı önemsizleştirmiştir. Değerli ve asıl olan diğer dünyadır. Bu düşünce, toplumların evrimleşmesini iki açıdan olumsuz olarak etkilemiştir. Birinci olarak, siyasi otoriteden bağımsız bir din adamı sınıfının ortaya çıkmasına neden olmuştur. İkinci olarak, bu dünyanın kötülenmesi, ekonomik ve teknolojik gelişmeyi baltalamıştır. Örneğin, bu dinlerde ticaretle uğraşmak küçük esnaflık, kol emeğine dayalı üretim, sürekli kötülenmiştir. Bu tür meslek üyeleri ikinci sınıf vatandaş sayılmışlardır. Bu toplumlarda toplumsal statü dinsel/kültürel zeminde belirlenmiştir. Kültürün, ahlaki değerleri siyasal düzenden tamamen bağımsızlaştıracağı şekilde evrimselleşmesi Eski Yunan ve İsrail'de gerçekleşmişti. Bu toplumlarda, Tanrı gözünde bireyin göreli özgürlüğü tescil edilmiş olsa bile, bu eğilim ancak reformlarla birlikte Avrupa'da gerçekten etkili olmaya başladı. Protestanlıkla birlikte bu dünya ve öteki dünya ayrımı/ikilemi tamamen giderilememiş olsa bile, bu dünyanın 'arınma' amacıyla reddedilmesi ortadan kalktı. Tam aksine, Tanrı'ya ulaşmak bu dünyada başarılı olma ile eşanlamlı hale geldi. Dinsel reformlar inancı bireyselleştirerek, kurtuluşu bireyselleştirdi. Günlük hayatta herhangi bir meslek üyesi olan birey artık ikinci sınıf vatandaş değildi. Çalışması maddesel olana yani somuta yönelikti. Bu, aynı zamanda, Tanrı'ya hizmet etmek demekti. Görüldüğü gibi, aslında Weber'in Protestanlığa ilişkin ünlü çalışmasını hatırlatan Parsons'ın bu yaklaşımı, toplumun idame ettirilebilmesi için ortak de-

gerlerin nasıl yaratılacağı noktasına açıklık getirme amacındadır.

d) Çevreye uyum; genel olarak bu işlevi ülke ekonomisi yerine getirir. Bilindiği gibi toplum içinde yaşayan insanın en önemli gereksinimi yaşadığı fiziksel çevrenin düzenlenmesidir. Tüm organizmalar gibi insanlar da belli bir çevre içinde yaşamaktadırlar. Çevrenin düzenlenmesi toplumdan topluma değişmektedir. Hatta yeme alışkanlıkları bile insan davranışlarına bir örnek teşkil etmektedir. Farklı coğrafyaların insanları farklı yeme alışkanlıklarına sahip olabilirler. Evrimleşmenin farklı basamaklarına gelmiş insanlar da farklı yeme alışkanlıklarına şartlanabilirler. Dolayısıyla, farklı bölgelerin insanları farklı davranış kalıplarına sahip olabilirler. Ancak, kültür çevrenin toplumlar üzerindeki etkisini en aza indirgeyen bir faktördür. Örneğin, toprağın nasıl sürüleceğine ilişkin bir kültürün yaratılması o toplumun çevrenin kendi üzerlerindeki şartlayıcı etkisinden kurtulmaya başladıkları anlamına gelmektedir. Bu süreç insanın teknoloji yaratması ile doruk noktasına varmıştır. Teknoloji Parsons terminolojisinde insanın çevreye bağımlığını en aza indirgeyen bir faktördür. Bir başka deyişle, bu amaçla üretilen hemen hemen her şeydir. Gelişmiş toplumlar göreli olarak ilkel toplumlara göre çevresel koşullara daha az bağımlı olan toplumlardır. Bu toplumlar artık çevresel faktörlere bağlı olmayan, onlar tarafından belirlenmeyen toplumlardır. Toplumların çevreye uyumunun organizasyonu aslında 'ekonomi' diye adlandırılan faaliyettir. Dolayısıyla, ekonomi de toplumların çevreye uyum sürecinde ortaya çıkan bir kavramdır. Ancak, Parsons'a göre ekonomi ve teknolojinin farklılaşması ancak, siyasi, kültürel ve yargısal farklılaşmanın tamamlanması ile mümkündür. Evrimleşme süreci içerisinde teknolojinin günümüzde geldiği boyut gerçekten önceki yüzyıllarla kıyaslanamıyacak düzeydedir. Parsons'a göre bu süreç Galileo (1564-1642) zamanında başlamış Newton'la ge-

lişmiştir. Bu dönemde, fiziksel dünya ile moral/ruhsal dünya arasındaki ayrım keskinleşmiş ve netleşmiştir. Dünyanın yorumlanmasını dinsel öğelerden ayıran anlayışa Parsons dünya görüşünün laikleşmesi (secularization) adını veriyor. Bu süreçte, modern teknoloji ve bilim anlayışında yenilik yapma, başlı başına yeni bir alan oldu ve sistemleştirildi. Bilgi kişilerden bağımsızlaştırıldı. Teknoloji ve bilim, sadece dinden (Hıristiyanlık'tan) değil, toplumsal norm ve değerlerden de bağımsızlaştırıldı. Bilim insanı ve teknolojik kişilikler kendi toplumsallaşma süreçlerini kendileri gerçekleştirmeye başladılar. Kendilerine has etiksel anlayışlar geliştirdiler.

Parsons'a göre, ekonomi de farklılaşmanın artması ile kaynaklar daha etkin şekilde kullanılmaya başlandı. Daha önce de, değinildiği gibi ilkel toplumlarda ekonomi tamamen akrabalık bağları üzerine kurulu idi. Bunun için, insan ve doğal kaynakların kullanımı uygulamada, dinsel, toplumsal ve siyasal faktörlerden etkilenmeye hatta onlar tarafında belirlenmeye açıktı. Bir sonraki evrim aşamasında, ekonomik kaynakların kullanımına ilişkin imtiyaz dinsel/siyasal elitin eline geçti. Bu kaynakların yönetiminin özerkleşmesi 'para'nın keşfedilmesi ile oldu. Paranın kullanımı, malların serbest olarak dolaşımını ve kesin bir değere sahip olmalarını doğurdu. Paranın ve pazarın oluşmasını tarihsel açıdan inceleyen Parsons, kaynakların üzerindeki geleneksel egemenliğin tamamen yıkılmasını ekonomik rasyonelliğin kurulmasına bağlamaktadır. Weber gibi o da, rasyonelliğin kapitalist gelişmenin ana ilkesi olduğunu ileri sürmektedir. Kapitalizm gelişirken aynı zamanda kendine özgü bir hukuksal yapı da geliştirmektedir. Bu hukuksal yapı, bireyin toplum karşısındaki konumunun da yeniden tanımlanmasını zorunlu kılmaktadır. Örneğin Batı Avrupa'da gelişen herkesin yasalar karşısında eşitliğini savunan vatandaşlık (citizenship) kavramı bu zorunluluğun bir sonucu olarak ortaya

çıkmaktadır. Kısacası, bilim ve teknoloji ekonomik rasyonaliteye hizmet ederler. Bu rasyonalitenin hedefi, kârı en yükseğe ve maliyetleri en aza indirgemektir. Modern toplumlarda bu süreç *sanayileşme* ile neticelenmektedir. Ancak, hemen vurgulanmalıdır ki, Parsons modelinde, kârı en yüksek noktaya çıkarmayı hedefleyen ekonomik rasyonalite insan davranışlarını belirleyen yegâne faktör değildir. Daha ziyade, insan davranışlarını uyumlu hale getiren daha geniş bir kültür sisteminin parçasıdır.

Herhangi bir toplumun bu işlevlerine ek olarak Parsons, olgunluk döneminde modern toplumlar geleneksel toplumlardan ayıran ölçütler ileri sürmüştür (Parsons, 1971). Bu ölçütlere kalıp değişkenler (pattern variables) adını vermektedir. Kalıp değişkenler, Parsons'ın en yüksek değer atfettiği kültür sistemi içerisinde muhafaza edilirler. Karmaşık gibi görünen Parsons modelinde "kalıp değişkenler aslında önceki kuramlarda, toplum içindeki bireylerin değerlere yönelmelerini belirleyen kalıplara, alternatif olarak türetilmişlerdir" (Hoogvelt, 1976, sy.54). Parsons genel olarak beş çeşit kalıp değişkenden bahsetmektedir. Buradaki kalıp değişkenler toplumların evrimselleşme süreçlerine uygulanabileceği gibi, bir kişinin toplumsal eylemlerini de belirleyebilirler. Ancak, kalıp değişkenler aşağıdaki satırlarda, sadece gelişme/evrim açısından incelenecektir.

Birinci kalıp değişken, *duygusallık* ile *duygusallıktan arınmışlığı* dile getirir. Geleneksel toplumlarda ilişkiler genellikle duygusallık üzerine kurulmuştur. Bireysel çıkarlar dahi duygusallık üzerine inşa edilmiştir. Örneğin, şirket yönetimlerinde "hepimiz bir aileyiz" düşüncesi ağır basar. Yöneticiler, işçilere sanki belli bir ailenin fertleriymiş gibi muamele ederler. Bu tür ilişkiler haliyle yüz yüze ve sıcak ortamlarda gerçekleşir. Oysa, modern toplumlarda ilişkiler çoğunlukla dolaylıdır, duygusallıktan arınmıştır. Yöneticiler artık "gerekeni yapan" türden yöneticilerdir. Sıcak samimi ilişkiler yer-

lerini formel ilişkilere terk etmiştir.

İkinci kalıp değişken, *özel ilişkileri temele alma* ile *evrensel ilişkileri temele almayı* ifade eder. Bir başka deyişle, bireylerin nelere 'değer' vereceklerinin nelere vermiyeceklerinin ifade edilmesidir. Geleneksel toplumlarda bireyler özel ilişkileri temelinde hareket ederler. Örneğin, alışverişte bir tanıdığın dükkânına gitmek ve tanıdıkları bu yolla desteklemek bu tür bir eylemdir. Bu eylemlere alışık olanlar kendilerine özgü davranış şekilleri geliştirmişlerdir. Para alışverişlerinde senet yapma yerine birbirlerine verdikleri söz, çoğu zaman yeterli olmaktadır. Oysa, modern toplumlarda durum bunun tam tersidir. Bireyler, ilişkilerin yoğunluğundan ve zamanın azlığından dolayı genellikle hiç tanımadıkları mağazalardan alışveriş yapmaktadırlar. Ancak, yine de herhangi bir sorunla karşılaşmazlar. Örneğin, her resmi dairede kimliklerini beyan ederek işlerini halletmektedirler. Yüz yüze tanışıklığın getirdiği kolaylıkların yerini, daha başka resmi ilişkiler almıştır. Bunlar yazılı kurallardır ve herkesin uyması beklenir.

Üçüncü kalıp değişken, *toplumsal olana yönelme* ya da *kişisel olana yönelme*dir. Geleneksel toplumlarda, toplumun bireylerden beklediği gerektiğinde bireyin toplum için kendisini feda etmesidir. 'Toplumun çıkarı ve geleceği' bireyin 'çıkarı ve geleceğinden' daha önemli addedilmektedir. Bireyselliğin çeşitli yollarla geliştirilmesi toplumun dengesini bozabileceğiden makbul sayılmaz. Ancak, modern toplumlarda, birey olmanın önemi artmıştır. Bireylere kendilerini geliştirmek için çeşitli olanaklar sunulmuştur. Bireysel yaratıcılık gözdedir. Toplumun gelişmesinin bireysel buluşlarla olacağına inanılmıştır.

Dördüncü kalıp değişken ise, *bireylerin kendilerine atfedilen statü* ile *gerçekten başarı gösterilerek elde edilen statü* arasındaki farkı dile getirir. Geleneksel toplumlarda örneğin, herhangi bir birey anne-babası ya da geldiği ailesel köken

aracılığıyla tanımlanır. Bireyin, bir kişilik olarak kim olduğu ve kendine özgü yetenekleri daima ikinci planda kalmaktadır. Bir başka deyişle, birey, aslında kendi kazanmadığı, hatta kendi doğumundan önce var olan değerlere göre, yargılanır. İyiliği ya da kötülüğü kendisinin ürünü değilmiş gibi davranılır. Oysa modern toplumlarda birey kendi davranışlarından sorumludur. Kendi yetenekleri önplandadır. Çünkü, bireysel özellikleri olmayan kişiler artık kendilerine yaşam olanağı bulamazlar. Örneğin, iyi bir eğitim almamış birisine hiç kimse salt ailesel özelliklerinden dolayı iş vermeye yanaşmaz. Dolayısıyla, kişinin toplumsal statüsü gösterdiği başarılar üzerine kuruludur.

Beşinci kalıp değişken, *işlevleri dağıtmayı* ve *işlevleri bir noktada birleştirmeyi* ifade eder. Örneğin, geleneksel toplumlarda, belli bir ilişki diğer tür ilişkileri de içine alır. Örneğin, bir okulda öğretmen, sadece yükümlü olduğu dersi vermekle kalmaz, öğrencilerinin maddi manevi her türlü sorunu ile ilgilenir. Dolayısıyla, öğretmenlik işlevinin yanı sıra birçok işlevi de yüklenmiş bulunmaktadır. Bir anlamda, 'öğretmenlik işlevinin' gerçek içeriği dağınık durumdadır. Oysa, modern toplumlarda, öğretmenin görev alanı çok açık bir biçimde belirtilmiştir. Yasa ve tüzüklerle sınırlandırılan görev yetki ve sorumluluk alanının dışına hiçbir şekilde çıkmazlar. Herkes kendi görevini yerine getirmekle yükümlüdür.

Parsons'ın yukarda sıralanan ölçütleri göz önünde tutulduğunda, tarihte ortaya çıkan tüm topluluklar beş grup altında toplanabilir;

1) İlkel toplumlar; Avusturalya yerlileri.

2) Antik toplumlar; Mezopotamya İmparatorlukları, Eski Mısır.

3) Tarihsel toplumlar; Çin, Hindistan, İslam İmparatorlukları.

4) Uygarlıkların türediği (seedbed) toplumlar; İsrail, Yunanistan.

5) Modern toplumlar; ABD, Sovyetler Birliği, Avrupa, Japonya.

Bu aşamaları yaşayan her bir toplum aynı toplumsal farklılaşma ve toplumsal bütünleşme süreçlerinden geçecektir. Ancak, gelişmenin belli bir aşamasına gelmiş bir toplum, kendinden daha alt düzeydeki bir topluma evrensel evrim ilkelerini ya da kültür kalıplarını ihraç edebilir. Bu şekilde, daha az gelişmiş toplumlar bir sonraki evrim sürecine geçebilirler. Parsons'a göre bunun örnekleri tarihte çoktur. Orta Çağ Avrupası, Hindistan ve Çin'den daha gerideydi. Ancak, Roma Hukuku'ndan kaynaklanan bazı kültürel ilkelerin hayata geçirilmesi ile modernleşme yoluna girdi. O halde, Parsons modelinde toplumların evrimleşmesi için özel bir evrimleşme süreci yaratılabilmektedir.

Genel kanının aksine Parsons, toplumsal dengenin yaratılması için durağanlık önermez. Ona göre, bu işlevleri yüklenen toplum asla durağan olamaz. Tıpkı organizmalarda olduğu gibi, toplumsal işlevleri yüklenen kurumlarda ortaya çıkabilecek bir bozukluk diğer birimleri de etkileyecektir. Diğer toplumsal birimler kendilerine özgü, yeni durumlara uyacak önlemleri alacaklardır. Bu önlemler sayesinde toplumsal denge bozulmayacak, ancak geçici bir uyum süreci yaşanacaktır. Bunun için, Parsons'ın ileri sürdüğü değişim modeli aslında dengeyi önplana çıkarsa da, kendi içinde değişim sürecini yadsımaz. Buna rağmen, çoğunlukla Parsons kuramı dengeyi uyumu vurguladığından dolayı, tutucu bir kuram olmakla eleştirilmiştir. Parsons'ın düşündüğü toplum modeli değişmeyen bir toplumu değil, değişen ancak değişmeyi çatışmacı değil tıpkı canlılar gibi uyumcu bir yolla yapan bir toplumdur. Nasıl ki, bir organizmanın kendini meydana getiren öğeleri yok etmesi mantıksızlıksa, toplum da kurumlarını çatışmalar yoluyla yok etmez. Ancak, uyum süreçleri vasıtasıyla kurumları yeni durumlara adapte eder.

Durkheim gibi Parsons'a göre de, ilkel bir toplum çevresini kontrol altına almaya başladığında nüfüsu da artmaktadır. Bu durum, bir tür toplumsal 'gerilim'e neden olmuştur. Bütüncül bir toplum, iki sınıflı bir toplum olmaya başlar. Kentleşmenin gelişmesi ile bu sınıfsal yapı daha da 'karmaşıklaşır. Kentsel alanlarda siyasal bir grup oluşmaya başlar. Gelişmenin bir aşamasında yeni bir yönetim biçimine ihtiyaç duyulur; bu da 'hükümet'lerdir. Hükümetler, kurulu düzeni yasallaştırınanın bir aracıdırlar. Bir anlamda, kurumların uyumlu çalışmasını sağlarlar. Hükümetler zorunlu olarak bürokrasiye ihtiyaç duyarlar. Dolayısıyla, Weber gibi Parsons için de bürokrasi sistemin vazgeçilmez bir parçası olmaktadır. Bürokrasinin diğer bir yönü ise para ilişkilerinin düzenlendiği, 'pazar'ın yaratılmasıdır. Bunun için, Parsons'ın bürokrasiye ve pazar ilişkilerine evrensel bir değer yüklediği söylenebilir. Bu iki özellik aynı zamanda modern toplumlarda 'olmaz olmaz' özelliktir. Ancak, gerçek modern bir toplumun en önemli özelliği ise 'demokratik' kurumlarının gelişmiş olmasıdır. Demokrasi kavramı ile Parsons, liderliğin kurumsallaşması ve serbest seçimlerin olmasını, buna katılımında isteğe bağlı olmasını kastetmektedir. Bir anlamda, bugünkü Batı Avrupa demokrasisini işaret etmektedir. Ancak, rasyonelliği de içinde barındıran modernleşme en iyi şekilde ABD'de yaşanmaktadır. Kısacası, Parsons, her şeyden önce modernleşmenin iki önemli boyutuna dikkat çekmektedir: "biri toplumsal tabakalaşma diğeri kültürel meşrulaşmadır" (Parsons, 1966, 1971).

Özet olarak, Parsons ve Parsons çizgisini izleyenler için herhangi bir toplumun genel özellikleri şu şekilde sıralanabilir (Harrison, 1988):

1) Toplumlar, varlıklarını sürdürme amacında olan uyumcu sistemlerdir.

2) Her şeyden önce toplumlar ahlaksal (normative) sistemlerdir.

3) Modernleşme sürecinde yenilikler ve yeniliklerin yayılması önemli bir yer tutmaktadır.

4) Modern toplumlar, iç farklılaşmaları bakımından benzersizdir.

Yukarıda sunulan görüşleri ile, Parsons, diğer evrimcilerin yaptıkları hatayı tekrarlamaktadır. Azgelişmiş ülkelerin özgün tarihi kuramdan dışlanmaktadır. Parsons, sanayileşmiş ülkelerin toplumsal yapısına diğer ülkelerin zorunlu olarak yaklaşacağını varsaymaktadır. Biraz da, Weber'den etkilenerek ideal bir toplumun yapısını anlamaya çalışmaktadır. Ancak, ideal olanla gerçekte olanı karıştırdığı söylenebilir. Sanayileşmiş/gelişmiş olan toplumlara örnek olarak Batı Avrupa, ABD, Sovyetler Birliği ve Japonyayı gösterirken, özellikle modernleşmenin doruk noktası olarak ABD'yi ileri sürmektedir. Bir anlamda, diğer ülkeler de ABD'ye yaklaştıkları ölçüde modern olacaklardır. Oysa, böyle bir görüşün, en iyi yorumla siyasi kaygılar taşımıyorsa, eksik bir gözlemi dile getirdiği açıktır. Her ne kadar teknolojik gücü elinde bulunduran ABD, dünya liderliğine soyunmuş bir ülke olsa da, bilindiği üzere, toplumsal siyasal, eşitsizlikler, kültürel/ırksal ayrımcılığın hâlâ üstesinden gelememiştir. Bunun için, Parsons'ın kuramsal hedefleri ile örneklendirmeleri arasında bir uyuşmanın olduğu söylenemez. Diğer yandan, Parsons, toplumların modernleşme süreçlerinde "birbirlerini izleyen (sequential) aşamalardan geçtiği iddiasında"dır (Hoogvelt, 1976, sy.50). Bunun için, soruna tarihçi bir anlayışla yaklaşmıştır. Ancak, tarihi Avrupa merkezcil bir biçimde yorumlamıştır. Parsons'a göre belli bir tarihsel sırayı izleme durumunda olan gelişmemiş ülkelere dışardan bir uyarıcı/yardım olmadığı sürece modernleşemezler. Fakat, şurası oldukca açık ki, Parsons'ın ileri sürdüğü modernleşme süreci modeli, gerçekte "Parsons'ın gelişmenin tarihsel yanını anlama isteğinden çok, ABD'nin toplumsal yapısını ve kurumlarını anlamaya yöneliktir" (Harrison, 1995,

sy.39). Bunun içindir ki, Parsons, yazılarında "modernleşme' kavramına çok fazla başvurmamıştır.

Marksist eğilimli yazarlar, Parsons'ı Batı Avrupa ülkelerinin kolonileştirme ve sömürgeliştirme politikalarını görmemekle suçlamışlardır. Parsons'a göre Batılılar koloni bölgelerine uygarlık götürmüşlerdir. Tarih içinde kültürel yayılma barış içinde gerçekleşmiştir. Toplumlar birbirleri ile ilişki içine girmiş kültürlerini tanımışlardır. Örneğin Marko Polo gibi gönüllü gezginler, kültürü bir ülkeden başka bir ülkeye taşımışlardır. Dolayısıyla, Parsons modelinde, 'hakimiyet', 'sömürü', 'emperyalizm' ve 'kolonileştirme' gibi kavramlara hemen hemen hiç rastlanmamaktadır. Batı ülkeleri kültürlerini barışçı bir şekilde yayarlarken karşılığında ne aldıkları, Parsons modelinde hiç değinilmeden geçilmektedir.

,Evrimci görüşleri savunan Parsons açık bir şekilde ABD'yi dünya lideri olarak gördü ve gelişmemiş ülkelerinin ABD'yi izlemeleri gerektiğini savundu. 'İlerleme' fikri evrimcilikle eş anlama geldi. İlerlemek isteyen ülkeler zorunlu olarak ABD'nin izlediği yolu izlemek durumundadırlar. Ona göre, bu bir evrim ilkesidir. Oysa, ABD'nin hangi yöne gittiği, kuramın irdelemediği diğer bir nokta olarak kaldı.

Parsons'ı klasik evrimci kuramcılardan ayıran yan, sadece kullandığı farklı ama nihayette aynı anlama gelen kavramlardır. Örneğin, 19. yy evrimcileri sık sık 'insanlık', 'tarih' gibi kapsayıcı kavramları tercih etmişlerdir. Buna karşılık, Parsons, daha çok, 'toplum' ve 'kültür' kavramlarını kullanmıştır. Klasik evrimciler, 'insanlığın ilerlemesini' vurgularken, Parsons 'toplumların uyumcu yeteneği'ni gündeme getirmiştir.

Parsons modeli toplumsal değişmeyi açıklarken de, bir toplumun belli başlı yapısal özelliklerini sıralayarak bir 'tipoloji' yapmanın ötesine gidememektedir. Tarihsel süreç

içerisinde, bir dönemden başka bir döneme nasıl geçildiğine ilişkin 'kültürel yayılma' gibi muğlak bir kavramlaştırmanın dışında başka bir şey söylemektedir (Hoogvelt, 1976).

Bu bölümde, 20.yy modernleşme kuramlarını derinden etkileyen bu kuramların ana sorun alanlarını yaratan modellere ve eleştirilerine değinildi. Şimdi günümüzde en çok sözü edilen bazı modernleşme kuramlarını ele alarak önemlilikleri tartışılabilir. Bu amaçla izleyen bölümde günümüzü daha çok ilgilendiren sosyologlara ve çözüm önerilerine değinilecektir.

2.3. Modernleşme Kuramları

2.3.1.A. J. Levy; Göreli Olarak Modern Toplumlar

İlk çalışmalarında, genellikle, Parsons'ın kavramlarını kullanan Levy (1952), modernleşme kuramının en çok bilinen isimlerindendir. Diğer modernleşme kuramcıları gibi, Levy için de sorulması gereken sorular, modernleşmenin nasıl ortaya çıktığı, modern toplumların modern olmayan toplumlardan nasıl farklılıklar gösterdiği ve modern olmayan toplumları nasıl bir gelecek beklediğidir.

Levy (1967) ilkin modernleşmeden neyi anladığını belirtiyor. Ona göre, modernleşme, 'güç'ün maddi kaynaklarının ve aletlerinin kullanılma derecesidir. Bu anlamda, modernleşme, sadece bir derece farkını dile getirmektedir. Evrim sürecinde en önemli kavram Levy terminolojisinde *teknoloji* dir. Teknolojik ilerlemeler insanın çevresinde olup biteni kontrol altına almasıyla sonuçlanmıştır. İki tür toplumdan bahsetmek mümkündür: a)göreli olarak modern, b) göreli olarak modern olmayan toplumlar. İngiltere, Japonya ve ABD modern toplumlar, Çin, Hindistan ise modern olmayan toplumlardır. Modern olmayan toplumlar arasındaki benzerlik her zaman modern toplumların kendi aralarındaki

benzerliklerden fazladır. Sosyolojide, onun çok kullanılan örneğinde olduğu gibi, 13.yy İngilteresinin Trobriand[1] adalarındaki yerlilerle olan benzerlikleri, günümüz İngiltere'si ile olan benzerliklerinden daha fazladır. Dolayısıyla, modern toplumların şu andaki özellikleri, modern olmayan toplumların modernleşmesi için *önkoşul teşkil etmez.*

Levy, modernleşmenin evrensel bir değere sahip olduğuna inanmaktadır. Her toplum eninde sonunda evrimleşme/modernleşme sürecini yaşayacaktır. Göreli olarak modern olmayan toplumlar, göreli olarak modern toplumlarla ilişki içine girdiklerinde modernleşme süreci zorunlu olarak başlamaktadır. Onun deyişiyle:

Göreli olarak modern toplumların kalıpları, bir kez geliştiğinde, üyeleri bu kalıplarla temasa geçmeye başlayan toplumların, toplumsal yapısını dağıtacak evrensel bir eğilime sahiptirler.... Bu kalıplar, her zaman dağıtıcı/yok edicidirler: dağıtma başladığında, daha önceki o topluma mahsus kalıplar her zaman değişikliğe uğrarlar ve bu değişiklikler her zaman göreli olarak modern toplumların kalıpları yönünde gerçekleşir (1967, s.190).

Bunun en çok bilinen örneği, bir toplumun üyelerinin ABD'nin ünlü içeçeği Coca Cola'nın tadına vardıktan sonra musluk suyuna dönüş yapmayacaklardır. Ancak, her ülke kendi özgün modernleşme koşullarını yine kendisi yaratacaktır. Bir ülkenin izlediği yol diğer bir ülkeye uygun olmayabilir. Örneğin, Japonya'nın kalkınması, diğer gelişmekte olan ülkelere örnek teşkil etmeyebilir.

Parsons gibi, Levy de modern olanla olmayan arasındaki ölçütleri sıralamaktadır. Ona göre, modern olmayan bir toplum şu özelliklere sahiptir: düşük uzmanlaşma düzeyi; özele yönelme; işlevsel yayılmacılık; para ve pazar işleri ile az ilgilenme; kayırmacılık (nepotism); malların basit bir

---

[1]Malinowski adında ünlü bir İngiliz antropoloğun uzun dönemli araştırmalarını yaptığı ada.

yolla kırdan kente aktarımı. Doğal olarak, modern toplumlar da bu özelliklerin tersini sergileyeceklerdir. Levy'e göre, modern ve modern olmayan toplumların genel özelliklerini şu şekilde tablolaştırılabilir.

Tablo-1- Göreli Olarak Modern Olmayan ve Göreli Olarak Modern Toplumlar Arasında Levy'nin Yaptığı Ayrımlar.

Özellikler	Göreli Olarak Modern Olmayan Toplumlar	Göreli Olarak Modern Olan Toplumlar
Örgütlerde Uzlaşma	Düşük	Yüksek
Örgütlerin Karşılıklı Bağımlılığı	Düşük (Kendine yeterlilik düzeyinde)	Yüksek
İlişki Türü	Geleneksel, özele yönelme, işlevsel yayılma	Rasyonellik, evrensele yönelme, işlevsel belirlilik
Merkezileşme Derecesi	Düşük	Yüksek
Değişim ve Pazar İlişkilerine Aracı Koyma (Para gibi)	Düşük	Yüksek
Bürokrasi ve Aile	Aile Değerlerini öne çıkarma (Kayırmacılık gibi)	Bürokrasiye diğer kurumlardan ayrı muamele etme
Köy ve Kent'in Karşılıklı Bağımlılığı	Mal ve Hizmetlerin Köy'den Kent'e Sadece Bir Kanalla Gelmesi	Mal ve Hizmetlerin Köy'den Kent'e Karşılıklı Olarak Gelmesi

Kaynak: Levy (1967, sy.196-201), Derleyen ve aktaran, So, 1990, s.25.

Levy modernleşme yolunda geri kalan ülkelerin hem avantajlı hem de dezavantajlı bir durumda olduklarını belirtiyor. Çünkü, bu toplumlar kendilerinden daha fazla gelişmiş toplumların keşfetmiş oldukları birçok gerçeği, hazır vaziyette bulmaktadırlar. Bu ülkelerden ödünç alabilecekleri birçok bilgi, buluş ve tecrübe vardır. Bunun için, bazı temel

olmayan adımları geçmeleri gerekmez. Dezavantajları ise, önlerinde katedilecek uzun bir yolun bulunmasıdır. Kendileri ilerlerken, modern ülkeler de ilerlemektedirler. Onları yakalayabilmek için, çok daha fazla çaba sarfetmeleri gerekmektedir.[1] Bu yol Levy'e göre ilk göründüğünden daha zor ve karmaşıktır. Dolayısıyla, modernleşme süreci toplumlara olanaklar sunduğu kadar toplumsal yapıyı tahrip de edebilir. Sonuç olarak, modernleşmeye uğraşan bir toplum, toplumsal sistemin kontrolunu kaybetme tehlikesi ile karşı karşıyadır.

Oysa, Parsons modernleşmenin olumsuz etkilerini tamamen yadsımıştı, Levy bu görüşleri ile çok iyimser hatta ABD'yi ideal bir toplum gibi gösterme çabalarının biraz dışına çıkabilmektedir. Ancak, onun için de göreli olarak kalkınmanın yolu yine de Batı ülkelerinin gittiği yolu izlemektir. Bu süreç, *Batılılaşma* olarak adlandırılabilir.

Levy'nin vurguladığı en önemli nokta, modernleşmenin göreli bir kavram olmasıdır. Modernleşme sürecinde her ülkenin farklı bir konumu olabileceği görüşü ile, katı modernleşme anlayışlarını sarsmıştır. Bu görüşe göre, her ülke, kendi tercihlerini kendince belirliyerek, sürece katılabilir.

Levy'nin modern ve modern olmayan toplumlara ilişkin sıraladığı farklılıklar aslında birçok kuramcı tarafından da ileri sürülen farklılıklardır. Temelde bu noktada Levy'nin özgün bir yanından söz edilemez. Özgünlüğü olsa olsa daha önce yapılmış birçok sınıflamayı bir araya getirerek derli toplu bir bakış sağlamaya çalışmasıdır. Ayrıca, Levy, bazı alanlara örneğin siyasete değinmediği ya da incelemesini eksik bıraktığı, örneğin iletişim teknolojisindeki gelişmeleri

---

[1]Gelişmenin aşamalar şeklinde olduğu ve bunun avantajları ve dezavantajları olduğu düşüncesi aslında birçok kuramcı tarafından belirtilmiştir. Örneğin bkz. Gerschenkron, 1962; Trotsky, 1931 vb. Bu çalışmalarda gelişme aşamalar şeklinde düşünülmüş, Marksist temelleri olanları bile bir ülkenin modernleşmesini sadece ülkenin iç koşullarına bağlama hatasında bulunmuşlardır. Oysa, gelişme/kalkınma her şeyden önce diğer ülkelerden gelen dış etkilere de bağımlı gözükmektedir.

görmezlikten geldiği gibi, nedenlerle eleştirilebilir (Kongar, 1981, sy.226). Ancak, yine de Levy'nin Parsons'ın modelini bir adım öteye taşıdığı açıktır. Bu modelin farklı yanı azgelişmiş ülkelerinin sorunlarına onları anlayıcı bir yöntemle yaklaşıyor olmasıdır. Ancak, bunda, tam anlamıyla başarılı olduğu iddia edilemez.

2.3.2. N. J. Smelser: Yapısal Farklılaşma

Smelser'in (1964) yaklaşımı aslında öz olarak Levy'nin yaklaşımını bütünleyici niteliktedir. Genel olarak, Smelser'in, 'yapısal farklılaşma' kavramını modernleşme araştırmalarına uyguladığı söylenebilir. Ona göre, modernleşme zorunlu olarak bir *yapısal farklılaşma* sürecidir; çünkü, bu süreç boyunca toplumsal yapı, her biri farklı ve daha özel işlevlere sahip küçük birimlere parçalanmaktadır. Sürecin sonunda, her bir birim eski işlevlerini yerine getirmekle kalmaz, bunları daha etkin bir biçimde yapmaya başlar. Örneğin, aile kurumunda bütün bu farklılaşmalar izlenebilir. Geleneksel aile, birçok işleve sahip geniş ailedir. Modern toplumlarda, bu yapı parçalanmış, daha basit bir yapı haline dönüşmüştür. Diğer kurumlar da, benzer durumdadırlar. Modern toplumun kurumları hatta hükümetler, dar sorumluluk alanlarında daha etkin çalışmayı tercih etmektedirler. Bu yüzden, modern toplumların işletmeleri eskiye kıyasla daha üretken, öğrenciler daha eğitimli ve herkes daha fazla refah düzeyine erişmiş durumdadır. Smelser, bu süreci daha ayrıntılarıyla düşündüğünde dört önemli süreçten bahsetmektedir; a) teknoloji basitten karmaşığa doğru gelişmektedir, b) tarımda ticari amaçlı üretime geçiş sağlamaktadır, c) insan ve hayvan gücünün yerini sanayileşme almaktadır, d) kent nüfusunda gözle görülür bir artış olmaktadır. Bu süreçler, her toplumda farklı şekillerde yaşanabilir.

Ancak, Smelser'e göre, yapının bu şekilde parçalanması

beraberinde bir *bütünleşme* sürecini de getirmektedir. Bütünleşme, burada, yeni ortaya çıkan kurumların eylemlerini düzenlemek anlamındadır. Geleneksel toplumlarda bu düzenleme işine pek gerek olmazdı. Çünkü, örneğin güvenlik, üretim gibi konularda bireyler kendi başlarına kafa yormazlardı. Bütün bunlar aile içinde halledilirdi. Oysa, modern toplumlarda çocuklar ailenin dışına çıkmak ve kendi geleceklerini kendileri belirlemek istemektedirler. Bunun için, aile dışında korumaya ya da güvenliğe ve ekonomik olanaklara ihtiyaç göstermektedirler. Ekonomik etkinlikler aile dışına taşmış bulunduğundan aslında ailenin, üyeleri için yapabilecekleri de çok sınırlanmıştır. Smelser'a göre, farklılaşmış bir yapının sorunları yeni roller ve yeni kurumlar yaratılarak giderilebilir. Örneğin, bireyler artık aile içinde iş bulamadıklarına göre isteyen bireye iş sağlayacak iş bulma kurumları kendiliğinden gelişmektedir. İş bulanlar ise, iş ortamında kendi haklarını koruyabilmek için bütünleşmeye hizmet eden sendikal faaliyetlere girişmektedirler. Ancak, bu şekilde yeni kurumların ortaya çıkması, toplumsal değerlerin yeniden tanımlanmasını gerektirir; çünkü, her yeni yapı, yeni değerler temelinde gelişmektedir. Örneğin, yeni kurumlar bireyleri değerlendirmede objektif ölçütler koyarken bir önceki yapıda bireyler ailelerin koyduğu değerlere yani subjektif değerlere göre hareket etmektedirler. Yeni yapı bu tür bireylerin bocalamasına neden olmaktadır. Bunun dışında, gelişme sürecinde her kurumun farklılaşması farklı farklı zamanlarda ortaya çıkabilmektedir. Bir başka deyişle, gelişme/değişme her kurumda aynı olmamaktadır.

Farklılaşmış bir yapı içerisinde toplumsal rahatsızlıkların gözlenmesi, Smelser'e göre olağandır. Bu rahatsızlıklar, çeşitli şekillerde ortaya çıkabilir: örneğin, siyasi siddet, aşırı milliyetçilik akımları, devrimler ya da gerilla savaşları bu türden gerilimlerdir. Bu gerilimleri yaratanlar, toplumsal farklılaşma sürecinden dışlanan kişi ya da gruplardır. Örne-

ğin, kırsal kesimlerde üretim uluslarası bir boyut kazandığında bazı kimseler işsiz kalabilir. Bu grupların, aşırı siyasi uçlara ilgi duymaları diğer kişilere göre daha fazladır. Smelser'e göre, toplumda başlayan rahatsızlıklar şu özellikleri sergilerler: a) yapısal farklılaşmanın ortaya çıkardığı çelişkilerin düzeyi, b) modernleşme sürecinin ilk adımında toplumda ortaya çıkan karmaşık durum, c) gerilim içindeki toplumların/kişilerin siyaseti etkileme dereceleri, d) çıkar çatışması, e) rahatsızlık duyan kişi/gruplara ülke dışından gelen destek. Bu çerçevede, Smelser, her toplumun modernleşme hızından etkileneceğini belirtiyor. Modernleşme çok hızlı olursa, rahatsızlıklar da o düzeyde artmaktadır. Toplum eğer zaten karmaşık bir toplumsa, modernleşme süreci, daha çok karmaşık hale getiriyor. Diğer yandan, gerilim içindeki, kişi/gruplar günlük siyaseti etkileyebiliyorlarsa, gerilim azalıyor, yoksa artıyor. Çıkar çatışması artması yeni rahatsızlıklara yol açmaktadır.

Kısacası, Smelser'e göre, modernleşme, bir düz çizgiden oluşmamaktadır; ne de uyumun mutlak hakim olduğu bir çizgidir. Bu modelde, sadece farklılaşma ve bütünleşme sorunlarına değinilmektedir. Özellikle de, bu oluşumların toplumsal yapıda nasıl değişikliklere yol açtığı ön plana çıkmaktadır. Gerçekten de, gelişmekte olan ülkelerde burada anlatılan türden sorunlara oldukca sık rastlanmaktadır. Smelser'in kuramı genel olarak modernleşmenin yol açtığı rahatsızlıklar üzerine kurulmuştur. Modernleşme süreci çeşitli farklılıklara rağmen, bu modelde de bir örnek gelişmeyi içermektedir.

Smelser'in modernleşmek için öne sürdüğü dört önemli ekonomik teknolojik süreç ve bunların toplumsal etkileri aslında sanayileşmiş, Batı ülkelerinde gözlenmiştir. Smelser'ın yaptığı Batı'da gözlenen bu süreçleri Üçüncü Dünya ya da gelişmekte olan ülkelere uygulamaktır (Harrison, 1995). Ayrıca, değişimin toplumsal rahatsızlıklara neden olduğu dü-

şüncesinin ise daha önce Durkheim tarafından vurgulandığı belirtilmelidir.

2.3.3. Coleman: Farklılaşma ve Siyasi Modernleşme

Smelser gibi Coleman da farklılaşma kavramının önemine dikkat çekmektedir. Ancak, bu kavramı Coleman (1968) daha çok siyasi etkinlikler ve siyasi sistem açısından kullanmaktadır. Farklılaşma bu modelde şu anlamlara gelmektedir; a) siyasi yapının farklılaşması, b) siyasi kültürün laikleşmesi, c) toplumun siyasi sistem kapasitesinin güçlendirilmesi.

Coleman farklılaşmayı bir ayrılma süreci ya da siyasi kurum ve rollerdeki uzmanlaşma olarak görmektedir. Örneğin, farklılaşma, hukuk kurallarının dinsel öğelerden ayıklanması, idari yapının siyasi yapıdan, dinin ideolojiden ayrılmasını kastetmektedir. Farklılaşma sürecinin sonunda, siyasi kurumların karşılıklı bağımlılıkları ve uzmanlaşma artar.

Modern toplumlarda 'eşitlik' ideali önemli bir yer tutmaktadır. Modernleşmenin bir hedefi de belki de eşitlik idealinin yaratılmasıdır. Coleman eşitliği türlere ayırmaktadır, Buna göre dört çeşit eşitlik vardır: a) dağıtıcı eşitlik ki bu, eşit yurttaş yaratmayı hedeflemektedir; b) hukuksal eşitlik; c) fırsat eşitliği; d) katılım eşitliği. Coleman farklılaşmanın ve eşitliğin gerçekleşmesi ile birlikte siyasi kapasitenin de artacağını belirtmektedir. Gerçekten de, aslında, modernleşme bir anlamda siyasi sistemin etkinliğinin artmasıdır. Siyasi etkiler bazı işlevlerin artmasında kendisini gösterir. Bu işlevler (So, 1990, s. 32):

a) Siyasetle ilgilenen topluluğun büyüklüğü,
b) Siyasi kararları uygulamada etkililik,
c) Merkezi hükümet kurumlarının gücü,
d) Siyasi kurumların çıkarlarının kapsayıcılığı,

e) Siyasi örgütlerin ve süreçlerin kurumsallaşması,

f) Problem çözme kapasitesi,

g) Yeni siyasal örgüt ve süreçleri devam ettirme yeteneği.

Coleman'a göre, eşitlik için verilecek olan mücadele toplumda gerilime ve parçalanmaya yol açabilir. Modernleşmek isteyen toplumlar bu tür bunalımlara direnmek ve üstesinden gelmek zorundadırlar. Ona göre eğer bir ülke:

a) Uluslaşma sürecinde bir kimlik sorunu ile karşılaşırsa,

b) Kurulacak olan yeni modern toplum kendisini siyasal açıdan yasallaştıramazsa,

c) Eğer toplum, uygulanan siyasi kararları hükümetler aracılığı ile etkileyemezse,

d) Siyasete katılım mümkün değilse,

e) Siyasi gruplar hiçbir konuda uzlaşamıyacak kadar birbirlerinden farklı iseler,

f) Eğer devlet mevcut ekonomik geliri toplumsal kesimlere eşit/adaletli bir şekilde dağıtamıyorsa,

ciddi bir bunalım ortaya çıkar.

Bu yüzden, siyasi sistemin modernleşmesi demek toplumun bu tür ortaya çıkabilecek bunalımların üstesinden gelmesi demektir.

Görüldüğü gibi Coleman modernleşme/gelişme açısından azgelişmiş ülkelerin siyasal yapısında ortaya çıkabilecek sorunları ve çözüm için tedbirleri ayrıntıları ile belirtmektedir. Gerçekten de, burada belirtilen bazı siyasal özellikler bizim ülkemizin de modernleşme/gelişme sürecinde çok açık bir şekilde gözleyebileceğimiz kadar belirgindir. Ancak, bu süreçte siyasetin dışındaki etkenleri Coleman'ın ihmal ettiği söylenebilir.

Siyaset ile azgelişmişlik arasındaki ilişki başka kuramcıların da dikkatini çekmiştir. Bu kuramcıların en ünlülerinden birisi de Lipset'tir. Biraz daha ayrıntılarıyla Lipset'in görüşlerinin sunulması bu ilişkinin önemini sergileyecektir.

2.3.4. S.M. Lipset: Ekonomik Gelişme ve Demokrasi

Genel olarak, Lipset (1963) siyaset ile ekonomik gelişmeler arasındaki ilişkileri incelemiştir. Çıkış noktası olarak, ülkelerin gelişmişlik düzeyi ile yönetim şekilleri arasında sıkı bir bağ olduğu varsayımını ileri sürmüştür. Çalışması boyunca sadece bu noktaya açıklık kazandırmaya çalışmıştır. Ona göre, demokrasi ancak gelişmiş/refah toplumlarında süreklilik kazanabilir. Göreli olarak daha fakir ülkeler, olsa olsa bir oligarşi ya da diktatörlüklerle yönetilebilirler. Bu anlamda, demokrasi seçmenlere, yönetenleri denetleme ve gerekirse değiştirme hakkını veren bir siyasal sistemdir. Toplumların ekonomik gelişmişliğini ölçen dört değişken kullanmaktadır; a) refah düzeyi, b) sanayileşme, c) kentleşme, d) eğitim. Lipset, demokratik toplumlarda refah düzeyinin, sanayileşmenin, kentleşmenin ve eğitim düzeyinin her zaman diktatörlüklerden daha yüksek olduğunu iddia etmektedir.

Lipset'e göre, bir ülkenin ekonomisindeki gelişmeler, doğal olarak, halkın gelirini artırmakta, daha geniş toplumsal güvenceler sağlamakta, daha iyi eğitim olanakları yaratmaktadır. Bütün bunlar, demokrasinin temellerinin atılıp, güçlenmesini doğurmaktadır. Ekonomik gelişmeler, en iyi şekilde, sınıflar arası mücadelelerde kendisini göstermektedir. Lipset, alt, orta ve üst sınıfların ekonomik gelişme ile birlikte hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler açısından değerlendirmesini şu şekilde yapmaktadır.

İlkin şunu iddia etmektedir: gelişmekte olan toplumların alt tabakası, kendilerini gelişmiş ülkelerin alt tabakalarından daha alt düzeyde hissetmektedirler. Bunun temel nedeni, toplumsal gelirin, fakir ülkelerde göreli olarak daha adaletsiz bir biçimde dağıtılmasıdır. Fakir ülkelerdeki, alt kesimler iletişim ve ulaşım araçlarının gelişmesi ile beraber daha rahat bir hayat yaratmayı talep etmekte ve bunun için,

toplumsal huzursuzluklar şiddetlenmektedir. Bu huzursuzluk, siyasi alana aşırı uçların kuvvet kazanması şeklinde yansımaktadır. Bunun için söz konusu ülkelerde gelişmiş toplumlara göre, siyasal aşırılıklar ve gerilimler daha fazladır. Eğer ekonomik gelişme başlatılırsa, yani tüketim mallarının üretiminin ve genel olarak refah düzeyinin artması ile bu tür gerilimler yumuşayacaktır. Bu sayede, alt sınıfla üst sınıf arasında ki farklılıklar giderilecektir. Gelişmiş ülkelerde ise, alt sınıflar, daha uzun vadeli düşünebilmektedirler ve daha reformcu siyasi görüşler geliştirebilmektedirler. Örneğin, Lipset'e göre, laik reformlar sadece refah toplumlarının maddi olarak tatmin olmuş alt kesimlerince desteklenen siyasi eğilimlerdir.

Aynı şekilde, artan toplumsal refah orta sınıfı da etkilemektedir. Zengin ülkelerde orta sınıf, siyasi örgütlenmelere istekle katılmakta, devlet gücünü kontrol altında bulundurmakta, kendi bakış açısını yaymak için kitle iletişim araçlarını kullanmakta ve siyasete aktif olarak katılmaktadır. Bunun için, bir tür siyasete aşırı akımların girmesi önlenebilmektedir. Ne kadar geniş bir orta sınıf yaratılırsa siyasi çelişkiler de o kadar yumuşak olmaktadır. Fakir ülkelerde, orta sınıfın üyelerinin sayısı göreli olarak çok daha azdır.

Gelişmiş ülkelerin üst sınıfları alt sınıfların haklarını tanımaktadırlar. Oysa, fakir ülkelerde, üst sınıflar, alt sınıfları hakir görmekte, ulusal gelirden pay almalarını çeşitli şekillerde engellemektedirler. Siyasi haklar da bu ülkelerde büyük çapta tanınmamış, tanınsa da yeteri kadar korunmamıştır. Dolayısıyla, alt kesimler, zaman zaman içinde bulundukları durumu protesto etmek için aşırı siyasi akımlara kapılmaktadırlar. Oysa, zengin ülkelerde, gelir düzeyi yüksek olduğundan üst sınıf bunu alt sınıfla rahatca paylaşmakta, alt sınıfın siyasal haklarını tanımaktadır. Bu yüzden, bu ülkelerdeki alt sınıflar siyasi alanda daha fazla katılımcıdırlar.

Kısacası, Lipset sanayileşmenin gelişmekte olan ülkele-

re olan siyasi maliyetlerine değinmiştir. Sanayileşmenin yavaş olduğu ülkelerde istihdam sorunları göreli olarak daha az olmaktadır. Kırsal kesimden şehirlere olan göç daha yavaş ve daha az sorun yaratarak gerçekleşmektedir. Ancak, hızlı sanayileşmenin olduğu ülkelerde nüfusun büyük bir kesimi, birden bire vasıfsız işçi durumuna düşmektedir. Kendilerini uyumsuz hisseden bireyler bu durumu kendi lehlerine döndürmek için aşırı siyasi uçları desteklemektedirler.

Lipset, gelişmekte olan ülkelerin aydınlarının durumuna da değinmiştir. Ona göre, geleneksel değerlerin yerini yeni modern değerlerin alması sürecinde aydınlar aktif rol oynayabilir. Aydınların/seçkinlerin üstlenebilecekleri rol iki türlü olabilir; ya devrimci ya da reformist (1967, sy.37-49). Devrimci rolleri mevcut iktidarı devirmeye çalışmaktır. Reform yapmayı benimserlerse, o zaman da, ülkeye yeni bilimsel ve teknolojik buluşları sokmaya çalışmaları gerekmektedir. Lipset gerektiğinde 'baskıcı' bir rejimin, gelişmekte olan bazı ülkeler için iyi sonuçlar doğurabileceğini de belirtmektedir. Ona göre, karizmatik bir lider kalkınma/ gelişme fikrinin ülkenin geleceği için yararlı olacağı konusunda halkını ikna edebilir. Ancak, bunu başarabilmesi için, bazı özelliklere sahip olması gerekmektedir. a) Karizmatik lider yeni değerleri ve yönelimleri kendi kişiliğinde birleştirmiş olmalıdır. Buna örnek olarak, ABD'de G.Washington ile Çin'de Mao'yu göstermektedir. b) Temeli laiklik olan yeni devleti kendi kişiliğiyle garantilemelidir. Karizmatik liderlik geleneksel ve rasyonel yönetim biçimlerine göre çeşitli avantajlara sahiptirler. Örneğin, kendi gücünü karizmasından aldığı için kararlarını tartışma dışı tutabilecektir. Aynı zamanda, siyaset ve partiler üstü bir çizgi izleyebilecektir. Lipset'e göre, karizmatik lider eğer misyonunu yerine getirmeden ölür ya da bunda başarısız olursa büyük bir olasılıkla askeri güçler yönetime el koyacaklardır. Ona göre, gelişmekte olan ülkelerde askeriye yönetime çeşitli nedelerden dolayı el koy-

maktadır: ilkin, bu tür ülkelerde askeriye ülkenin en iyi organize olmuş grubudur; iyi bir iletişim sistemi ve disiplin kurabilmişlerdir. İkinci olarak, yasama görevi sivillerce yerine getirilemediğinden askerler bunu yapmaya kalkışmaktadırlar.

Oysa, kimilerince, Lipset'in burada savunduklarının aksine, sermaye birikiminin yeteri kadar oluşması ve kapitalist sistemin olgunlaşması için, karizmatik liderlerden çok toplumlara 'diktatörlük' benzeri rejimler gereklidir (Schweinitz, 1964). Ekonomik büyümeyi sağlamak ya da ekonomik gelişmemişliğin yol açtığı toplumsal gerilimler ve bunalımlardan kurtulmak ancak diktatörlük benzeri yönetimlerin yaşatılması ile mümkündür. Ayrıca, ekonomik gelişme ile siyasal yapılar arasında kurulan bir ilişkide hangisinin başlatıcı olduğu yeterince açık görünmemektedir. Sadece bir saptamayı dile getiren Lipset modeli, ekonomileri gelişmediğinden mi bu ülkelerin 'geri' oldukları yoksa, 'geri' olduklarından dolayı mı ekonomilerinin gelişmediği noktasında bulanık kalmaktadır.

1960'lardaki Lipset'in bu iyimser görüşleri 1970'lerde, birçok gelişmekte olan ülkede demokrasinin yıkılması ya da duraklamaya uğraması ile birlikte yerini daha karamsar düşüncelere bıraktı. Bir çok araştırmacı, Üçüncü Dünya'da kuramsal düzeyde iddia edilen kolaylıkla demokrasilerinin kurulamıyacağını gözlemlediler. (örn., bkz, O'Donnell, 1973; Collier, 1978). 1980'li yıllarda araştırmacılar yeniden söz konusu ülkelerin siyasal yapılarını incelemeye farklı çizgilerden başladılar. Aslında, bu kuramcı/ araştırmacılar da, Lipset gibi iyimser düşünceler ileri sürdüler. Bunlar arasında Huntington (1984), Lipset'in düşüncelerini daha ayrıntılara indirerek yeniden değerlendirdi. Azgelişmiş ülkeleri sadece bir temelde inceleme yerine, (Lipset'in yaptığı gibi sadece ekonomik göstergeleri dikkate alma yerine) birkaç açıdan bakmanın gerekliliğine işaret etti. Ona göre bir ülkenin demokratikleşmesi iki aşamada gerçekleşmektedir; 1) demokratikleşmeyi

hazırlayan önkoşulların varlığı zorunludur, 2) demokratik gelişmeyi ortaya çıkaran siyasal koşullar oluşmalıdır.

Huntington önkoşullar arasında Lipset'in ekonomik faktörüne ek olarak üç faktör daha ileri sürmektedir; toplumsal yapı, dış çevre ve kültürel ortam.

Lipset ülkelerin refah düzeyi arttıkca, siyasal sisteminin de demokratikleşeceğini iddia etmişti. Huntington bu açıklamayı eksik bulmaktadır. Ona göre, Lipset bazı sorulara cevap verememektedir. Örneğin, bir ülke ekonomisi ne kadar kalkınmalıdır ki demokratik sisteme geçebilsin? Tarihsel olarak, her ülkenin aynı ekonomik gelişmişlik düzeyinde, demokrasiye geçmediği gerçektir. Ayrıca, bazı Asya ve Latin Amerika ülkelerinin, ekonomileri gelişmiş olsa bile, bu ülkeler siyasal açıdan daha otoriter yapılara itilmişlerdir. Lipset, Huntington'a göre bu tür soruları cevaplıyamamaktadır. Kendi geliştirdiği modelde ise, "geçiş alanı" kavramı ile bu sorulara cevap bulunabileceğine inanmaktadır. Bu modele göre, geleneksel siyasi kurumlar işlevlerini yerine getiremedikleri durumda, ülke bir "geçiş" durumuna girer. Geçiş sürecine girmiş bir ülke, birçok seçenekle karşı karşıya kalmış demektir. Bir başka deyişle, klasik modernleşme kuramlarının savunduğu gibi, sadece Batı'ya yönelme, Batı değerlerini benimseme durumunda değildir. Geçiş alanı bir alternatifler alanıdır. Bu noktada yapılacak seçim, ülkenin geleceğini etkileyecek türden bir seçim olacaktır. Bunun için, söz konusu seçimleri/tercihleri yapacak olan siyasal elit tabakanın iyi yetişmiş olması zorunludur. Kısacası, ekonomik kalkınma Lipset'in ileri sürdüğü gibi modern demokrasi'yi yaratacak tek faktör olamaz. Bunun yanında sistemin tamamlayıcı gelişmelere de ihtiyacı vardır. Söz gelişi, toplumsal yapının özellikleri bu geçiş sürecini etkilemektedir. Eğer bir toplumda farklılaşmış özerk kurumlar varsa, bu kurumlar devletin etkinliklerini denetleyebilir, daha demokratik bir yapının oluşmasını kolaylaştırabilir. Bu tür grupların

yokluğunda, siyasal otorite gittikçe despotlaşacaktır. Özerk kurumlar arasında Huntington, burjuva sınıfına özel bir önem vermektedir. Ona göre, gelişmekte olan ülkelerde bir burjuva sınıfı yoksa demokrasi de yerleşememektedir. Bu durumda, gelişmekte olan ülkelerde, ekonomik kalkınma devlet eliyle gerçekleşmektedir. Bu da, devletin merkezi yapısını daha da artırmaktadır. Ekonomik kalkınmayı destekleyecek toplumsal yapının diğer bir özelliği ise, pazar ekonomisi için alt yapının hazırlanmasıdır. Eğer ülkenin ekonomisi pazar ilişkileri ile belirleniyorsa, ekonomik gücün bir tek elde toplanması engellenebilir. Burjuva sınıfı bu ortamda daha iyi gelişecek, devleti denetleme olanağı artacaktır. Bu sistemlerde, devletin görevi ise, demokratik ilkeleri ekonomik hayata uygulamakla sınırlanacaktır. O halde, pazar ekonomisi refahı artırırken demokrasinin gelişme ve yerleşmesine katkıda bulunacaktır. Demokrasinin yerleşmesinde Huntington dıştan gelen etkilerin de önemli bir rol oynadığına inanmaktadır. Uluslararası arenada daha fazla güçlü görünen devletlerin siyasi/ekonomik sistemleri özellikle Üçüncü Dünya ülkelerini etkilemektedir. İkinci Dünya Savaşı sonucunda Amerikan ordusunun güç kazanması ile birlikte Avrupa'nın demokratikleşme süreci hızlandı. Oysa, aynı zamanlarda Sovyetler Birliği'nin nüfüsu altına giren ülkelerde ise sosyalist/komünist rejim etkili oldu. O halde, gelişmiş ülkelerin azgelişmiş ülkelere direkt olarak müdahalesi de demokratikleşme sürecini etkilemektedir. Huntington bir ülkede demokrasinin gelişmesini etkileyen diğer önemli bir etken olarak kültürel yapıyı görmektedir. Weber'in din/ekonomik gelişme analizinden etkilenerek, dinin azgelişmiş ülkeleri nasıl etkilediği sorusunu sormuştu. Kısaca söylemek gerekirse, onun için yeryüzünde iki tür din vardır. Birincisi, her şeyi açıklamak isteyen bütüncül (consummatory) dinler (örn; İslam, Konfüçyüzim, Budizm). İkincisi, araçsal (insturumental) dinler (örn; Protestanlık,

Hinduizm, Şinto). İlk grup dinlerde araçlarla nihai amaçlar birbirine karışmıştır. Dolayısıyla, siyaset ile din aynı anlama gelmektedir. Böyle bir toplumsal atmosfer ise demokrasinin gelişmesini engellemektedir. İkinci grup dinler de ise araçlarla nihai amaçlar arasında faklılaşma gerçekleşmiştir. Bu dinlere sahip toplumlar farklılıklara daha hoşgörülü olabilmekte, otoriter yönetimlerden çok demokratik yönetimlerin gelişmesine zemin hazırlamaktadır.

Özetlemek gerekirse, Huntington ekonomik faktörün yanı sıra, üç önemli faktörün demokratikleşmeyi derinden etkilediğini ve bu süreç için önkoşul olduğunu ileri sürmektedir. Bu faktörler; toplumsal yapı, dışsal etkiler ve kültürel yapıdır. Bu ön koşulları sağlayan toplumlar demokratikleşme sürecine girmektedirler.

Huntington, önkoşulları hazırlayan ülkelerin önünde üç tür demokratikleşme süreci olduğunu belirtmektedir: a) doğrusal, b) döngüsel (cyclical), c) dialektik. Doğrusal demokratikleşme sürecindeki bir ülke, ilkin, sivil hakları siyasal haklar şekline sokmaktadır. İkinci olarak, parlamento ve hükümet sistemi yavaş yavaş üstünlüğünü tesis etmektedir; son aşamada ise, oy kullanma hakkının çevreye yayılması sağlanmaktadır. Bu aşamalardan geçerek demokratik kuralları yerleştirebilmiş ülkelerin başında İngiltere ve İsveç gelmektedir. Döngüsel modelde ise, ülkede bir süre için despotik bir yönetim hakimdir. Daha sonra demokratik bir yönetim gelmektedir. Ancak, bu genellikle uzun sürmez. Demokrasi bir süre sonra yerini yeniden despotisme terk etmektedir. Bu tür ülkelerde demokrasinin temel kuralları ülkenin aydın tabakasınca benimsenmiştir. Serbest seçimler demokrasinin temeli olarak düşünülmesine rağmen, çoğu zaman askerler seçimlerde önemli bir rol üstlenmektedirler. Hükümetler çoğu zaman askerlerin denetiminde çalışmaktadırlar. Eğer bir siyasal ya da ekonomik bunalım ortaya çıkarsa da ülke yönetimine direkt olarak müdahale etmekten

kaçınmamaktadırlar. Askerler demokrasiye yeniden dönüleceğini vaat etseler bile iktidardan uzaklaşmaları çoğu zaman halkın protestoları sayesinde olmaktadır. Bu tür ülkeler, eğer asker ve demokrasi arasında gidip gelen bir yönetimsel kısır döngüye girmişse bundan kurtulmaları oldukça zor olmaktadır. Huntington bu ülkelere örnek olarak Latin Amerika ülkelerini göstermektedir. Diyalektik modelde ise Huntington kentsel orta sınıf öncülüğünde demokrasiye geçişin gerçekleştiği ülkeleri incelemektedir. Buna göre, ilkin kentsel orta sınıf bir yolunu bulup otoriter yönetimi çökertiyor ve yerine demokratik rejimi kuruyor. Ancak, yönetimde acemi olduğundan demokratik rejim kalıcı olmuyor. Ancak, birkaç kez bu yer değiştirme gerçekleştikten sonra, orta sınıf yönetime ve ülkenin geleceğine hakim sınıf haline geliyor. Huntington, bu tür demoratikleşmeyi başaran ülkeler arasında Almanya, İtalya, Yunanistan ve İspanya'yı saymaktadır.

Demokrasinin devrimler aracılığıyla aniden yerleşebileceği görüşünü Huntington reddetmektedir. Ona göre, gerçek ve kalıcı demokrasi ancak şiddet içermeyen evrimsel bir süreç sayesinde kurulabilir. Geliştirdiği üç ölçütü göz önünde bulundurarak, böyle bir sürecinin yakın bir gelecekte Latin Amerika'da gerçekleşme olasılığının kuvvetli olmasına karşın, Asya'nın doğusundaki ülkeler için bunun söz konusu olmadığını ileri sürmektedir. Bunun yanında, diğer modernleşme kuramcıları gibi Huntington da ABD'nin azgelişmiş ülkelere yardım etmesinin zorunluluğuna değinmektedir. Ona göre, demokratikleşme sürecinde, ABD'nin görevleri şunlar olmalıdır: azgelişmiş ülkelerin ekonomik gelişmeleri sağlanmalıdır; pazar ekonomileri güçlendirilmeli ve yerel burjuvazi yaratılıp korunmalıdır; aydınlarının demokrasinin yerleşmesi için gösterdikleri çaba desteklenmelidir.

Görüldüğü gibi, Huntington, Lipset'in modelini daha geliştirmiş olmasına rağmen modern toplumlarla geleneksel toplumlar arasındaki farkları sıralamanın ötesine gideme-

mektedir. Batı ülkelerinin misyonunu sadece her alanda geri kalmış ülkelere yardım etmek olarak saptamaktadır. Bu durumda kuram, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında ki tarihsel ilişkileri açıklamayı başaramamaktadır. Diğer modernleşme kuramcıları gibi, Huntington da bir araştırmacı olduğu kadar bir siyasetçi gibi davranarak, modernleşme sürecinde Batı ülkelerinin rollerini önplana çıkararak objektif bir analiz yapmaktan uzaklaşmaktadır. Modernleşmeyi en azından üç alanda geleneklerden uzaklaşmak olarak tanımlamaktadır. Bu uzaklaşma da varılacak hedef şüphesiz ki, Batı toplumlarının değerleridir.

Bu noktada ülkelerin siyasi rejimleri ile kalkınma süreci arasında bir bağ kurmaya çalışan yazarlar arasında anılması gereken diğer birisi de Jaguaribe'(1973)dir. O da diğerleri gibi ülkeleri devlet biçimlerine göre sınıflamış ve özelliklerini belirtmiştir. Bu sıralama sınıfsal bir temelde yapıldığı için ilginç ve bilgi artırıcı gözükmektedir. Bu nedenle kısada olsa bu sınıflamadan bahsetmek faydalı olacak düşüncesindeyim.

Jaguaribe (1973)'a göre aslında dokuz tür toplum olsa da sadece bunlardan 3'ü temel türü oluşturmaktadır. Bu toplumlar/yönetimler şunlardır; milli kapitalizm, devlet kapitalizmi ve gelişmeyi hedefleyen sosyalizm.

Milli kapitalist yönetimler; ulusal burjuvazinin modernleşmeyi destekleyen kesimleri ile orta sınıf ve onunla işbirliğine giren proleterya ve bu grupları destekleyen hareketli yani bir anlamda geleneksel tutumlara karşı olan köylü sınıfı ile yabancı işadamları, bunların ortakları tarafından desteklenmektedir. Bu yönetimlerde devlet, devlet yöneticileri ile özel girişimciler tarafından yönetilir.

Devlet kapitalizmin hakim olduğu yerde ise, destekciler şu tabakalardır; orta kesimin modernleşmeyi destekleyen tabakaları ile kırsal kesimin hemen hemen hepsi ve bu kesimlerin burjuva kesimindeki destekçileri. Bu toplumlarda, özel sektör bastırılamamış olmakla birlikte, ekonomi büyük

çapta devlet tarafından yönetilmektedir. İktidar gücünü gerekirse yapacağı referandumlardan almaktadır.

Gelişmeye yönelik sosyalist toplumlarda ise bir parti çerçevesinde örgütlenmiş bir elit grup vardır. Kırsal kesim mevcut parti aracılığıyla yönlendirilmektedir. Devlet bu yolla gelirini en yüksek noktaya çekmek istemektedir.

Bu model de her ne kadar sınıfsal açıklamayı temele koymuş olsa bile, ortaya çıktığı tarihsel dönemdeki siyasal koşullar düşünülerek değerlendirilmelidir. Hatırlanacağı gibi o tarihlerde sosyalist yönetimler daha küçük ülkelerde nüfuslarını artırmak için ideoloji ihraç etme eğilimdeydiler. Nasıl ki bir sonraki bölümde aktarılacak olan Rostow'un görüşleri ABD'nin emellerine hizmet ettiyse, Jaguaribe yukarda aktarılan görüşleri de SSCB'nin sosyalist sistemin çökmeden önceki dönemindeki uluslararası hedeflerine hizmet eder gözükmektedir.

Lipset modeline benzeyen ve bir ülkenin kalkınması ile demokratik gelişim arasında kurulabilecek ilişkiyi konu alan diğer modeller herkesi tatmin edebilecek sonuçlara erişmiş değildir. Ancak, buna rağmen, azgelişmiş ülkelerdeki genel inanç odur ki 'ekonomik kalkınma ile demokrasi arasında bire bir doğru bir orantı vardır (Munc, 1994). Ancak, gelişen litertürde bunun aksini savunan ya da böyle bir ilişkiyi zorunlu görmeyen eğilimlerde güç kazanmaktadır. Mevcut araştırmaların bir kısmı birinci yaklaşımı, bir kısmı da ikinci yaklaşımı destekler niteliktedir (bkz, Muck, 1994, s. 24-26).

2.3.5. W.W. Rostow: Ekonomik Büyümenin Aşamaları

Rostow (1964) genellikle ekonomik büyümenin nasıl başlayacağı üzerinde durmuştur. Ona göre, toplumsal/ekonomik gelişmenin beş aşaması vardır. Bu gelişme çizgisi, geleneksel toplumla başlar, kitle tüketim toplumu ile sona erer. Bu ikisi arasında belki de gelişme için en önemli olan

aşama 'kalkış' (take-off) aşamasıdır. Dünya üzerindeki tüm ülkeler bu beş aşamadan birisi içine konulabilir.

Birinci aşama, geleneksel toplumlar aşamasıdır. Burada, bilimsel ve teknolojik gelişmeler son derece sınırlıdır. Bireyler, daha çok, kaderci bir anlayışa sahiptirler. Siyasi güç merkezileşmemiştir.

İkinci aşamada, 'kalkış' için gerekli önkoşullar sağlanır. Ekonomik gelişme için yeni fikirler ortaya atılır. Sermaye dolaşımını sağlayacak kurumlar belirlenir. Eğitim ve ekonomik girişimcilik gelişir. Haberleşme, ulaşım ve hammadde yatırımları artar. Bütün bu gelişmeler sonucunda ticari büyüme sağlanır. Göreli olarak ölüm oranı düşer ve nüfus hızla artmaya başlar. Ancak, yine de, ekonominin kendi kendine yetmesi söz konusu değildir. Artan nüfus, üretilen malları tamamen tüketir. Fakat, bu gelişmelere karşın, bazı geleneksel toplumsal/ekonomik yapılar muhafaza edilirler. Bunun için, bu aşamada toplumsal yapı ikili bir özellik taşır. Rostow'a (1960) göre kalkış için gerekli önkoşullar sadece İngiltere'de kendiliğinden yerel koşullara bağlı olarak gelişmiştir. Ancak, diğer ülkelerde bu koşullar daima dışardan zorlayıcı etkiler şeklinde gerçekleşmiştir.

Üçüncü aşama, 'kalkış' aşamasıdır. Kalkışı başlatan etkenler çeşitlidir. İlk etken, bütün kurumları yeniden düzenleyebilecek siyasi bir devrim olabilir. İkinci etken, Sanayi Devrimi sürecini başlatan buharlı makinanın keşfine benzer buluşların yapılmasıdır. Üçüncüsü, uluslararası ticarette modernleşmeye çalışan ülke lehine dengelerin değişmesini ifade eder. Rostow'a göre, kendine yeten bir ekonomiye sahip olmak isteyen kalkınma sürecindeki bir ülkenin alması gereken en önemli ekonomik tedbir, milli gelirin en az %10'nu yatırımlara dönüştürmesidir. Bu amaçla, kaynaklarını ve sermayesini yeniden düzenlemelidir. Bu tür ülkelerde, nüfus da bir yandan artmakta olduğundan, mevcut gelir ya da yetersiz bir oranda artan gelir, artan nüfusun ihtiyaçları-

na cevap veremez duruma gelecektir. Rostow, üretime dönük yatırımların hangi yöntemlerle başarılabileceği konusunda da ipuçları vermektedir. Buna göre, bir ekonomi şu yollarla yatırımlarını artırabilir; a) 'kamulaştırma'lardan ve 'vergi'lerden elde edilecek gelirler bu yola aktarılabilir. Örneğin, devrimden sonraki dönemde Rusya'da hanedanlığın malvarlığı kamulaştırılarak böyle bir gelir elde edilmiştir. İkinci olarak, yatırım için gerekli olan para bankalar aracılığı ile elde edilebilir. Ayrıca hükümetler bonolar çıkarabilir, serbest piyasada ve sermaye piyasalarında ulusal geliri yönlendirecek etkinliklerde bulunur. Üçüncü olarak, hükümetin ihtiyaç duyduğu para, dış ticaretten elde edilebilir. Dış ticaretten elde edilen gelir, dışardan yeni teknoloji alımında kullanılabilir. Aynı zamanda, modernleşmeye çalışan toplumların hükümetleri, yabancı yatırımlar için gerekli zemini hazırlamalıdırlar.

Rostow'a göre, dördüncü aşama 'olgunluğa geçiş' aşamasıdır. Bu aşamada mili gelirin %10 ile %20'si yatırıma gider. Ekonomi uluslarası alanda artık kendisini göstermeye başlamıştır. Teknoloji eskisine oranla daha karmaşık bir hal almıştır. Ağır sanayiden daha hafif bir sanayiye doğru gelişme söz konusudur. Bu gelişme ilkin en gözde üretim alanlarında başlar daha sonra tüm alanlara yayılır. Ekonomik büyüme artık bu aşamada otomotik bir hal almaya başlamıştır. Artık, üretim ekonominin zorunluluklarına değil, onu yönlendirenlerin isteğine ve tercihine bağlı olarak gelişmeye başlamıştır.

Beşinci aşama, "kitle tüketimi" aşamasıdır. Bu aşamada, ekonominin çeşitli sektörleri dayanaklı mal ve hizmet üretmeye başlamışlardır. İsdihdam olanakları ve ulusal gelir oldukca artmıştır. Güçlü bir ulusal pazar ekonomisi kurulmuştur. Temel ihtiyaçlar sorunu artık yoktur. Bireyler, artık refahı ve güvenliği nasıl daha fazla artıracakları üzerinde durmaktadırlar. Rostow'a göre, ABD'de, en azından otomotiv sektöründe bu aşamaya girilmiştir.

Toplumların gelişmesinde beş aşamalı bir model geliştiren Rostow, görüldüğü gibi sadece ekonomik özelliklerle ilgilenmiyor; bunun yanında toplumların siyasi ve kültürel gelişmelerini de modernleşme sürecine dahil ediyor. Diğer modernleşme kuramcıları gibi onun için de, modernleşme kaçınılmaz bir süreçtir. Hatta modernleşme uğruna Rostow gelişmemiş ülkelerin kolonileştirilebileceğini de ileri sürerek (1960, s.112) uluslarası sömürüyü yasallaştırmaya çalışmıştır. Aslında, Rostow'un ülkelerin gelişmesi için bulduğu çözüm basittir; eğer toplumlar yatırım yapacak olanaklarının olmadığından dolayı kalkınamıyorlarsa, o zaman yatırım olanaklarının artırılması gerekmektedir. O halde, bu ülkelere yardım yapmak ve yatırım sürecini başlatmak gerekir. Böyle bir düşünce ise, ABD yönetimini etkilemiş ve gelişmekte olan/Üçüncü Dünya ülkelerine yardımlar artmıştır. ABD yönetimi yaptığı yardımlarla, bu ülkelerin 'kalkış' sürecine gireceklerini iddia etmiştir. Dolayısıyla, ABD'nin dış yardımlarının kuramsal çerçevesinin Rostow tarafından çizildiği genel kabul görmüştür.

Diğer yandan, eğer bu beş aşama gelişmiş ülkelerin geçtiği aşamalarsa her ülkenin bu aşamalardan zorunlu olarak geçeceği iddiası yeteri kadar kanıtlanmış değildir. Böyle bir iddia, 'gelişmemiş ülkelerin tarihsel ve yapısal özelliklerini göz ardı etmektedir" (Frank, 1969, s.47). Bunun dışında geri kalmış ülkelerin geri kalmışlığının en bilinen nedenlerinden birisi 'sömürgeleşmiş' olmalarıdır. Oysa, Rostow'un modeli, bu ülkelere çıkış yolu olarak sömüren ülkelerinin formüllerini önermektedir. ABD ve benzer ülkelerin bir önceki dönemde kendi kalkınmalarına zemin hazırlamak için kullandıkları ekonomilere gerçek anlamda niçin yardım elini uzatacağı Rostow modelinde açıklanmamaktadır. Bunun için, Rostow'un kalkınma için yazmış olduğu reçetenin aslında bir 'rüyalar alemi' (Hobsbawn, 1979, s. 307) olduğu da ileri sürülmüştür. Diğer bir iddia ise, Rostow'un aslında

Marks'ın toplumların evrimine ilişkin tezlerini çürütmeyi hedeflediği, bu yüzden de azgelişmişliği açıklamaktan çok daha da karmaşık hale soktuğudur (Başkaya, 1994, s.70).

Smelser kalkınma yolunda , "merkezi hükümeti' yaratılmasını bir zorunluluk olarak görüyordu. Rostow ise, 'kalkış' aşamasında girişimci bir elit (seçkinler) grubun varlığını gerekli görmektedir. Bu görüş, ayrıca birçok modernleşme kuramınca da benimsenmiştir (örneğin, Hoselitz, 1960; Lipset, 1967). Kalkınmaya / gelişmeye / modernleşmeye çalışan toplumlarda, bir elit grubun yaratılması ilkin, gelişmiş toplumların nasıl geliştiğini anlayacak bir grubun yaratılması anlamına gelmektedir. Daha sonra, bu elitlerin öğrendiklerini kendi toplumlarına uygulamaları gerekmektedir. Bunun için, Rostow gelişmeyi ilkin 'değerlerdeki', ve 'anlayışlardaki' bir gelişme olarak anlamaktadır. Bu şekilde başlayan gelişme süreci daha sonra 'otomatik' bir hal almaktadır. Dolayısıyla, modernleşen ülkelerin elitleri de, Batı kültürünü anlayan ve yorumlayan kendi ülke koşullarına bunları uygulan kişiler konumuna düşürülmektedir. Bir başka deyişle, Rostow modelinde gelişmemiş ülkelerin aydınları, Batı değerlerini ulusal düzeyde onaylayan gruplar olarak algılanmaktadır. Bu yolda ilerleyen aydınlar, Batı'nın yayılmacılığına hizmet etmektedirler. ABD'nin ekonomik yardımlarını kolaylaştırıcı düşünsel zeminleri hazırlamaktadırlar.

Sonuç olarak, geliştirdiği beş aşamalı kuramıyla, Rostow'un sosyoloji ya da ekonomi biliminin sorun alanlarına yönelerek azgelişmişliğin yapısını irdelemekten çok, ABD yönetiminin siyasal amaçlarının, bilimsel kisve altında, yasallaştırılmasına hizmet etmiş olduğu söylenebilir.

2.3.6. D. McClelland: Gelişmenin Bir Ölçütü Olarak Başarı

Genel olarak McClelland bir ülkede girişimcilerin nasıl hareket ettiklerini inceleyerek 'gelişmenin' koşullarını sergi-

lemeye çalışmaktadır. Ona göre ekonomik eylemlerin hedefi sadece kâr etmek değildir. Girişimciler sadece kârı düşündüklerinde, doğal olarak performansları düşecek yaratıcılıkları azalacaktır. O halde, ekonomik aktiveteler kâr etmenin yanında başka bir hedefi de içinde barındırmak zorundadırlar: bu da başarılı olma içgüdüsüdür. Bundan McClelland "bir şeyi iyi, hızlı, daha etkili ve daha az enerji sarf ederek yapma"yı (1976, s. a) anlamaktadır. Bu özellik, aslında her bireyin günlük hayatında da gözlenebilir. Örneğin, toplumsal ilişkiler ağı içinde bireyler sadece kendilerine yönelik düşünmezler. Daima çevrelerinde düşünmeleri gereken aileleri, dostları, iş ilişkileri ve boş zaman faaliyetleri vardır. Birey, sadece kendine yöneldiğinde, başarılı olma ölçütünü ve dolayısıyla güdülenmesini yitirir. Bunun için, McClelland bireylerin başarılı olma arzularının incelenmesinin önemli ipuçları vereceğine inanmaktadır. Çalışmasını da bu nokta üzerinde toplamıştır. Sosyolojinin klasik ölçme tekniklerinin (örneğin, anket, görüşme gibi) dışında, aslında biraz da sosyal psikoloji ağırlıklı bir teknik olan içerik çözümlemesi (content analysis) tekniğini kullanarak bireylerin nasıl ve hangi koşullarda başarıya yönelmek istediklerini tespit etmeye çalışmıştır. Ancak, başarıya güdülenme sadece bireysel düzeyde değildir. Uluslar da genel olarak başarıya güdülenme derecelerine göre sıralanabilir. McClelland bireysel başarıyı ölçmede kullandığı tekniğe benzer bir şekilde, ulusların da başarıya güdülenmelerini ölçmüştür. Ona göre, bir ulusun kollektif bilinci en iyi şekilde folklöründe ve geleneksel uğraşılarında yatmaktadır. Örneğin, çocuklar için üretilmiş çeşitli oyunlar ülkenin geçtiği aşamalara da kanıt oluşturur. Bireyler, oyunlar aracılığıyla çocuklarına başarıya ulaşmanın yollarını iletmektedirler.

Lipset gibi McClelland da başarıya güdülenme ile ekonomik düzey arasında bir ilişkinin olduğunu düşünmektedir. Başarıya güdülenmiş toplumlar aynı zamanda ekono-

mik olarak gelişmiş toplumlardır. Bir başka deyişle, ekonomik bir yükselme içinde olan toplumlarda aynı zamanda başarılı olma isteği de artmaktadır. Örneğin, İngiltere'nin başarı grafiği sanayi devrimi döneminde oldukca yukardayken, 1950'lerden sonra oldukça gerilemiştir. Bu dönemde, Avrupa ülkelerinin grafiği yükselmiştir. Bir ülkenin ekonomik gelişimi ile başarıya güdülenmesi arasındaki ilişkinin açıklığa kavuşması yaklaşık 50 yıl almaktadır.

McClelland'ın, başarıya güdülenmenin en iyi şekilde ailede başlayacağını belirtmektedir. Bir çocuğun, toplumda iyi bir yer edinmesi, iyi bir eğitim alması için gerekli güdüleme anne ve babası tarafından verilmektedir. Bu amaçlara erişmek için, çocuğu cesaretlendirecek ve iyi bir ortam hazırlayacak olanlar da yine anne ve babalardır. Çocuğun her açıdan daha iyi bir konum elde etmek için yaptığı girişimler anne ve baba tarafından engellenmemelidir. Ancak, Üçüncü Dünya ülkelerinde bu cesaretlendirmenin, Batı'da olduğu gibi yapıldığı iddia edilemez. Hindistan'da yaptığı deneylerde McClelland, işadamlarının çok kısa bir eğitim sürecinden sonra daha risk alıcı, daha çok yeniliklere dönük ve daha etkili olmaya başladıklarını gözlemlemiştir. Bunun için, kalkınmak isteyen her ülke daha küçük yaşlarda kendi çocuklarını başarıya güdüleyecek şekilde yetiştirmelidir.

McClelland'in Üçüncü Dünya ülkelerinin nasıl kalkınabileceğine ilişkin eriştiği sonuç şudur; Üçüncü Dünya ülkelerinde ekonomik alanda yatırım yapan girişimciler şu veya bu şekilde başarıya olan güdülerini artırmalıdırlar. Bu anlamda, gelişmiş ülkelerinin söz konusu ülkelere yaptıkları yatırımlar, aslında amacına ulaşmamaktadır. Girişimciler, dış yardımları artırmaya çalışma yerine, bu yardımları nasıl kalıcı ve üretken alanlarda kullanabileceklerini düşünmelidirler. Bunun yolu ise, en başta, gelişmiş ülkelerle olan ilişkilerin artırılması ve başarının sırlarının bu ülkelerden öğrenilmesidir. Başarıya güdülenmemiş ülkeler ekonomik ola-

rak kalkınamayacaklardır.

Bütün bunlara rağmen McClelland başarıya güdülemenin modernleşme sürecinde tek bir faktör olduğunda ısrarlı değildir. Toplumsal grupların amaca yönelik çalışabilmelerinde tarihsel özelliklerin de rol oynadıklarını kabul etmektedir. Bunun dışında, örneğin reformları onaylayan dinlerden gelen toplumlar da başarıya daha fazla güdülenmektedirler. Ancak, toplumların dinsel/tarihsel özelikleri başarıya güdülenme sürecini etkiledikleri kadar ele alınmaktadır. Bir başka deyişle, McClelland, toplumların başarıya güdülenmelerinin çok çeşitli yollarla gerçekleşebileceğini belirtirken, modernleşmenin başka bir yolu olmadığına dikkat çekmektedir. Modern insan ona göre, şu özelliklere sahip olmalıdır (1976, s. 47-53);

1) Yeni deneyimlere hazır olma ve yeniliklere açık olma,

2) Nesnelerle, dolaylı yollardan değil direkt olarak ilgilenme,

3) Diğer insanlara yönelik demokratik tavırlar geliştirme,

4) Geçmişe değil geleceğe yönelme,

5) Kendi hayatını kendi planlama,

6) Kendi çevremize kendimizin hakim olacağına ve amaçlarımızı gerçekleştirebileceğimize inanma,

7) Dünyanın matematiksel bir hesabının yapılabileceğini ve bundan dolayı da kontrol edilebileceğini kabul etme,

8) Çevredeki diğer kişilerin (örneğin, kadın ve çocukların) saygınlığının ve gururunun olduğunun bilincinde olma,

9) Basit bir inanç olmasına rağmen, bilim ve teknolojinin başarısına ve

10) Adaletin eşit dağılacağına inanma.

McClelland kuramının kökeninde modernleşme/kalkınma sürecini bireysel düzeyde ele almaktadır. Modernleşme gibi diğer kuramcıların çok boyutlu şekilde düşündüğü bir süreci, sadece bireylerin psikolojisine/güdülenmesine indirgemektedir. Bu yanıyla, Weber'in dine ekonomik

etkinliklerdeki atfetmiş olduğu rolü çarpıtmakla suçlayanlar da vardır (Kilby, 1971, Roxborough, 1979, Webster, 1990). Bireylerin psikolojisi temelinde yapılan bu tür açıklamalar aslında tarihsel açıdan yeni değildir. Örneğin, çok daha önceleri İbn-i Haldun buna benzer bir yaklaşımı "asabiyet" kavramı ile ortaya koymaya çalışmıştı. McClelland'ın çağdaşı Hagen (1962) ise yine benzer bir görüş geliştirmişti. Ona göre de, daha çocukluk döneminde yaşanan toplumsal süreçler, bireylerin toplumsal değişimdeki rollerini belirler niteliktedir. Eğer toplumsal yaşam sürecinde bireyleri rahatsız edici toplumsal olaylar ortaya çıkacak olursa, bu iktidardaki elitlerin düşmesine kadar gidebilmektedir. Bu tür toplumsal hareketler, çocukların eğitim biçimlerini etkiler ve yeni değerlerin oluşmasına neden olur ki, bu değerler arasında ekonominin gelişmesini sağlayacak değerler de olabilmektedir.

McClelland ve izleyicileri etnosentrik bir model geliştirmiş olduklarını da saklayamamaktadırlar. Çünkü, kuramdan bir bütün olarak anlaşılan, azgelişmiş ülkelerin içinde bulundukları durumdan o kadar çok şikâyet etmeye hiç de gerek yoktur. Bunun için mevcut statükoyu değiştirmeye çabalamamak gerekmektedir (Frank, 1969). Gelişmemiş bir ülke, gelişmenin hangi aşamasında olursa olsun her zaman başarı duygularının geliştirilmesi mümkündür. Örneğin, iş adamları birden başarıya güdülenebilir. Uluslarası kuruluşlar bunlara yardım edebilir. Yardım edecek devletlerin başında da tabii ki ABD gelmektedir. Dolayısıyla, görünmez bir şekilde de olsa birçok modernleşme kuramcılarında olduğu gibi McClelland ve izleyicileri de gelişmiş ülkelerin kuvvetinin onaylanması ve çıkarlarının artırılmasına katkıda bulunmuş olmaktadır.

O halde, bu tür yaklaşımların bireyin bir özelliğinden hareket ederek genel bir model oluşturmaya çalıştıklarını söylemek mümkündür. Oysa, gelişmeyi açıklamak için baş-

vurulan bu yöntemin değişmenin olduğu toplumsal yapının açıklanmasına yaptığı katkı oldukca sınırlı kalmaktadır. Gözlenen odur ki, değişme ilkin yapısal bir sorundur; yapının içinde de daha çok sınıfsal bir kökeni bulunmaktadır. Psikolojik açıklamalar bir noktaya kadar sorunu tasvir edici olsalar bile kökenini görememektedirler.

2.3.7. Inkeles: Modernleşmenin Birey Üzerindeki Etkileri

McClelland gibi Inkeles de modernleşme sürecinin bireysel değer kalıpları üzerindeki etkilerini incelemiş, modern hayatın sınırlarını çizmeye çalışmıştır. Bu amaç için, Arjantın, Şili, İsrail, Nijerya, Pakistan gibi ülkeleri içine alan geniş çaplı araştırmalar yapmıştır. Bu ülkeler, tesadüfi olarak seçilmemişlerdir. Hem ekonomik hem de siyasi açıdan bu ülkelerin gelişmeleri kendi aralarında hiyerarşik bir yapı oluşturmaktadırlar. Inkeles'in araştırması gelişme çizgisi açısından anlamlı bir farklılık oluşturan ülkelerle birlikte bu ülkelerin farklı toplumsal tabakalarını da içine almaktadır. Dolayısıyla, hem sınıfsal hem de uluslararası ilişkilerin saptanması hedeflemiştir. Araştırmasının sonucunda Inkeles, zaman ve mekândan bağımsız "modern insan" tipinin genel özelliklerinin oluşturulabileceğini vurgulamıştır. Bir başka deyişle, bir ülkede 'modern' diye tanımlanabilecek bir insan diğer bir ülkede de modern olarak tanımlanabilir. O halde, modern kişinin bazı evrensel özellikleri olmalıdır. Ona göre, bir birey şu özelikleri taşıyorsa 'modern' diye adlandırılabilir:

a) *Yeniliklere açık olmak*: modern birey sürekli olarak daha farklı olanı denemek isteyen kişidir,

b) *Otoriteden bağımsız davranabilmek*: modern kişi ailesindeki ve işindeki otoriteden bağımsız davranış geliştirebilen kişidir,

c) *Bilime inanmak*: modern kişi bilim aracılığıyla modern

toplumların doğayı kontrol altına alabileceklerine inanan kişidir,

d) *Hareketlilik*: modern kişi iş dünyasında, hırslı olan ve sürekli olarak yukarlara doğru çıkmak isteyen kişidir,

e) *Uzun vadeli plan yapmak*: modern kişi içinde bulunduğu günü düşündüğü kadar gelecek yıllarda neler olabileceğini düşünen kişidir,

f) *Sivil etkinliklere katılmak*: modern kişi bölgesel ve gönüllülük esasına dayalı kurumlarda aktif olarak çalışan kişidir.

Bu özelliklerin kişilere aktarılmasının en etkin yolu Inkeles'e göre "eğitim" dir. İki ülke arasında küçük bir eğitim farkı bile olsa, örneğin gelişmiş ülkelerin öğretim programlarını kullanmaları, o ülkenin diğer ülkeye göre daha ileriye gitmiş olduğunun bir göstergesidir. Mesleksel yapının gelişmiş olması da diğer bir ölçüttür. Örneğin, iyi bir eğitim fırsatı elde edememiş birisi bu zayıflığını işteki olanakları kullanarak giderebilmelidir. Bu olanakları yaratabilen ülkeler göreli olarak daha modern ülkelerdir.

Inkeles'e göre modernleşme sürecinin bireyler üzerinde psikolojik tahribat yaptığı inancı doğru değildir. Oysa daha çok işlevselci kuramlardan kaynaklanan genel kanıya göre, modernleşmenin getirdiği yeniliklere bireyler uyum sağlamada bocalamaktadırlar. Kendileri gibi ülkeleri de bundan zarar görmektedir. Bunun için, hem kuramcılar hem de uygulamacılar değişmenin yavaş olmasını tercih etmişlerdir. Oysa, bu geri kalmış ülkelerdeki durumu yansıtmamaktadır. Inkeles uyguladığı psikolojik testlerde geri kalmış ülkelerin bireylerinin kaygı düzeylerini gelişmiş ülkelerinin bir yerinden çok farklı olmadığını bulmuştur. Dolayısıyla modernleşme aslında bireylerin varolan psikolojik temelli sorunlarına yeni boyutlar eklememektedir.

Sonuç olarak, Inkeles'in de modernleşmenin yarattığı sorunları daha çok bireysel temelde ele aldığı vurgulanmalıdır. Kalkınma sürecini daha çok bireysel kalkınma süreci

olarak düşünmektedir. Dolayısıyla, ister istemez bireyi sadece bir özelliğinden hareket ederek çok boyutlu bir süreci açıklamaya çalışmaktadır. Araştırmasını uzun zamanlı ve birçok ülkeyi kapsayacak şekilde gerçekleştirmiş olması bakımından dikkat çekici olduğu söylenebilir. Ancak, gelişme süreci içerisinde diğer toplumsal kurumların örneğin dinin nasıl bir etkiye/role sahip olacağı üzerinde çok fazla durmamıştır. Oysa özellikle Japonya üzerine yoğunlaşan birçok araştırmacı dinin rolünü keşfetmeye çalışmışlardır. Şimdi bunlardan ikisini ele alarak çok tartışmalara neden olan Japonya'nın özgün kalkınma modeline kısaca bakmak faydalı olacaktır.

2.3.8. Bellah ve Davis: Japon Kalkınma Modeli

Din ile gelişme arasındaki ilişkinin incelenmesi, düşünce tarihinde birçok kez yapılmıştır. Ancak, sosyoloji tarihinde bu araştırmacıların en ünlüsü şüphesiz ki Weber'dir. Weber (1985)'e göre Hıristiyan dininin daha fazla dünyevileştiği Protestanlık meshebi modern kapitalizmin temellerini atmıştır. Din bir anlamda rasyonelleşmiş, insanı ekonomik hayata kazandırmıştır. Sanayi devriminin yaratılmasında olduğu gibi modern hayatın da yaratılmasında bunun etkisi büyüktür. Günümüzde de, Hıristiyanlığın diğer mesheplerini izleyen ülkelerin göreli olarak geri kalmalarının nedeni dindeki bu farklılaşmayla açıklanmıştır. Weber ayrıca İslam ülkelerinin de geri kalmışlığını aynı nedenlere bağlamaktadır (Turner, 1991, Weber ve İslam). Ancak, Uzakdoğu ülkelerinin dinlerine ilişkin bu kuramda söylenenler oradaki yapıyı açıklayamamaktadır. Bunun için bir grup aratırmacı Weber'in çizdiği yoldan hareket ederek dinin modernleşmedeki etkilerini araştırdılar. Bu amaca belki de en elverişli ülke Japonya'ydı. Çünkü, Japonya savaşlarda yenik düşmüş, ancak kalkınmasını devam ettirmiş, hatta birçok sa-

nayi alanında modernleşmenin başladığı Batı ülkeleri ile rekabet edecek düzeye gelmişti. Aynı zamanda, Japonya sanayileşmesini tanımlayan tek Batılı olmayan ülke idi. Bu özellikleri, ile Japonya'nın birçok araştırmacının dikkatini çekmesi doğaldı.

Japonya üzerine çalışan klasik modernleşme kuramcısı Bellah (1957)'tır. Genel olarak Bellah hem Weber'in yaklaşımını hem de sanayileşmenin Batı'da izlediği yolu göz önünde bulundurarak Japonya'nın gelişimini izledi. Batı sanayileşme süreci ile Japonya'nın 19. yy'da yapmış olduğu sanayileşme hamleleri arasında bir paralellik kurmaya çalışmıştır. Ona göre, Batı'nın sanayileşmesini gerçekleştiren burjuva, üretici sanatçı, sanayici ticaret erbabı gibi sınıflarının üstlendikleri toplumsal ve ekonomik işlevler Japonya da samuray sınıfınca üstlenilmiştir. Samuraylar hem imparatorluğu korumuşlar hem de kalkınma için gerekli olan ekonomik zeminin hazırlanmasına yardımcı olmuşlardır. Ancak, Bellah'ın üzerinde özellikle durduğu nokta Japon dinin sanayileşme sürecinde nasıl bir rol oynadığıdır. Çünkü, Parsons gibi onun için de, modern toplumlar rasyonel ekonomik değerleri, evrenselliği ve başarılı olma ilkelerini yaratabilmiş toplumlardır. Bir ülkenin ekonomisi rasyonel ilkeler üzerine oturtulamadığı sürece geleneksel üretim tarzından modern üretim tarzına geçmek imkânsızdır. Bu bağlamda, Bellah dini bireyleri bu tür davranışlara yönlendirebilecek değerler sistemi olarak görmektedir. Dolayısıyla, din bu kuramda toplumun değerler sisteminin oluşmasında en önemli rolü oynamaktadır. Weber gibi, Bellah da Protestanlıkla birlikte Avrupa'nın geleneksel değerleri terk ederek rasyonel değerleri benimsediğine inanmaktadır. Temel merakı ise, Japonya'nın böyle bir dinsel/değersel aydınlanma yaşayıp yaşamadığıdır.

Bellah Japonya'da hüküm süren üç büyük dinin (Konfüçüsizm, Budism ve Şinto) aslında örneğin Çin'de ki şeklin-

den çok daha farklı olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre, Japonlar bu dinleri kendi kültürleri içinde yeniden değerlendirmişler, birbirleri ile kaynaştırmışlardır. Ancak, yine de din tarihsel olarak sıradan bir Japon'un hayatında çok önemli bir yeri teşkil etmiştir. Bu dinlerden herhangi birine mensup bir kişinin hem bireysel hem de toplumsal hayatında dinsel değerler merkezi bir yer işgal etmektedir. Din temelli etik değerler ekonomik hayatı birkaç şekilde etkilemiştir.

Birinci olarak, Bellah, tarihsel bakımdan Japonya'da dinin direkt olarak ekonomik hayatı etkilediğini belirtmektedir. Özellikle 17 ve 18.yy'larda başlayan dinin etiksel değerleri yeniden belirleme çabaları, bireylere görev aşkı aşılamış ve dürüst çalışma ilkelerine uyulmasını emretmiştir. Batı'da olduğu gibi bu toplumsal hareketlerde dinin tamamında değil sadece mezhepler düzeyinde ortaya çıkmıştır. Bu mezheplere göre, insan ruhunun arınması/kurtulması etiksel değerlere göre hareket etmekle aynı anlama gelmektedir. Japon iş hayata bu yüzyıldan itibaren üç önemli etiksel değerle sınırlanmıştır. Bellah, bu değerleri kısaca şöyle ifade etmektedir. a) İş hayatında, dürüst çalışma. b) Olabildiği kadar az tüketme. c) Ticarette dürüst yollar dışında elde edilen paranın yasaklanması. Bu anlayış içinde, toplumun diğer üyelerine faydalı olan her tür üretim aynı zamanda kâr edilebilecek bir üretim türü olarak görülmüştür.

İkinci olarak, siyasi sistem aracılığıyla din ekonomik hayatı etkilemiştir. Konfüçyüs dininin Japon yorumu, bireyin kendi varlığını topumun bütününe feda etmesini gerekli kılmıştır. Oysa, Çin'deki orijinal şekliyle Konfuçyüsçülük toplumun çeşitli bölümleri arasındaki ilişkilerin uyumu pekiştirici olmasını öngürmüştü. Japonlar ise bireyin fedakarlığını önplana çıkarmışlardır. Bu fedakârlığın en ünlü örneklerini samuraylar vermiştir. Samurayların görev ve yetkileri efendilerine kayıtsız şartsız hizmet etmekti. Eylemlerinde kendini düşünmeden hareket etmek en büyük erdem sayılıyordu.

Ancak, bu erdem anlayışı sadece samuray sınıfı ile sınırlı kalsaydı ülkenin topyekûn kalkınmasına bu değerlerin hizmet etmesi de beklenemezdi. Bir başka anlatımla, bu etik değerler zaman içinde toplumun diğer kesimlerince de kabul görmüştür. Bugün için de, Japonya'da geçerli olan büyüklere kayıtsız itaat ve bireysel görev/yükümlülüklere duyulan aşırı duyarlılık hislerinin tarihi çok eski geleneklerden kaynaklanmaktadır. Modern sanayi ülkelerinde kurulduğu gözlenen çalışma hayatındaki disiplin ve hiyerarşi bilinçli ya da bilinçsiz olarak Japonya'da din sayesinde çok daha eskilerde kurulmuş olmaktadır. Bunun için Japonya'nın kendi sanayisini kurması ve bunu ucuz bir şekilde gerçekleştirmesi mümkün olmuştur. Din, ülke yönetiminde etkin olan samuraylar dolayısıyla siyaset aracılığıyla ekonomik hayatı düzenlemede etkin olmuştur.

Üçüncü olarak din, aile yapıları aracılığıyla, ekonomik hayatı etkilemiştir. Aile ya da sülalelere dayalı ekonomik üretim sürecinde de, aynı ulusal düzeyde beklenen davranışlar geçerliliğini günümüze kadar korumuşlardır. Aile şerefini korumak ve yükseltmek aile üyelerinin vazifeleriydi. Aile içinde 'kendini beğenmiş', 'kibirli', davranışlara ve 'tembelliğe' yer yoktu. Bir bireyin aileye yapabileceği en büyük kötülük aile şerefini zedeleyecek bir davranışta bulunmasıydı. Bunun zararı, aileyi kuran atalarına kadar uzanabilirdi. Kendini ve atalarını düşünen sıradan Japonlar kendilerini etiksel değerlerini geliştirmeye ve iş/çalışma hayatında başarılı olmaya adarlardı. Peşinde koştukları değerler aslında Batılıların da yakalamaya çalıştıkları evrensel değerlerdi. Japon etik değerleri, Protestanlık'ın Batı'yı daha çok üretmeye yönlendirmesine benzer bir işlev üstlenmiştir. Dini değerler sayesinde, Japonya'da ekonomik hayatın rasyonelleşmesi kolaylaşmıştır.

Ancak, Bellah, aynı dine mensup Çin'in neden aynı başarıyı gösteremediği sorusunu, Çin'de dinin ve ekonomik

hayatın ulusal düzeye yükselemediği, daha çok ailesel düzeyde kalması ile açıklamaktadır. Merkezi gücün de, buna uygun olarak ulustan çok hanedanlıklarının geleceğini güvence altına almak istediklerini vurgulamaktadır. Japonlar ise Konfüçyüsçülüğü ve Budizm'i başarılı bir şekilde birleştirerek ulusu temele alan savaşçı bir ruh geliştirebilmişlerdir. Parsons terminolojisi ile Japonlar "amaçlara erişme" açısından kollektif bir bütünlük yaratabilmişlerdir. Bu bütünlük içerisinde, Japonlar katı bir ekonomik hiyerarşi kurmuşlar ve modern ekonomilerin temeli olan rasyonelliği başdeğer haline getirmişlerdir.

Weber'in ekonomik kalkınmada dinsel inançlara önemli bir yer atfetmesi birçok şekilde eleştirilmiştir. Örneğin, Singer (1966), Hıristiyanlık dışında kalan, statik özellikler göstermeyen Asya dinlerinin de kendi toplumsal kurumlarını modernleşme doğrultusunda ayarlayabildiğini ileri sürmüştür. Diğer yandan, Srinivas (1962), Hindistan'daki gelişmeleri öne sürerek, modernleşme ile Sanskritleşme yani alt sınıfların üst sınıflarla eşit düzeye gelmesi arasındaki ilişkiye dikkat çekerek, Hinduizm'in modernleşme sürecini engelleme yerine içselleştirdiğini (absorb) söylemiştir. Benzer bir şekilde bir tek değer sisteminin varlığı dahi sorgulanmıştır. Örneğin, Smith (1965), bir toplumdaki değer sistemini "sınıfsal" ve tarihsel ilişkiler perspektivinden değerlendirerek, bir değer sisteminin ancak bir toplumsal tabakaya ait olabileceğini iddia etmiştir. Tabakalar birbirlerine ortak değerlerden çok zorunlu ekonomik ilişkiler düzeyinde bağlanmaktadır. Bu yüzden, bu yüzyılda çoğulcu siyaset gelişebilmekte, bunun bir uzantısı olarak da azınlık grupların çoğunluk üzerindeki belirleyici etkisi artabilmektedir. Bunun için Smith'e göre bireylerin bir gruba ya da bir topluma bağlanması ancak bir aracı ile olmaktadır. Bu aracı ise siyasettir. Bunun için, gelişmiş ülkeleri anlamanın yolu, "kalıp değişken"lere yönelmek değil toplumsal ve ekonomik ilişkilerin

gerçekleştiği "yapılara" yönelmekle olur.

Weber'in görüşlerinin Japonya örneğine uygulanmasına yönelik son zamanlarda ileri sürülen en önemli eleştirilerden birisi de Davis'ten (1987) gelmiştir. Davis, Weber'in düşünce merkezine koyduğu Protestanlık'ın kalkınmanın başlatıcı gücü olduğu görüşünü bir hata olarak değerlendirmiştir. Ona göre, Weber'in bu yaklaşımı 'merkezi bir değerler sisteminin var olduğunu ileri sürmektedir. Weber sisteminde, sosyo-politik yapıdaki değişimler 'merkezi değerler sistemine' bağlantılı olarak açıklanmıştır. Oysa, gerçekte, genel olarak, herhangi bir toplumda sadece bir tek değerler sistemi bulmak güçtür. Bireyler davranışlarının türüne/niteliğine göre değerler sistemine başvurmaktadırlar. Bunun için, toplumda Weber'in kuramında varsayılan bir tek 'dinsel ruh' yerine birkaç tür 'ruh'tan bahsedilebilir. Örneğin, ticaretle uğraşanlar 'itibarlarını' koruyacak bir 'ruh' (değerler sistemi) peşinde koşarlarken, yatırımcılar nasıl risk üstleneceklerine ilişkin bir 'ruh' oluşturmaya çalışırlar. Yönetimde olanlar ise disiplini temele alan bir 'ruh' peşindedirler. Bunun için, aslında Weber'in dinin 'laikleşmesini' kalkınmanın temeline koyması da Davis'e göre yanlıştır. Çünkü, eğer toplum merkezi bir değerler sisteminden çok, birçok değerler sisteminden oluşuyorsa bir değer sistemi laikleşirken diğeri laikleşmeyebilir ya da birbirlerinden farklı zamanlarda laikleşme sürecine girebilirler. Bunun dışında, Davis, Weber ve izleyicilerini toplumsal ilişkilerin çok boyutlu olarak ele almamakla suçlamaktadır. Ona göre, Weber geleneksel toplumlara modern bakış açıları kullanarak bakmaktadır. Oysa madalyonun diğer yüzünde ise geleneksel toplumların kendileri ya da kendi toplumsal yapılarının gerçekliği durmaktadır. O halde, Davis'in kuramı, geleneksel toplumlar penceresinden, modernleşme olugusunun değerlendirilmesi olarak düşünülebilir.

Davis'in ilk saptaması geleneksel toplumların modern-

leşme sürecine direnç göstermelerinin nedeninin bu süreci ve sonuçlarını istememeleri değil, sadece bu sürecin doğuracağı sonuçlardan korkmalarıdır. Geleneksel olarak halk bilmektedir ki, her değişim süreci sancılı geçmekte, toplumsal çalkantılara ve ahlaksal yozlaşmaya neden olmaktadır. O halde, modernleşme yönündeki değişim talepleri normal olarak bu tür toplumlarca en azından ihtiyatla karşılanacaktır.

Davis, geleneksel toplumların birbiri içine geçmiş üç tabakadan oluştuğunu iddia etmektedir. Birinci tabakada ekonomi ve ekonomiyle ilgili değerler sistemi yer almaktadır. İkincisinde, toplumsal "barikatlar" vardır. Bununla Davis, geleneksel toplumların ekonomik eylemleri belli sınırlar içerisinde tutabilecek kalıpları kastetmektedir. Örneğin, bu kalıplar dinsel inanışlar, tabular, büyü, ahlak, hukuk, felsefe olabilmektedir. Bütün bunlar, açıkça bir ülkedeki pazar ilişkileşini belirlemektedir. Ekonomi bir anlamda bu kalıpların içine gömülmüştür (embedded). Bu kalıpların kırılması Davis'e göre, birçok modernleşme kuramcısının iddiasının aksine, dışardan birtakım zorlamalar sayesinde olmayabilir. "Barikatlar" zaman içinde yıpranmakta, eskimekte, eski değerlerini yitirmektedirler. İnsanlara sıkıntı vermekte ve en hızlı savunucuları dahi, zaman içinde farklılıklara yönelmek istemektedirler. Örneğin, dine zaman ki ekonomi üzerindeki etkisini hafifletirse barikatlarda kalkmakta, ekonomi dışa doğru açılmaktadır. Protestanlıkla Batı'da böyle bir açılma olmuştur. Ancak, bu başarı sadece Protestanlık'ın ilkelerinin güçlü olmasına bağlanamaz. Din adamları da, aslında Protestanlıkla gelen farklılıklara çok fazla direnç göstermemiş bu yolla geleneklerin yıkılmasına yardımcı olmuşlardır. O halde, modernleşmenin bir noktadan başka bir noktaya atlama/zıplama şeklinde değil de barikatların yıkılması ve bir açılma olarak görülmesi gerekmektedir.

"Barikat" modelini kullanarak Davis, Japonya'da dinin neden değişmeyi durduramadığına, ayrıca, buna bağlı ola-

rak, dinin neden değişime destek verdiğini açıklamaya çalışmıştır. Ona göre, ilkin Budizm, İslamiyet'in aksine topluma uyulması zorunlu kutsal kurallar sunmamıştır. Toplumsal hayatın bütün boyutlarını etkisi altına almak isteme-miştir. Örneğin, Budist rahiplerin görevleri rutin dinsel ayinleri yönlendirmek ve cenaze işleri ile uğraşmaktı. Şinto dini ise modernleşmeyi çok daha kolay hale getirecek ilkelerle donanıktı. Örneğin, yeni ortaya çıkan bir işle/meslekle dinsel ayin zamanı çatıştığında, iş zamanı değil âyin zamanı hemen değiştirilebiliyordu. Yeni zamanla uyuşmayan tabuların yerini hemen bir başkası alabiliyordu. Üç ayrı dinin (Budizm, Konfüçyüsçülük, Şinto) bir arada varlıklarını sürdürmesi Japon halkını hoşgörülü yapmıştı. Bunun için, Batı'dan gelen, bilim, teknoloji ve kültürü kabul etmeleri diğer halklara göre daha kolay olmuştur. Bunların yanında, Davis, Japonların kentleşme sürecinde dinlerini laikleştirdiklerini iddia etmektedir. Ona göre, kentsel hayat Japonya'da dini daha dünyasallaştırmıştır. Örneğin, kent geleneksel dinlerin ötesinde yeni birtakım dinlerin de ortaya çıkmasını sağlamıştır. Yeni dinler ise, bu dünyadan hoşnut olmayan inananlarına yeni umutlar vaat etmiştir. Şu veya bu şekilde umudu sönmeyen halk hızlı değişimin yol açtığı sorunlara daha fazla dayanabilmiştir. Davis'in bütün bunların dışında daha ilginç olan görüşü halkın "büyü" ve "mucizelerle uğraşmasının gelişme önünde bir engel oluşturmayacağıdır. Eğer ekonomi gerçekten istenilen düzeyde gelişme sürecine girmişse bu konulara meraklı olan kimseler, çalışmalarını iş saatleri dışında sürdürebilirler ve böylece psikolojik boşalım sağlayarak iş hayatına daha verimli bir şekilde katılabilirler.

Davis, tarih boyunca dinin (büyülerin, tabuların vb.) ekonomiyi daha etkin kılmak için kullanıldığına inanmaktadır. Japonya'da da sıradan halkın uyabileceği çalışma hayatına ilişkin din temelli etik kurallar geliştiğini vurgulamak-

tadır. "Japonya'da ortaya çıkan yeni zengin kesim, zenginliğini ailesi ve halkı adına kabul etmektedir; tıpkı, İngiliz girişimcilerinin emeklerini, Tanrı'nın zaferine ve insanlığın gelişmesine adadıkları gibi" (Davis, 1987, s. 262). Ancak, Davis, Japonya'da çalışma hayatına ilişkin bir ideolojinin gelişmesine dinin katkıda bulunma çabalarının da tarih boyunca her zaman başarılı olmadığını belirtmektedir. Bununla birlikte, özellikle 1980'lerden sonra geleneklerin öne sürdüğü bütün barikatların üç aşağı beş yukarı, tamamen ortadan kalktığına işaret etmektedir. Ona göre, din tamamen laikleşse ve ekonomik gelişmenin önünü açsa bile, bazı dinsel motifler toplum içinde varlığını her zaman sürdürecektir. Modern toplumlarda din yeni işlevler üstlenecektir.

Weber'in dinler ile ülkelerin kalkınmaları arasında kurduğu ilişki, Bellah ve Davis'in dışında birçok araştırmacı tarafında da incelenmiştir. Weber'in dinlerin ancak rasyonel bir şekle dönüştürülebildiği ölçüde kalkınmaya katkıda bulunduğu görüşü Doğu Asya ülkelerindeki hızlı kalkınma örnek gösterilerek çürütülmek istenmiştir. Buna göre, modernleşmenin getirdiği ya da gerektirdiği değişim sürecine karşı belli bir esneklik gösterebilen dinler Batı'nın izinden gidebilmişlerdir. Bunun için, her türlü uluslarası etkilenmeye rağmen (örn, Batı kültürünün Doğuya doğu yayılma isteklerine rağmen) ülkelerin iç dinamikleri gelişme sürecinde açık bir etkiye sahiptir (Kyong-Dong, 1994). Kuzey Kore ve Çin gibi Konfüçyüsçülüğe dinine Güney Kore ve Tayvan'dan daha fazla sarılan ülkelerin göreli olarak daha geri kalmaları ancak onların tarihsel tercihlerinde aranmalıdır. Bu ülkeler sosyalist bir rejimi tercih ederlerken, özellikle 2. Dünya Savaşından sonra diğerleri ABD kültürüne ve ekonomisine yaslanmışlardır. Dolayısıyla Kapitalizmin getirebileceği olumsuzluklarla henüz daha tam anlamıyla tanışmamış bir dünya, bu ülkelerin izledikleri yolu övgülerle karşılamaktadır.

2.4. Modernleşme Kuramlarının Eleştirisi ve Türkiye Açısından Değerlendirilmesi

Modernleşme kuramları, azgelişmiş ya da gelişmekte olan toplumların geleneksel toplumlar olduklarını ileri sürmektedirler. Birleştikleri ortak nokta, modernleşmenin ancak ve ancak geleneksel özelliklerin/değerlerin terk edilmesi ile oluşabileceğine inanmış olmalarıdır. Doğal olarak, terk edilecek geleneksel değerlerin yerine konacak yeni gelenek ve değerlere ihtiyaç vardır. Modernleşme kuramcıları için, yeni değerler Batı'nın son birkaç yüz yıl boyunca yaratmış olduğu değerlerdir. Bu değerler, Batı Avrupa ülkelerini ve ABD'yi kalkındırmış ve işlevsellikleri tescil edilmiştir. Bu anlamda modernleşme, Batılı değerlere geçiş sürecini ifade etmektedir. Dolayısıyla, modernleşme okulunun, daha çok Batılı araştırmacıların bakış açılarını yansıtmakta olduğu söylenebilir. Bir başka anlatımla, Batılı kuramcılar, içinde bulundukları kültürün öğelerinin evrensel özellikler taşıdığına ve bu özelliklerin başka toplumlarca da benimsenip uygulanması gerektiğine inanmış görünmektedirler. Bu düşüncenin bir uzantısı olarak modernleşme, sadece kuramsal bir içerik taşımamakta, aynı zamanda siyasi anlamlara sahip olmaktadır. Özellikle, 2. Dünya Savaşı'ndan sonra Batı ülkelerinde çok sayıda taraftar toplamıştır. Hatırlanacağı gibi, 2. Dünya Savaşı'nın kazanılmasında belirleyici bir rol oynayan ABD, bir tür dünya liderliğine soyunmuştu. Takip eden yıllarda, ABD savaşta çok yıpranan Avrupa ülkelerine, çeşitli yardımlarda bulunmuştu. Marshall Planı olarak bilinen bu yardımlar, ABD'nin dünya liderliğini tescil ettirme isteğinin bir sonucuydu. Diğer yanda, Sovyetler Birliği, hem Asya hem de Avrupa'da yayılma özlemlerini terk etmemişti. Afrika'da ve dünyanın diğer bölgelerinde, sömürge devletlerin birer birer bağımsızlıklarını ilan etmeleri de, ABD üzerinde bir baskı oluşturmuştu. Dolayısıyla, dünya lideri olmak iste-

yen ABD, gelişmekte olan ülkelerin kendi kampını terk etmelerini izin veremezdi. Bunun için, gelişmemiş ülkelerin 'modernleşmesi/çağdaşlaşması' gerekmekteydi.

Ancak, 1960'lı yıllardan itibaren modernleşme kuramcılarının temele koydukları bazı sayıltılar, çeşitli kuramcılar tarafından eleştirilmiştir. (Örneğin, Bendix, 1967; Nispet, 1969; Tipps, 1976, bunlar arasında sayılabilirler. Ayrıca, bkz. Cohen, 1983). Kitabın bu bölümünde, söz konusu eleştirileri özetleyeceğim, daha sonra, ülkemiz açısından modernleşme kuramlarının yorumunu/ değerlendirmesini yapmaya çalışacağım. Ancak, bunu yaparken, daha önceki bölümlerde bir özetini ve yorumunu verdiğim kuramları tek tek ele alarak değil, bunların ortak noktalarından hareket edeceğim. Zaman zaman da, önceki bölümlerde değinmediğim ancak görüşlerini önemli bulduğum bazı kuramcılara da atıflarda bulunacağım. Bütün bu düşüncelerin bir arada değerlendirilmesi ile, modernleşme kuramlarının hem azgelişmiş ülkeler hem de Türkiye açısından anlamlılığı daha açık bir şekilde ortaya çıkmış olacaktır.

Yapılan eleştirilerin en çarpıcı olanı, modernleşme kuramlarının gelişme/değişmeyi ele alışlarıyla ilgili olanıdır. Modernleşme kuramlarına göre, gelişme/değişme tek yönlü/evrimsel bir süreç şeklinde olmaktadır. Bu süreç, Avrupa ve ABD toplumlarının içinden geçmiş oldukları süreçtir. Oysa, *değişmenin/gelişmenin niçin sadece Avrupa ve ABD'nin izlediği yönde olacağına ilişkin tatmin edici bir yanıt bu kuramların içinde bulunmamaktadır.* Bunun nedenleri, daha çok modernleşme kuramcılarının psikolojilerinde aranmalıdır. Kuramcıların hemen hemen hepsi, Avrupa ve ABD doğumludurlar. İçinde doğup büyüdükleri toplumsal/kültürel çerçevede oluşan değerlerinin evrensel ve en yüce değerler olduklarına inanmaktadırlar. İçinde büyüdükleri ülkelerin çeşitli alanlardaki tarihsel başarıları da bu inançlarını destekler görünmektedir. Onlara göre, gelişme sürecine girmiş

diğer toplumlar sadece bu değerlere erişmeye çalışmalıdırlar. Ancak, bu tür bir inanışın/iddianın kaynağı sadece psikolojik/tarihsel eğilimlerlerle açıklanacak kadar basit değildir. Modernleşme kuramcılarının içinde doğup büyüdükleri toplumsal/bireysel "değer"lerden hareket ederek genel bir kuram geliştirmeye çalışmaları, bilimin evrensel nitelikleri ile çatışmasıyla beraber, kendi ülkelerinin toplumsal/siyasal/ekonomik çıkarlarına merkezi bir konum atfetmeleri anlamına da gelmektedir. Bu ise, kuramların hem bilimsel tarafsızlıktan uzaklaşmasına neden olmakta, hem de onları uluslararası siyasetin bir parçası haline getirmektedir. Aksi taktirde, modernleşme kuramcılarının neden bir başka ülkenin modernleşmesini isteyecekleri sorusuna mantıksal bir yanıt bulmak çok zor olmaktadır. Bunun da ötesinde, her hangi gelişmiş bir ülkenin bilim adamı, neden yoksul bir ülkenin kalkınma sorunu ile ilgilensin? Bu konularla ilgilenen gelişme sosyolojisinin amacı bu kuramcılarca açıkça ortaya konulmuştur: "Batılı ülkelerin dünyadaki yerini anlamak" (Cohen, 1983). Batı'da refah toplumunda yaşayan bir toplumbilimcinin, temel ihtiyaçlarını[1] bile zor karşılayan (azgelişmiş) toplumların yapıları ile ilgilenmeleri için ciddi bir neden yok. Yani, gelişmemiş ülkelere ilişkin bilgiler aynı zamanda şu veya bu şekilde gelişmiş ülkelerin çıkarlarına hizmet etmektedir. Kuramcılar, kendi ülkelerini (ABD ve Avrupa ülkelerini) gelişme çizgisinin üst noktalarına, diğer ülkeleri alt noktalara yerleştirirlerken, gösterdikleri ölçütler içinde bulundukları toplumların "değerler sistemi" ile yüklü olmaktadır. Sonuçta, modernleşme kuramcılarının ülkemerkezcil (ethnocentric) olmanın ötesine geçemediklerini

[1] Azgelişmiş ülkelerde en fazla gereksinim duyulan "temel ihtiyaçların" karşılanması gerektiği yolunda genel bir yaklaşım da geliştirilmiştir. Buna göre, bazı ülkelerde yaşanan aşırı düzeydeki yoksulluklara son verecek planlar geliştirilmelidir. Çünkü buralarda yaşanan trajedilerden tüm insanlık sorumludur. Bkz; Streeten, P. and Burki, S.J., (1978), 'Basic Needs: Some Issues', World Development, 6, pp.411-21.

söylemek yanlış olmaz. Bu kuramlar aracılığıyla, kökenini Hıristiyanlık'ın çeşitli mezheplerinde bulan Avrupa ideolojisi diğer ülkelere daha kolaylıkla ihraç edilebilmektedir. Batı Avrupa bilim çevreleri, kendi dışlarında kalan ülkeleri, kendi geliştirdikleri ölçütler ışığında, geri/azgelişmiş/gelişmekte olan gibi sıfatlarla yaftalayarak, örtük ya da çoğu zaman açık olarak, kendi ülkelerinin üstünlüklerini ilan etme ve korumaya uğraşmaktadırlar. Onlara göre, yoksul ülkeler kendi iç sorunlarından dolayı yoksul kalmışlardır. Dolayısıyla, bir kurtarıcıya ihtiyaç vardır.

Buradan hareketle, modernleşme kuramlarının siyasal ve kültürel olarak dünyayı iki kampa ayırdıkları söylenebilir. Birinci kampta, Üçüncü Dünya'ya dost ve çıkar birliği yapmaya hazır ABD ve yandaşları yer almaktadır. İkinci kampta ise, yoksul ülkeleri kötü emellerine alet edebilecek, (çökmüş dahi olsa) istenmedik bir ülke SSCB vardır (Harrison, 1995, s.29-32). Modernleşme'yi yaratanlar parçalanmış bir dünyayı kabul etmekte buna göre kuramlarını geliştirmektedirler. Bu özellikleriyle, uluslararası siyasetle ister istemez organik bir ilişki içine girmektedirler.

Modernleşme kuramcıları bireysel düzeyde kendi yetiştikleri kültürden etkilendikleri gibi azgelişmiş ülkelerde de gelişmeye açık bireyler arama ya da daha doğru bir ifadeyle 'yaratma' peşindedirler. Gelişmiş ülkelerde olan ya da olması gereken bir tip insan modeli tasvir etmektedirler ki (örn., Rostow, 1963; Eisenstadt, 1970; McClelland, 1976), Batılı değerleri alıp uygulayabilsin. Bu kişiler, değişmenin azgelişmiş ülkelerde ki öncüleri olmaktadırlar (change agents). "Azgelişmiş ülkelerde var olan sorunlar ancak "girişimci" bir ruha sahip seçkin gruplarca çözülebilir. Bu gruplar ne kadar güçlü ise ilerleme o kadar sağlam olur" (Eisenstadt, 1970). Batılı değerleri özümsemiş bu kimseler, kendi ülkelerinde modern değerleri savunan aydın gruplardır. Ancak, modernleşme kuramlarının aslında doğdukları ülkelerin çıkar-

larına hizmet ettikleri göz önünde bulundurulacak olursa, azgelişmiş ülke aydınlarının da aynı ülkelere dolaylı olarak hizmet ettikleri ortaya çıkmaktadır. Bunun için, zorunlu olarak gelişmekte olan ülkelerin Batılı değerleri savunan (belki de körü körüne savunan demek daha uygun olacak) aydın grupların kendi ülkelerinin çıkarlarını koruyamadıkları söylenebilir. Batılı olmak övünülecek bir erdem olmaktan çok, bireysel düzeyde iyice hesaplaşılmamış bir tutum olmaktadır. Bu da, aslında azgelişmiş ülke aydınlarının gelişmiş ülke aydınlarının sadece kendileri için biçtikleri rolü oynadıkları anlamına gelmektedir. Modernleşme kuramcıları, azgelişmiş ülke aydınlarını, Batılı olmanın 'iyi' olduğuna ikna etmiş gibi görünmektedirler. Bugün azgelişmiş ülkelerde Batılı değerlere refere edilmeden aydın olunamaz duruma gelinmiştir. Batılı ülkelerdeki buluş (icat, keşif) geleneğine imrenen azgelişmiş ülke aydınlarının kendileri de bir şeyler bulmak istemektedirler. Ancak, buluşları Batı'da daha önce keşfedilenlerin ötesine gidememektedir. Genellikle bununla da yetinen azgelişmiş ülke aydını halka sahte yenilikler sunma misyonunu da üstlenmiş durumdadır. Uluslarası örgütlerce de (çeşitli ödüller verilerek) cesaretlendirilen aydınlar, Batılı değerlerin gönüllü savunucusu ve yayıcısı konumuna hapsedilmiş durumdadırlar. Azgelişmiş ülke aydınları, başkalarının modernliğini kendi modernliğiymiş gibi yaşamaya çalışan aydınlardır. Bazı yerlerde aydınlar, halkı da buna zorlama eğiliminde olan kimselerdir.

Modernleşme kuramcılarının gelişmenin/değişmenin tek yönlü olduğunu iddia etmeleri, diğer birçok olası gelişme alternatiflerini de yok etmektedir. Bir başka deyişle, bu varsayım, azgelişmiş ülkelerinin alternatif arayışlarını kösteklemektedir. 2. Dünya Savaşı'ndan hemen sonra gelişen siyasal olaylar, dünya devletlerine demokrasinin 'en iyi' rejim olduğunu empoze etmiştir. Bu tarihlerde, Avrupa ve ABD, adına demokrasi dedikleri "eşitliği", "özgürlüğü" temele

alan bir düzeni oluşturmayı ve bunu dünyaya yaymayı, siyasetlerinin temel taşı haline getirmişlerdir. Bu amaç için, bilim insanları vasıtasıyla, toplumların "gelişmişliğini" ya da "gelişmemişliğini" açığa çıkaracak birtakım ölçütler icat etmişlerdir. Bu akım içinde, genellikle, gelişmenin/modernleşmenin en önemli ölçütü olarak ekonomik verileri göstermişlerdir. Oysa, ekonomik gelişmenin demokratik rejimlerde çok daha iyi gerçekleşebileceğine ilişkin tarihsel kanıtlar elimizde bulunmamaktadır. Aksine, tarihte ekonomik anlamda mucizeler yaratmış olan toplumlar/devletler hiç de Batı'nın demokrasi diye tanımladığı toplumsal/siyasal düzenlere benzemiyorlardı. Kaldı ki, ABD ve Avrupa'da da tek bir demokratik yapıdan söz etmek mümkün değildir. O halde, Batı kültürü açısından, "tek yol" diye düşünülen modernleşme süreci de alternatifsiz olmamalıdır. Batılı kuramcılar, kendi düzenlerinin ihracatcısı olmaktan bu noktada kurtulamamaktadırlar. Açıktır ki, bunun temelinde de, Batılı sosyal bilimcilerin 2. Dünya Savaşı'ndan sonra geliştirdikleri kendi kültürlerini/uygarlıklarını yücelten bir önyargı yatmaktadır. Oysa, bilimsel bilgiler bireysel/toplumsal psikolojiler/önyargılar dışında gelişmelidir. Batı'da en uç noktalara kadar yaşanan "positivist bilim/yöntem" anlayışı bunu sıkı sıkıya tenbih etmektedir. Fakat, modernleşme kuramları söz konusu olduğunda, Batı kendi yarattığı bilimsellik ölçütleri ile pek tutarlı olamamaktadır. Bilim ve bilimsel doğrular örtük bir şekilde dahi olsa, ülke çıkarları ile uyuştuğu noktada değerli sayılmaktadır. Modernlik ihracatçıları, bilimselliği kullanarak dünya ülkelerini daha iyi inanüple edebileceklerini düşünmektedirler. Evrimci kuramın akla uygun açıklamalarını toplum bilimde yeniden yorumlayarak, inandırıcılık düzeylerini artırmışlar, siyasal hedeflerine bilimsel kisveler bulmaları daha kolaylaşmıştır.

Modernleşme kuramları, gelişme ölçütlerini sınıflaya-

rak kendi ülkelerinin yerini sağlamlaştırmak ve diğer ülkeleri hiyerarşik düzen içinde tutmak için 'bilimsel' bilgiyi yaratmışlardır. Artık, gelinen bu noktada, söz konusu 'bilimsel' bilgilerin, azgelişmiş ülkelerin gelişmelerini sağlamaktan çok, Batı kültürünün büyüklüğünün ve yüceliğinin tüm Dünyaca onaylanmasına hizmet etmek olduğu gün ışığına çıkmış bulunmaktadır.

Batılı kuramcıların modernleşme sürecinin aslında çok zor olmadığı yolunda bir inanışları da bulunmaktadır. Onlara göre, yapılacak olan toplumsal hayatın hemen hemen her alanında geleneksel değerleri terk etmek, yerlerine Batılı değerleri koymaktır. Batılı bilimcilere göre, bu yeniden koyma işlemi, Batı'da daha önce tecrübe edilmiş olduğundan, azgelişmiş ülkelerin işleri daha kolay ve şansları daha yüksektir (Levy, 1967; Gerschenkron, 1962; Rostow, 1960). Fakat, bir kaç istisna yazara rağmen (örn: McCleland, 1964; Inkeles 1964, Davis, 1987), genellikle üzerinde bu incelikle durulmayan nokta, geleneksel değerlerin değişiminin azgelişmiş toplum bireyleri üzerinde bırakacağı izler ve toplumsal/kültürel yapıda yol açacağı tahribatlardır. Aslında, Batılı bilim insanları, söz konusu süreci kendileri yaşamayacaklarından ne kadar ızdıraplı olabileceğinin de farkında değillerdir. 2. Dünya Savaşı sonrası gelişmeler göstermektedir ki, azgelişmiş ülke halkları, Batı'dan gelen değerleri, modernleşme literatüründe ileri sürüldüğü kadar çabuk ve kolayca kabul etmemektedirler. Azgelişmiş ülke yönetimleri, bu geçişe birçok noktada karşı durmaktadırlar. Bu süreçte birçok toplumsal, siyasal, kültürel sorunlar ortaya çıkmakta, yönetimler çözümü zor, bu tür sorunları istememektedirler. Dolayısıyla, modernleşme süreci kuramcılarca düşünüldüğünün tersine, azgelişmiş ülkelerde iyimser bir ortam yaratmamaktadır.

Kökenlerini işlevselci kuramlarda bulabileceğimiz modernleşme kuramları örtük olarak ideal toplumların çatış-

madan uzak, belli *denge* içinde olduklarını farzetmektedirler. Onlara göre, azgelişmiş ülkeler, böyle bir dengeye ancak geleneksel değerlerini terk ederek ulaşabilirler. Bunun için işlevselci kuramlar ulus-devleti fikrini benimsemişler, bunu gelişmekte olan ülkelere açık ya da örtük olarak tavsiye etmişlerdir. Gelişmiş ülkelerin, 2. Dünya Savaşı'ndan sonra en azından siyasi bağımsızlıklarını kazanan ülkelerden beklentileri ülke için de her anlamda bir istikrarın sağlanmasıydı. Böyle bir talebin hedefi ise, yapısal bir 'bütün' lük arz eden bir ülkeye modernliğin daha kolay ihraç edilebileceği varsayımıydı. Yani, işlevselcilik kaynaklı modernleşme kuramları, bir toplum içindeki dengelerin yaratılması, kendi kendini yönetme kabiliyetinin yaratılması, eşitliğin yaratılması gibi vasıtalar aracılığıyla ideolojik olarak bu tür ülkelerin daha kolay yönlendirilebileceğini düşünmekteydiler. Bu tür kuramların bilinçli ya da bilinçsiz olarak bu tür siyasi amaçlara hizmet ettikleri söylenebilir.

Aynı şekilde, modernleşme kuramları, söz konusu geleneksel ve modern değerleri *homojen kalıplar* halinde düşünmektedirler. Günümüz koşullarında, gelişmemiş ülkelerin içinde bulundukları geleneksel yaşam biçimlerine alternatifler ortaya çıkmıştır. Bu alternatif değerler, çoğu kuramcı açısından, geleneksel değerlere göre daha "iyi"dirler ve alınıp uygulanmalıdırlar. Temel olarak, modern değerlerin kolayca alınıp, uygulanabileceğine inanmaktadırlar. Oysa, bir kültür içinde tek bir kalıp/değerler sisteminden bahsetmek mümkün değildir. Bir toplum içerisinde, birbirleriyle uyum içinde olan kalıplar kadar, aralarında uzlaşmaz çelişkiler içeren kalıplar da vardır. Dolayısıyla, birbirleriyle zaten çatışma halinde olan değerler arasına modernleşme kuramcıları tarafından bir de, Batı değerler sistemi sokulmak istenmektedir. Böylece, azgelişmiş ülkelerin karmaşık kültürel yapıları daha da karmaşık hale gelmektedir. Kültürel yapı, modernleşme kuramcıları gibi, kendi içinde uyumlu bir

bütün olarak ele alındığında, değişim sürecinin kolay olacağı düşünülebilir. Ancak, tarihsel gelişmeler bize, toplumların ve kültürlerin birbirleri ile çatışan birçok karmaşık yapıdan oluştuğunu göstermektedir. Eğer böyle olmasaydı, örneğin toplumlar arası savaşların neden çıktığı açıklanamazdı. Yani, işlevselci/modernleşmeci kuramların iddia ettikleri gibi toplumsal yapı uyum halinde gelişiyor olsa, insanların savaşmalarını (ve benzeri olumsuz olayları) gerektirecek bir neden ortaya çıkmazdı. O halde, modernleşme kuramcılarının azgelişmiş ülkelerin kültürel yapılarını yeteri kadar tanıyabildikleri iddia edilemez. Bunun yanında, modernleşme kuramcılarının kendi ülkelerini de çok iyi tanımadıkları görülmektedir. Çünkü, söz konusu kuramcılar modern diye tanımladıkları kendi toplumlarında da, birçok geleneksel öğenin hâlâ varlığını sürdürdüklerini gözden kaçırmaktadırlar. Örneğin, her iki dünya savaşının da modernleşmenin kaynak ülkeleri arasında çıktığı ve bu savaşın sonrasında, (Avrupa ve ABD'de) gittikce yaygınlaşan milliyetçilik akımları, bu kuramcılarca sorgulanmamaktadır. Bir yandan, azgelişmiş ülkelerde evrensel değerlerin (ki bu değerlerden daha çok Batılı değerler anlaşılır) yüceliği (örn; uluslararası medya ve Hollywood filmleri aracılığıyla) propagandası yapılırken, kendi toplumlarının üstünlüğünü vurgulayan dar kapsamlı miliyetçilik zeminindeki kayırmacılığın gelişmesini görmemezlikten gelmektedirler; hatta siyasal arenada bu tür toplumsal hareketler pekiştirilmektedir. Bu da, göstermektedir ki, modern toplumlarda geleneksel diye tanımlanan değerler etkisini tamamen yitirmemektedir. Gelişmiş toplumlar kendilerince uygun gördükleri geleneksel değerleri yaşatma azmindedirler. Diğer ülkelere ise, geleneklerini tamamen terk etme tavsiyesinde bulunmaktadırlar. Kısacası, modernleşme kuramcılarının iddialarının tersine, geleneksel değerler bir anda yok olup, yerlerini modern değerlere terk etmemektedirler. Geleneksel top-

lumlar, aslında bazı modern değerleri içinde barındırırlarken, modern toplumlar da geleneksel değerlerin hepsini silip atmış değillerdir. Yani, geleneksel değerlerle modern değerler, en azından uygulamada, bir arada bulunmaktadırlar. Ayrıca, binlerce yıldır varlıklarını sürdüren toplumlarda geleneklerin hepsinin modernliğe aykırı olacağını düşünmek, pek mantıksal görünmemektedir. Bazı toplumlarda, geleneksel kültürün modernleşmeyi kolaylaştırıcı bir rol oynayabileceği kendiliğinden açıktır (Japonya'da olduğu gibi). Örneğin, ekonomik anlamda tasarruf bilinci tarihsel olarak yerleşmiş toplumlarda sermaye birikimi daha kolay sağlanabilecektir. Ayrıca, geleneksel aile yapıları da modern ülkelerde devam ettiği de belirtilmektedir. Çeşitli araştırmalar göstermiştir ki, "Belli bazı geniş aileler modern ekonomik sistemlerde sadece varlıklarını sürdürmekle kalmaz, bireylere sermayeyi ve modern kapitalist girişimcilik için temel kaynakları hareket ettirme olanağı verme açısından olumlu bir işlev üstlenirler" (Long, 2977, s. 37). Bunun yanında, modernleşme kuramlarından bazıları gelişmemiş ülkelerde gelişmeye yönelik motivasyon eksikliğini belirtmektedirler. Oysa, gelişmiş ülkelerin birçok kurumunun (örn: eğitim, sağlık kurumları, işsizlik, kültürel yozlaşma gibi sorunlar) da benzer bir motivasyon eksikliği yarattığı iddia edilmektedir (Frank, 1969, s.26).

Diğer yandan, özellikle İslam ülkelerinde modernleşmenin bir ülkeye kattığı olanaklar ve yeniliklerin gelenekleri kuvvetlendirmek amacıyla kullanıldığı da gözlenmiştir (Gusfiled, 1973; Mair, 1984). Buna göre, Batı ülkelerindeki teknolojik yeniliklerin İslam ülkelerine girmesi ile hayat koşulları daha kolaylaşmıştır. Örneğin, ulaşım olanaklarının artması ile dünyanın çeşitli köşelerine yayılmış halde bulunan Müslümanlar daha kolaylıkla hacca gitme görevlerini yerine getirebilmektedirler. Modern kapitalist dünyada bazı Müslüman ülkelerde aile içi ilişkilerde hacca gitmenin mer-

kezi bir konum teşkil ettiği saptanmıştır (Mair, 1984). Bireyler yiyecek içecek ve giyecek de dahil olmak üzere aile içi harcamalar hacca gitme amacıyla sınırlanmaktadır. Ayrıca, bireyler hacca gidebilmek için kapitalizmin öngördüğü her türlü işi yapmaktadırlar. Dolayısıyla, modern olanaklar gelenekleri güçlendirmek amacıyla kullanılmaktadır. Bu davranışlar açıkca Weber'in Protestanlık için öngördüğü özelliklere benzemektedir. Ancak, birinin (Avrupa'nın) varmış olduğu nokta bilinmekte iken, Müslüman ülkelerde böyle bir gelişmenin neye ulaşabileceği henüz tahmin edilememektedir.

Bunlara ek olarak, gelişmenin diğer alanlarında geleneksel değerlerle modern değerlerin aynı anda uygulanabileceğini belirtmek gerekmektedir. Örneğin, ülkemizde kentsel alanlarda yaşayanların giyim tarzları tamamen Batılılaşmış olmasına rağmen kırsal alanlardakiler kendilerine özgü geleneksel şekilde giyinmektedirler. Kente yerleşmiş kır kökenli kimseler ise, kentte Batılı gibi, köyde köylü gibi giyinmektedirler. Benzer şekilde, ülkemizde, kır kökenli halkın dinlediği geleneksel müziğin yanında, Avrupa ve Amerika pop müziği de alıcı bulmaktadır. Halk müziğinden esinlenerek, Batı klasik müziği tarzında müzik üretme denemeleri de, modern ve gelenekselin bir arada olabileceğine başka bir kanıt teşkil etmektedir. Modernleşme kuramcılarının "kalıp (homojen) kültür" anlayışlarının yanlışlığına işaret eden bir başka kanıt ise, hukuk alanından verilebilir. Her ne kadar Cumhuriyet Döneminden itibaren Avrupa hukuku benimsenmiş olsa bile, kırsal alanda geleneksel hukukun bazı kuralları (örn., Miras Hukuku'nda) hâlâ geçerliliğini sürdürmektedir (Cirhinlioğlu, 1995). Tıp alanında da durum benzerdir. Halk Avrupa kaynaklı tedavi usullerini tanıyor, biliyor ve uyguluyor olsa bile çoğu zaman geleneksel/alternatif tıbbın tecrübelerinden de yararlanmak istemektedir. O halde modernleşme kuramcılarının iddia ettikleri ve istedikleri gibi geleneksel değerleri bir anda terk edip mo-

dern değerlere geçmek diye bir süreç uygulamada gerçekleşemez. Tam aksine azgelişmiş ülkelerde ve modern ülkelerde uygulama alanında gözlenen odur ki, geleneksel değerler ile modern değerler bir arada bulunmaktadırlar. Bazı modernleşme kuramcıları hem geleneksel hem de modern değerlerin bir arada bulunabileceğini kabul etmekle beraber (örn: Lerner, 1958; Riggs, 1964) bunun sadece azgelişmiş ülkelerde olabileceğini (ki bu toplumlar geçiş toplumlarıdır) iddia etmektedirler. Oysa, yukarda değinildiği gibi, modern toplumlarda da geleneksel öğeler bulunmaktadır.

Modernleşme ile geleneklerin zorunlu olarak birbirlerini dışlamayabilecekleri iddiası, 1980'lerden sonra bazı yeni modernleşme kuramcılarınca (Huntington, 1984; Davis, 1987, Banuazizi, 1987, Wong, 1988) vurgulanmaya çalışılmıştır. Bu gruptan kimi yazarlar (Banuazizi, 1987) gelişmenin yönünün Batılı değerlere yönelik olma zorunluluğunu yadsımışlardır. Bu görüşe göre, gelişme sadece bir tek yönlü olamaz. Her gelişmekte olan ülke kendi yolunu kendisi bulabilmelidir. Geleneklerini, örneğin, Japonya da olduğu gibi, gelişmeyi destekleyici bir şekilde (Davis, 1987) kullanılabilmelidir. Buna göre, ülkenin kültürel/dinsel yapısı gelişmede belirleyici bir rol oynamaktadır. Ancak, bu tür yaklaşımlarda ya siyasal bir durumu kuramsal olarak desteklemek amacıyla (Banuazizi'nin İran Devrimi'nin kuramını oluşturmaya çalışması) ya da Doğu ülkelerinde, Avrupa'da ki kapitalizmin oluşmasında Protestanlık'ın oynadığı role paralel bir rolün araştırılması (Davis'in Japon dinlerini incelemesi) amacıyla yapılmışlardır. Bu çalışmalarda, klasik yaklaşımların tersine, modern değerlerin değil, geleneksel değerlerin gelişme sürecindeki önemleri büyütülmüştür. Ancak, günümüz modernleşme kuramları, klasik görüşlerin temel varsayımlarını terk etmemelerine rağmen, birçok farklı bakış açıları da geliştirmişlerdir. İlkin, yeni modernleşme kuramları, ülkelerin tek tek tarihlerinin incelenmesine yönelmişlerdir.

İkinci olarak, gelişme sürecinde, ülkenin kendi yerel özelliklerinin önemli olduğu kadar, dışardan gelen birtakım etkilerin de rol oynadığı kabul edilmiştir. Çatışma, devrim gibi terimler, modernleşme okulunun terminolojisine girmiştir.

Weber'ci çizgide kuramını geliştiren Bendix (1967)'te klasik modernleşme kuramcılarının "geleneksellik", "evrensellik" gibi kavramların var olanı hem abarttığını hem de basitleştirdiğini iddia etmiştir. Geleneksel toplumların gelişmemişliğinin bu kuramcılarca "tek bir neden"e indirgendiği, birörnek ve kaçınılmaz bir süreç olduğu görüşünü paylaşmaktadır. Bunun için, ona göre, evrimci kuram bu yaklaşımlarca yanlış bir sekilde kullanılmıştır. Modernliğin gelenekselliği dışlaması gerektiği görüşüne de karşıdır. Bendix, her toplumun diğer toplumlardan şu veya bu şekilde etkilendiğini belirtmektedir. Yani, yeni toplumların kendilerine yeterli toplumlar oldukları iddiası yanlıştır. Her hükümet, uluslararası ilişkilerden ve diğer hükümetlerle olan ilişkilerinden etkilenmektedir. Örneğin, "bir kez, sanayileşme herhangi bir yerde ortaya çıkmışsa, bu olgu diğer toplumların uluslararası çevresini de değiştirecektir. Ancak, sanayileşmenin zamanlaması ve tarihsel sırası bakımından ikinci kez aynı yolla gerçekleşmiyeceğini söylemek doğru olur" (Bendix, 1967, s. 328). Bundan dolayı, modernleşmek için ister istemez lider bir ülkenin olmasını zorunludur. Klasik modernleşme kuramlarını ne kadar eleştirse de Bendix, bu görüşleri ile modernleşme kuramları ile ortak birtakım noktalarda birleşmektedir. Örneğin onun için de, modernleşme kaçınılmazdır ve doğrusal bir şekilde ilerler. Dolayısıyla, yeni evrimci bir görüşü, yapısal işlevsel bir bakış açısı ile bütünleştirmektedir.

Bu çizgide düşünce üreten diğer bir araşırmacıyı da bu noktada zikretmek faydalı olacaktır. Barringtin Moore (1967), Bendix'le aynı dönemde, sorun alanına yapısal işlevsel açıdan baktığında, modern toplumlara geçişte üç farklı

türden sürecin yaşandığını iddia etmektedir. İlk süreç, İngiltere ve ABD'de yaşanan "burjuva devrimi" sürecidir ki bunun sonucunda demokrasiler oluşmaktadır; ikinci süreç, Japonya ve Almanya'da gerçekleştirilen "üsten gelen" devrimlerdir ki bunun da sonucunda faşist rejimler gelmiştir; üçüncüsü ise, Rusya ve Çin'de olduğu gibi, devrimin "alttan" geldiği süreçtir ki bu da sosyalist yönetimlerle sonuçlanmaktadır. Diğer modernleşme kuramcıları gibi Barrington Moore modelinde de gelişmeyi belirleyen faktörler arasında, ülke yönetimini elinde bulunduranların özelliklerine ayrı bir önem verilmiştir. Siyaseti ve onu yönlendirenler her ülkede aynı özellikleri göstermese de, tarihsel süreç içerisinde farklı düzeylerde yapısal değişimi etkilemişlerdir. Siyaseti arkalarına alarak kalkınan ülkeler diğer ükelere örnek teşkil etmişlerdir. İkinci olarak ülkenin girişimci bir tabakasının olup olmadığı da kalkınmada önemli bir faktör olmaktadır. Girişimcilik beraberinde yaratıcılık ve yenilikleri getirmektedir. Dolayısıyla, bir ülke yenilik yaratabilen ve girişimci bir ruh taşayan nüfusa sahipse, kalkınabilmektedir. Ancak, yine unutulmaması gereken nokta, bunların ortaya çıkabilmesi için ülke yönetiminin belli bir atmosferi yaratmasının zorunlu olmasıdır.

Barringtin Moore (1967), gelişmenin ancak Batı teknolojisinin izlenmesi sayesinde gerçekleştirilebileceğine inanmış görünse de, modernleşmenin sadece tek yolla gerçekleşebileceğini savunmamaktadır. Bu yönü ile birçok modernleşme kuramcısından ayrılmaktadır. Ona göre, modernleşme demokratik toplumlarda olduğu kadar demokratik olmayan toplumlarda da ortaya çıkabilmektedir. Yani, modernleşme doğrusal bir süreç değildir. Ona göre, bir toplumda çıkan bir değişimin aynı şekilde başka bir toplumda da ortaya çıkacağını iddia etmek tarihsel bir yanılgıdır. Her ülke tarihsel koşullar içinde, kendi gerçeklerini yaşamaktadır. Her ülke, "gelişmeyi kendi konumu ve kurumları aracılığıyla gerçek-

leştirecektir" (197, s.427). Bir başka deyişle, ona göre, ülkelerin kalkınmalarını tarihsel olarak bir tek nedene bağlayan kuramlar yanılmaktadırlar. Tek başına gerek siyaset, gerek kültür gerekse ekonomi geri kalmışlık olgusunu açıklayamaz. Gelişme denilen olgu aslında bu alanların hepsiyle eş zamanlı olarak ilgilidir. Açıktır ki, bütün bu alanlar iç dinamiklerle olduğu kadar dış dinamiklerle de ilgilidir. Barrington Moore, uzun yıllar süren Hindistan'da ki İngiliz yönetimin neden bu ülkenin kalkınmasını sağlayamadığını inceleyerek, çok yönlü açıklamaların gerekli olduğu görüşünü ispatlamaya çalışmaktadır. Hindistan, iç ve dış siyaseti İngilizler tarafından çizilmesi ve toplum içinde girişimci bir ruhun bulunmasına rağmen, neden gelişmiş ülkeler arasına katılamamıştır? Genellikle buna, Hindistan'ın kültürel özelliklerinin engel olduğu görüşü ileri sürülmektedir. Ancak, bu görüş, çok doğru görünmemektedir. Çünkü, kültür denilen olgu da 'yapısal' bir bağlamda ortaya çıkmaktadır. Onun için, gelişme süreci bir tek özellik/olgu üzerine kurulamaz; çok yönlü olarak ele alınmalıdır. Bu görüşleri ile Barrington Moore yapısalcı bir çizgiyi izlemiş olmasına rağmen, hem Parsons'ın hem de Weber'in modellerinden yer yer ayrılmaktadır. Bendix gibi Barrington Moore da klasik modernleşme kuramlarının aksine geliş(e)memeyi sadece bir ülke içi olay olmaktan çok ülke dışı gelişmelerle de ilgili görmektedir. Barrington Moore Bendix'ten farklı olarak bir ülkede yaşanacak olan modernleşmenin sonuç itibariyle, hangi sınıf katmanlarını en çok etkileyeceği üzerinde de durmuştur. Ona göre, modernleşme aslında 'köylü' sınıfından gelen ya da gelmeyen destekle ya gerçekleşiyor ya da gerçekleşmiyor. Çünkü, modernleşmenin toplumsal maliyeti sonuçta genel olarak bu sınıf tarafından ödenmektedir. Ancak, çok özet bir şekilde anlatılan Barrington Moore'un bu görüşleri kimi araştırmacı tarafından çok detaylı ve karmaşık bir yolla temellendirilmeye çalışıldığı, dolayısıyla gerektiğinden

daha karmaşık bir kuram olduğu gerekçesi ile eleştirilmiştir (bkz., Ness, 1967; Poggi, 1968). Ayrıca kendisi de kuramının modernleşme/gelişmeyi sadece ele alınan ülkenin iç dinamiklerine yönelerek yapmaya çalıştığını belirtmektedir (1966, s.xiii). Bunun yanında Barrington Moore analizinde daha çok nüfus ve yüzölçümü bakımından büyük ülkelere (İngiltere, Almanya , Rusya, Fransa gibi) yönelmekte diğer küçük sayılabilecek ülkeleri dış nedenlerle özellikle ilgilenmediğini söylerek dışlamaktadır. Bu ise, açıklama gücü oldukça yüksek görünen yapısal analizini oldukca zayıflatmaktadır.

Geleneksel değerlerle modern değerlerin bir aradalığı, "geçiş kuramları" (Lerner, 1958; Riggs, 1964; Huntington, 1984; Davis, 1987) ile de açıklanamamaktadır. Lerner (1958), için gelişme sadece bir ülkenin kurumlarında değil, bireylerin kişilik sistemlerinde de gerçekleşmektedir. Bunun için, gelişme yörel bir olgu olmaktan çok, dünyadaki tüm insanları ilgilendirmektedir. Bazı Ortadoğu ülkelerinde ve özellikle Ankara'da yaptığı çalışmalarda Lerner, kentleşme olgusunu modernleşmenin en belirgin özelliği olarak gördü. Kentleşmede ise en önemli işlev kitle iletişim araçlarına düşmekteydi. Kentleşme ile birlikte, bireylerin hareket alanları genişlemektedir. Toplumsal aktörlerin kişilikleri değişir, bir anlamda dünyaya açılırlar. Yani, hareketli bir kişiliğe (mobile personality) sahip olurlar. Bu tür bireylerin iki önemli özelliği vardır; *rasyonalite* ve *empati*. Birinci özellik, bireyi değişen dünyaya ayak uydurmaya zorlar. İkincisi ise (empati), bireyin kendisini başkasının yerine koymasını sağlar. Bu özellikler, aynı zamanda modern insanın da özellikleridir. Modernleşme bunun için dört önemli özellikle ölçülebilir: okuryazarlık oranının yüksek olması, kentleşme, kitle iletişimine katılım ve empati. Lerner, modernleşme sürecinde üç tür insan tipinden bahsetmektedir; geleneksel, geçiş sürecinde ve modern insan. Geleneksel insana göre, modern insan hayattan daha çok memnun ve mutludur. Çevresi hakkında

daha çok bilgilenmiştir. Bu iki kutup arasındaki kişiler ise daha çok aşırı uçlarda yer almaktadırlar. Tepkiseldirler. Lerner'a göre, modernleşme hem iyi hem de kaçınılmazdır. İslamiyet dahi bu gelişmelerin önünde duramıyacaktır. Ancak, eski kurumlar yıkılmakta olduğundan hükümet düzeyinde çeşitli sorunlarla karşılaşılmaktadır. Bunun için, toplumsal kontrolu geliştirici ve artırıcı önlemler alınmalıdır. Görüldüğü gibi Lerner'ın kuramı aslında klasik, özellikle de evrimci kuramlardan oldukça etkilenmiştir. Özgün yanı, geleneksel ile modernin arasına farklı bir aşama yerleştirmiş olmasıdır.

Lerner gibi, Riggs (1964) de, geleneksel ile moderni aynı yerde/ortamda düşünmeye çalışmıştır. Modern toplumlarla geleneksel toplumların özelliklerini anlatabilmek için optik biliminden ödünç aldığı bir benzetme kullanmıştır. Riggs ışığın bir prizmadan geçerken izlediği dönüşümlere benzer şekilde toplumların da değiştiğini ileri sürmektedir. İlk başta bir bütün halinde duran beyaz bir ışık vardır. Bu bir prizmadan geçirildiğinde renklere ayrılmakta ve özellikleri ortaya çıkmaktadır. Bir bütün halindeki beyaz ışık geleneksel toplumları temsil etmektedir. Bunun içerisinde, homojenlik vardır. Ancak, prizmadan geçince dağılır. Artık heterojen bir yapı arzetmeye başlar. Bu benzetmede ilginç olan yan prizmanın içindeki durumdur. Işık prizmadan geçerken bir noktada hem homojen özellikleri hem de heterojen özellikleri taşımaktadır. Bir anlamda, bir moddan diğer bir moda geçiş sürecindedir. İşte bu nokta, Riggs'e göre gelişmekte olan ülkeleri temsil etmektedir. Diğer bir anlamda ise, evrimsel sürecin kesintiye uğradığı bir süreçtir bu. Görüldüğü gibi, Riggs de modern-geleneksel ikileminde farklı bir aşamayı işaret etmiş olsa bile, yine de ulaşılması gereken bir modern yapı ileri sürmek durumunda kalmıştır.

Bu tür kuramlarda, geçiş sürecinin ne zaman ve hangi koşullarda tamamlanacağına ilişkin inandırıcı bir zaman dö-

nemi belirtilememektedir. Bu kuramlara göre, toplumların sürekli olarak bir "geçiş dönemi"nden geçiyor olmaları gerekmektedir. Oysa, doğaldır ki, toplumsal hayatta daima bir yeni/eski ikilemi olacaktır. Bunun için, bu kuramlar, *sadece kendiliğinden var olanı saptama gibi bir yanlışın içine girmişlerdir.* Kuramlarda yapılan her türlü açıklama, modern ülkeler ve hatta her ülke için geçerli olabilecek kadar genel süreçleri dile getirmektedirler. Oysa, modern toplumlarda da geleneklerle modernlik bir arada bulunabilmektedir. Geçiş kuramlarında, toplumsal yapının görünen bir özelliği, gelişmekte olan ülkelere özgü bir yapı gibi sunulmaktadırlar. Diğerleri gibi, geçiş kuramlarının da birincil hedefi, Batılı değerlerin nasıl benimseneceğinin yolunu göstermek olmaktadır.

Bütün bunların yanı sıra, modernleşme kuramları çok genel kuramlardır. Kuramcılar, çoğu zaman hangi azgelişmiş ülkeden ve hangi tarihsel dönemden bahsettiklerini açıklamazlar. Kuramlar, dünyadaki tüm ülkeleri kapsayan genel süreçler üzerine oturtulmuşlardır. 19yy'ın en ünlü kuramı olan 'evrimci kuram'ın evrensel ve zamandan/mekândan bağımsız doğruları dile getirme iddiası, paylaşılmaktadır. Ele alınan bir ülke, tarihsel açıdan derinlemesine ve çok boyutlu olarak incelenmemiştir. Yapılan, sadece bir ülkenin gelişimini diğer bir ülkenin gelişimiyle karılaştırmaktan ibarettir. Böyle bir yaklaşım, incelenen ülkenin tarihsel özelliklerinin gözden kaçırılmasına neden olmuştur. Bütün bunlardan dolayı, aslında modernleşme kuramlarına, kuramcıların ayrıntılara inerek dile getirmeye çalıştıkları doğrular bütünü olarak değil, gelişmemiş ülkeleri kendi düşüncelerinde oluşturdukları modellere uydurma çalışmaları olarak da bakılabilir. Bunun içindir ki, bazı Marksist yazarlar (örn; Frank, 1969) modernleşme kuramlarına, dünyayı Amerikanlaştırma isteğinin bir uzantısı olarak bakma eğilimindedirler. Aynı zamanda, modernleşme yaklaşımları ideolojilerden ayrı kuramların geliştirilemiyeceği düşüncesini

haklı çıkarır bir niteliğe bürünmüştür (Bodenheimer, 1970). Yine, bazı Marksist eğilimli yazarlarca ifade edildiği gibi, modernleşme kuramları, modernleşen ve şimdilerde modernlik ihraç eden ülkelerin nasıl modernleştiklerini ve bu düzeylerini nasıl koruduklarını sormamakta/sorgulamamaktadırlar. Yaygın olarak bilindiği gibi, Avrupa'nın zenginliği, sömürgecilik üzerine kurulmuştur. Bugün yoksul diye tasvir edilen Güney Yarımküre ülkeleri aslında, Batı'nın zenginliğinin gönülsüz destekçileri olmuşlardır. Oysa, Batılı bilim insanları bu ülkeleri gelişmemiş olduklarından pek beğenmemektedirler. Batılı ülkelerce kuralları konulan uluslararası ticarette de yoksul ülkeler sürekli başarısızlıklarla yüz yüze gelmektedirler. Sömürgecilikle güçlenen Batı ülkeleri günümüzde de, dünya ticaretini yönlendirmektedirler. Uluslararası ticaretteki eşitsizlikler, ilkin, güçlü Batılı firmalarca yaratılmakta, daha sonra, Üçüncü Dünya ülkeleri "kapitalistce gelişememek"le suçlanmaktadırlar. Kısacası, modernleşme kuramları, azgelişmiş ülkeler üzerindeki ekonomik/toplumsal baskıları görmezlikten gelme eğilimindedirler. Azgelişmişliğin nedenleri daha çok o ülkenin *iç koşullarında* aranmaktadır. Azgelişmişlik olgusu bir "Dünya Sistemi" içerisinde değerlendirilmemektedir. Oysa, "Dünya Sistemi"i yaklaşımı 1960 ve 1970'li yıllarda büyük ilgi toplayacak Marksist kaynaklı değerlendirmelerin asıl çıkış kaynağını oluşturacaktır.

Modernleşme kuramları ülkemizinde en çok bilinen kuramlar arasındadır. Türkiye'de Modernleşme/Batılılaşma/Çağdaşlaşma kavramları sadece bir düşünce okulu olmanın ötesinde anlamlara sahiptirler. Türk düşünce tarihi açısından, Modernleşme/Batılılaşma/Çağdaşlaşma kuramları, bir açıklama/inceleme tarzı olduğu kadar, somut süreçleri de ifade etmişlerdir. Öyle ki, modernleşmek'le ülkenin kalkınması eşanlama gelmiştir. Türkiye'nin modernleşmesi, Türk aydınınca, aslında çoğu Batılı kuramcının çizmeye çalıştığı

çerçevede anlaşılmıştır. Yani, modernleşme, genellikle Batılılaşma, Batılı değerleri benimseme şeklinde algılanmıştır (örn, bkz; Tachau, 1965; 1984, s.1-15, Frey, 1965). İslam dininden kaynaklanan tarihsel değerlerin korunması için, kültür ve uygarlık, (hars ve medeniyet) ayrımı yapılarak (Gökalp, 1959), Batı'dan teknoloji alırken, Batılı değerlerin ülkeyi işgal etmesi önlenmek istenmiş olsa bile (Özbudun, 1984, Karpat, 1972), bunda pek başarılı olunduğu iddia edilemez. Çünkü, çoğu zaman teknolojik gelişmeler yığını olarak düşünülen uygarlık ile kültürün birbirlerinden ayrılarak ele alınmasındaki zorluklar en derin şekliyle yaşanmış ve hâlâ yaşanmakta olduğu gözlenebilir bir olgudur. O halde, Türkiye'de modernleşmenin, uygulama alanında gözlenebildiği kadar "topyekün" bir Batılılaşma/Modernleşme hareketi şeklinde ele alındığı ileri sürülebilir. Bunun için, Türkiye'de modernleşmenin, bilinçli ya da bilinçsiz olarak, tam anlamıyla Batılı kuramcıların öngördükleri şekilde bir uygulama alanı bulduğu açıktır. Gerek Osmanlıların son döneminde gerekse Cumhuriyetin ilk döneminde devletin resmi ideolojisi Batı'dan kopmamak ve Batı'nın gelişme çizgisini yakalamak olmuştur.[1] Türk aydını, Japon aydınının tarihsel tercihinin tam tersi bir şekilde, Batı'nın gücüne yine Batı'nın izlediği yoldan gidilerek varılabileceğine inanmıştır.[2] Kaybedilen "güç"e Batı'nın kendi silahlarıyla (yani teknoloji ve kültürle) yeniden donanılarak erişebileceğine inanç tamdır. Onun içindir ki, özellikle cumhuriyetin ilk yıllarında toplumsal yaşamın tüm alanları, Batı değerlerine göre yeniden düzenlenmiştir (Eren, 1963, s. 5-33; Harris, 1985, s. 57-8). Bu radikal dönüşümler (devrimler) aslında halk arasında çok

---

[1]Osmanlı tarihi üzerine yazılmış pek çok kitap bu noktayı özellikle vurgulamaktadır. Örneğin, Davison, 1963; Devereux, 1963; Uzunçarşılı, 1972-83; Karal, 1970-83, Lewis, 1968, Üçok, 1972; Kusner, 1977; Armaoğlu, 1973; Shaw, 1977, Kazancılgil (ed), 1981; Kent, 1984; Harris, 1985; Heper and Landau (ed), 1991; Sander, 1993.

[2]Japonya ve Türkiye'deki siyasal ve kültürel benzerlik farklılıklar için bkz. Ward, Robert F. and Dankward A. Rustow, eds. (1970); Bellah, Robert N. (1958).

büyük bir tepkiyle de karşılaşmamıştır.[1] Türk düşünce hayatında, Weber'ci ve İşlevselci kuramlarda iddia edilen geleneklerin modernleşmeyi engellediği düşüncesinin ayrıntılı bir değerlendirilmesi yapılamamış olsa bile, hem Osmanlı hem de cumhuriyet aydını bu görüş paralelinde siyasal ve toplumsal eylem geliştirmişlerdir. Örneğin, cumhuriyetin ilk yıllarında dinsel hayata getirilen düzenlemeler İslam'ın halk arasında yaygınlık kazanan yorumunun gelişmeyi/modernleşmeyi engellediği inancından kaynaklanmaktaydı (Mardin, 1977). Dini tabulaştıran din adamlarının kurduğu çıkar gruplarının, devleti yeniliklere/modernliğe kapalı hale getirdiği vurgulanmış, bunun kırılmasının zorunlu olduğu tespit edilmiştir.[2] Bir başka deyişle, kültürel hayattaki 'geriliklerin' maddi hayatta da 'geriliklere' yol açtığına inanılmıştır (Ülgener, 1964). Bir anlamda, Weber'in kalkınmada dinin rolüne ilişkin düşünceleri, Türkiye'de kendisini dinin rasyonel hale getirilmesi çabaları şeklinde göstermiştir (örneğin, İslam'a belki de en büyük katkıyı yapan Türkler, kendilerine özgü bir ibadet dilini yüzyıllardır yaratamamıştı. İlk defa cumhuriyet döneminde Arapça ibadeti Türkçe'ye uyarlama denemesi yapıldı. Ancak, daha sonraki yıllarda, bundan vazgeçildi). Ancak, günümüzde ise din temelli düşünsel akımlar modernleşmeden, bir başka deyişle Batı'nın teknolojisi üzerine kurulu bir toplumun yaratılamıyacağı inancındadırlar (Toprak, 1993). Bu düşünceler, cumhuriyetin ilk dönemlerinde bastırılmaya çalışılan din adamları kaynaklı tepkilerin bir uzantısı olarak görülebileceği gibi, Türkiye'nin

---

[1] Atatürk Devrimleri'ne halk arasından gelen tepkiler zaman içinde İstiklal Mahkemelerinin açılmasını gerekli kılacak kadar artmış olmasına rağmen, bu tür tepkiler radikal dönüşümün olduğu yerde olağan karşılanmalıdır. Burada kastedilen devrimlere duyulan tepkilerin hiçbir zaman uygulama alanına aktırılmalarını önleyecek yoğunlukta olmadığı cumhuriyet aydınlarının, sonuç itibarıyla, planladıkları hemen hemen her dönüşümü uygulamam imkânı bulduklarıdır.

[2] Türkiye'de İslam konusunda yazılmış pek çok eser bu noktayı vurgulamaktadır. Örn; bkz, Harris, 1979; Heper, 1981; Dumont, 1987; Ahmad, 1988, 1991, 1993, Toprak, 1993.

modernleşme yolunda katettiği yolun sonunda başarıya ulaşılacağına ilişkin toplumun tüm kesimlerini tam olarak ikna edemediğinin bir göstergesini de oluşturmaktadır. Son yıllarda modernleşmeye karşı geliştirilen din temelli söylemlerin, SSCB'nin çöküşünden sonra dünyada dinsel açıklamaların yeniden önem kazanmasıyla da ilişkili olduğu açıktır.

Ancak, modernleşme sadece dinsel hayatın reforme edilmesi şeklinde de düşünülmüş değildir. Osmanlılar döneminde ithal edilen ve Batı Avrupa geleneklerine uymayan her türlü toplumsal ve kütürel kalıp değiştirilmek istenmiştir. Kullanılan harflerden halkın dinlediği müziğe kadar her kültür öğesi bir tür Avrupalılaştırılmıştır. Dolayısıyla, cumhuriyet dönemi ile birlikte, modernleşen bir tek "yapı" değildir. Hem toplumsal hem ekonomik hem siyasal hem de kültürel yapı modernleştirilmiş/Avrupalılaştırılmıştır. Modernleşme kuramcılarının "değerlerde bir değişme' diye tanımladıkları aslında, bu dönemde Türkiye'de uygulanan dönüşümlere denk düşmektedir. Hatta, cumhuriyet devrimleri, söz konusu kuramlarda belirtilenlerden ya da yapılması öngörülenlerden çok daha geniş kapsamlı dönüşümleri içermektedirler. Örneğin, 'iç dinamiklere' ağırlık verdikleri söylenen kuramcılar genellikle sadece din faktörü ile kendilerini sınırlarken, cumhuriyet aydınları tarihten devraldıkları bütün bir kültürü inceleme değerlendirme ve değiştirmeye tabi tutmuşlardır. Bu yüzden, cumhuriyetin ilk yıllarında geliştirilen kültürün/ideolojinin, modernleşme kuramlarında ısrarla vurgulanan iç dinamiklerin gelişme üzerinde etkilerini daha kapsamlı bir şekilde değerlendirebildiği söylenebilir. Geleneksel kültürün ticaret üzerindeki birtakım engellemeleri/kısıtlamaları (ticaretin ayıp/günah sayılması ve gayrimüslüm azınlıklara terk edilmesi gibi-bkz. Lewis, 1968) zaman içinde giderilmiş, tıpkı Davis'in Japonya kültüründe/dininde gözlediği kapitalizmi onaylayan ve yönlendiren unsurların gelişmesi gibi yeni bir

ticaret anlayışı zaman içinde geliştirilmiştir. Bu süreç, Huntington'un ifade ettiği gibi "ulusal burjuvanın yaratılması" ile sonuçlanmıştır. Burada dikkat edilmesi gereken, Huntington'ın 1984'de kalkınma için ulusal burjuvazinin varlığını zorunlu görmesine karşın, Türkiye'de siyasi yönetimin daha kuruluş yıllarından başlayarak, özellikle 1950'lerden sonra artan bir ivmeyle, ulusal burjuvaziyi yaratmaya çalışmış olmasıdır (Ahmet, 1977; Keyder, 1979, 1987; Berberoğlu, 1982). Bir başka deyişle, Avrupa'yı her alanda yakalama azminde olan modern Türkiye'nin kurucuları, toplumsal/kültürel açıdan "Avrupa'da ne varsa Türkiye'de de onun olmasını" istemiş ve bunu gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Modernleşme kuramcılarının öngördükleri Avrupalılaşma, modern Türkiye'nin resmi ideolojisi olmuştur. Siyasal alanda ise, yüzyıllarca kendine özgü otoriter bir yönetim altında yaşamış bir halka demokratik kurum ve kurallar içerisinde işleyen bir sistem benimsetilmeye çalışılmıştır. Çünkü, böyle bir siyasal yapı, Avrupalılaşmanın önkoşulu olarak düşünülmüştür. Lipset demokrasilerle ekonomik yapı arasında bir ilişki kurarken, Türk aydınları da gerçek kalkınmanın demokrasi içerisinde gerçekleşeceğine inanmışlardır. Dolayısıyla, Lipset'in yaklaşımı ile Türkiye'de siyasal çevrede yaygın olarak inanılan düşünce arasında bir karşıtlık vardır. Lipset, ekonomik iyileşmenin başarıldığı yerde demokrasinin olduğunu iddia ederken, Türk aydınları ne kadar çok demokrasi olursa ekonomik kalkınmanın o kadar hızlı ve kalıcı olacağını ileri sürmüşlerdir. Demokratik toplumlarda, halkın, ekonomik kalkınmaya daha içten sarılacağını düşünen Türk aydını, bu yanıyla modernleşme kuramcılarından ayrılmaktadır. Ancak, siyasal yapı ile kalkınma arasında bir ilişki olduğu konusunda bir fikir birliğinden söz edilebilir.

Özetle ifade etmek gerekirse, birtakım görüş ve yaklaşım farklarına rağmen, genel olarak Türk aydını Batılı de-

ğerlere bakışı ile modernleşme kuramcıları bakışı arasında önemli ayrılıklar bulunmamaktadır. Gelişme/kalkınmanın ancak Batılı değerleri benimseyip, Batı ile bütünleşmenin gerçekleştirilmesi ile, sağlanabileceği fikri, modernleşme kuramlarının temel ilkesini oluşturmaktadır. Ancak, şurası açıktır ki, Osmanlı ve modern Türk aydınının Batılı değerlere olan sempatisi, Batı'nın ya da modernleşme kuramcılarının empose ya da etkileriyle olmamış, *tamamen tarihsel gerçekler/olaylar karşısında bir tercih şeklinde ortaya çıkmıştır.* Osmanlı aydını Batı ile mücadele gücünün kalmadığı noktada başarısızlığının nedeni olarak, Batıda sağlanan yeniliklere ayak uyduramamak olarak görmüştür (örn, Karpat, 1972; Mardin, 1960, 1974, 1977). Bu düşünce, cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Dolayısıyla, birçok alanda gelenekler Batılı değerler lehine, tamamen isteğe bağlı olarak terk edilmek istenmiştir. Modernleşme kuramları Batılı değerlerin azgelişmiş ülkelere ihraç edilmesinin zorunlu olduğuna işaret etmelerinden çok daha önceleri, Osmanlı Devleti ve modern Türkiye bu değerleri tanıyıp kullanmak ve yerleştirmek istemişlerdir (İnalcık, 1964; Lewis, 1968; Kinross, 1977, s.415-537; Shaw, 1977). Dolayısıyla, *modernleştirme kuramlarında iddia edilenin aksine, Osmanlı ve Türkiye'de modernleşme süreçi dışardan herhangi bir empose olmadan tamamen kendi iç koşulları içerisinde başlamış ve gelişmiştir.* Bu ise, modernleşme kuramlarının gelişmiş ülkelere kendi değerlerini ihraç etme misyonunu yüklemesinin haksız ve yersiz olduğuna kanıt teşkil etmektedir. Uluslararası arenada ülkeler neye ihtiyaç duyarlarsa onu kendileri almaktadır ve almalıdırlar. Kaldı ki, Batılı değerleri gönüllü olarak ithal etmede belki de ilk ve tek ülke olan Türkiye'de bile bu değerlerin nereye kadar kullanılacağı hâlâ tartışma konusu olmaktadır. Ülkeler ve kuramlar tarihin kendilerine vermedikleri misyonu üstlenmeye kalkışmamalıdırlar.

Bütün bunlara rağmen, modernleşme kuramlarının

bütün dünyaya tavsiye ettiği Batılı değerleri, Türk aydınlarının, çok fazlaca sorgulamadan, daha kolay ve hızlı ilerleyebilme adına, benimsemesi, bu kuramların arkasında yatan bazı siyasi gerçeklerin uzunca bir zaman ortaya çıkmasını engellemiştir. Çeşitli defalar ifade edildiği gibi, modernleşme kuramları, sadece masum bilimsel çözüm önerileri içermemekte, kuramların yaratıcısı olan bilim insanları ister istemez kendi hükümetlerinin diğer ülkelere yönelik izledikleri siyasetten ya etkilenmiş ya da bizzat bu siyasetlerin yaratıcı ve destekleyiceleri olagelmişlerdir. Dolayısıyla, "geleneklerin" Batılı değerler lehine terk edilmesinin ilerleme açısından kârı ve zararı bilimsel ölçütlerin yanında, uluslararası siyaset çerçevesinde de düşünülmesi gereken bir olgudur. Cumhuriyet dönemi boyunca, Türkiye'de geniş bir uygulama alanı bulan Batılı değerler, halihazırda birçok alanda yerleşik hale gelmiş olsa bile, bazı alanlarda halk kesimlerinde tepkiyle ve dirençle karşılaşmaktadır. Siyasal alanda gözlenen kronik çalkalanmalar, modernleşmenin yol açtığı yan etkiler olarak görülebilir (siyasi alanda meydana gelen çalkalanmalar için bkz. örn: Hale, 1964; Dodd, 1983; Ahmad, 1993). Dolayısıyla, Batılı değerlerin bir ülkede çok kolayca uygulama alanı bulamıyacağı görüşünü, Türkiye, haklı çıkarabilecek deneyimlere sahiptir. 1. Dünya Savaşı sonunda, Türkiye'de Batı'ya daha inançlı bir şekilde yönelişi, tarihin ve toplumsal olayların yol açtığı doğal bir gelişme olarak görülmüştür. Türkiye bu açılışı, kendi iç özelliklerininden aldığı destekle başarmaya çalışmıştır. Türk aydınları, tarihsel gelişmeler ışığı altında, bu açılışın kuramsal yanını oluşturmuşlardır. Ancak, 2. Dünya Savaşı sonrasında, dışa açılma/Batı'ya yöneliş gücünü, *ülke içi gelişmelerden çok, ülke dışı gelişmelerden almaya başlamıştır*. Örneğin, ABD'nin yanı sıra Kore savaşına katılarak Batı'da daha çok kabul görme isteğinin sabitleşmesi, ülkeyi Batılılaştırma sürecinde inisiyatifin ülke *içinden, dışına doğru kaymaya* başladığının

göstergesidir. Zaman içinde, Batılılaşma, rasyonel/bilinçli bir toplumsal eylemi değil, uluslararası ilişkilerin bir zorunluğu gibi algılanmaya başlanmıştır. Bu ise, ülkenin toplumsal siyasal ve kültürel açıdan sadece tek hedefe kilitlenmesine neden olmuş, bu alanlardaki elastikiyetini (hareket edebilirliğini) azaltmış ya da yok etmiştir. Bireysel/toplumsal hayatta, Batılılaşma Batılı değerleri alma gibi, aslında yaygın olarak bulanıklıktan kurtarılamayan bir süreç, ülke gündeminin değişmeyen tartışmasını oluşturmuştur. Girilen bu yeni dönem, çoğu modernleşme kuramlarınca bir ülkeyi modernleştirmenin tek yolu olarak sunulmuştur. Daha önce de değinildiği gibi, bu kuramların asıl/gizli/örtük amacı, başta ABD olmak üzere, Batılı ülkelerin siyasi ve ekonomik hakimiyetini tesis etmektir. Bunun için, gelişmekte olan bir ülke özelliği gösteren Türkiye, modernleşmesinin belirli bir döneminden itibaren, dünyayı modernleştirme adına Batılı değerleri ihraç etmek isteyen, kuramların/devletlerin etkisi altında kalmış olduğu söylenebilir. Oysa, modernleşme kuramları bir ülkenin iç dinamiklerinin düzene sokularak kalkınabilceğini iddia ederken, uluslararası ilişkileri göz ardı etmekteydi. Türkiye'yi modernleşme sürecine sokan entelejansiya (aydınlar grubu) aynı şekilde iç dinamikleri çağdaş bir çizgiye taşımayı hedeflerken, "dış dinamik"lerin etkisini hesap edememiş görünmektedir. Bunun için, cumhuriyet döneminde bir toplumsal ilaç gibi sarınılan Batılı değerler, aradan geçen uzun yıllara karşın toplumsal/ekonomik/kültürel/siyasal yapıya geçiçi dengeleri getirememiştir. Türkiye 2. Dünya Savaşını izleyen yıllar boyunca sürekli gerilimler içinde kalmış, toplumsal refah Batılı ölçülerde sağlanamamıştır.

Özetle, Türkiye'de modernleşme, kuramların ileriye sürdüğü gibi, Batılı değerlere yönelme şeklinde anlaşılmıştır. Bu anlamda, Türk aydınının (entelejansının) modernleşmeyi Batılılar gibi yorumladığı söylenebilir. Ancak, bu yo-

rumların, ülkeyi, kuramların öngördüğü, gelişmiş/kalkınmış bir ülke yaratma hedefine ulaştırabildiği söylenemez. Bir başka deyişle, Batılı değerlere topyekûn yönelme Türkiye'yi Avrupalılaştıramamıştır. Bunun en inandırıcı kanıtı, daha kısa bir dönem önce baskıcı rejimlerden kurtulan Doğu Blok'u ülkelerinin hemen Avrupa Topluluğu'na kabul edileceklerinin ilan edilmesine rağmen, Türkiye'nin üyeliğinin söz konusu dahi edilmemesidir. Dolayısıyla, 100-150 yıldır Batılı değerlerin göreli üstünlüğünü görmüş ve bunları hayata aktarmaya çalışan bir ülke, sürecin sonunda, Avrupa'dan dışlanmakla karşı karşıya gelmiş ya da Batılılaşmada ki başarısızlığı, açık/resmi bir şekilde, Avrupa ülkelerince tescil edilmeye başlanmıştır. Bir anlamda da, modernleşme kuramlarının Batılı değerlere/kültüre yönelme tavsiyeleri sanılandan daha az başarılı olmuş görünmektedir. Çünkü, daha önce belirtildiği gibi, yeni Türkiye özellikle kuruluşunun ilk yıllarında bu değerleri en samimi bir biçimde uygulamaya çalışmıştır. O halde, modernleşme kuramlarının ileri sürdüğü görüşlere benzer uygulamalara sahip *Türkiye'nin deneyimlerinde gözden kaçan noktalar olmalıdır.*

Türkiye'de Batı'ya yöneliş bir devlet politikası şeklinde uygulanmıştır. Bu politika, birçok kesimce desteklenmiştir. Ancak, toplumun muhafazakâr kesimlerinde rağbet görmemiştir. Türkiye'de Modernleşmeyi/Batılılaşmayı dinsizlik olarak görenler dahi vardır. Buradan anlaşılan o ki, modernleşme süreci, Batılı modernleşme kuramlarınca başka, Türk devlet/resmi ideolojisi için başka, muhafazakâr kesimlerce başka şekillerde anlaşılmıştır. Çeşitli yorumların yarattığı kargaşa içinde modernleşmenin "özü" unutulmuş gitmiştir.

Weber/Parsons ve izleyenlerince, ayrıca bu bölümde görüşleri aktarılan çoğu modernleşme kuramcılarının vurguladığı gibi, Batı'da *ekonomik/toplumsal gelişmenin başlatıcısı ve devam ettirici en önemli faktör "rasyonalite*'dir". Avrupa sanayi devrimini bu ilkenin hayata geçirilmesiyle yapabilmiş-

tir. Dolayısıyla "modernleşme" ile ya da "Batılı değerlere" yönelme ile vurgulanan aslında aklın ilkeleri ile *bağdaşmayan geleneklerin terk edilerek "rasyonel ilkeler"in benimsenmesidir.* Modernleşme kuramcılarının gelişmemiş ülkelere birçok kültürel/toplumsal/ekonomik ilke ihraç etmek istemelerinin yanında "rasyonalite' de ihraç etmek istemeleri önemlidir. Geri planında Batı kültürünü tüm dünyaya hakim kılmak isteyen bir politika olsa bile, modernleşme kuramlarının "rasyonelliğe" özel bir önem vermeleri gerçekten bu kuramların başarısı olarak addedilmelidir. Toplumsal ekonomik/kültürel hayata aklın egemen kılınması şüphe yok ki, azgelişmiş ülkelerin tek çıkış/kurtuluş yoludur. Ancak, muhafazakâr geleneklerden rasyonaliteye geçiş süreci fetişleştirilmemelidir de. Bunun için, yeni modernleşme kuramları kalkınmada her ülkenin kendine özgü bir yolu olabileceğini kabul etmişlerdir. Ama, yine ısrar edilen nokta modernleşmenin Batılı değerlere yönelik olmasıdır. Ancak, hiçbir kuramda Batılı değerlerden neyin anlaşılması gerektiği tam ve net olarak açıklanmamıştır. Ancak, başta Weberci akımdan ve diğerlerinden çıkarılan odur ki, bu değerlerden en başta geleni "rasyonellik"tir. Fakat, modernleşme kuramları, rasyonellikten sadece Batı'nın Protestanlıkla yaratttığı Aydınlanma Dönemi'yle pekiştirdiği bir rasyonellik sistemini anlamaktadır. Bu sistemin içine de, bir büyük Avrupa kültürünü oturtup, tüm dünyaya ihraç etmek istemektedir. Tabii ki, böyle bir rasyonalite her ülkenin özgün koşullarıyla uyuşmayacaktır. Türkiye'de de rasyonaliteyi sadece Batı kültürünü topyekûn olarak alma şeklinde yorumlayan görüş geçerliliğini eskisi kadar koruyamamaktadır. Weber'in Parsons'ın bir bilim insanı kimliğiyle ifade ettikleri rasyonellik, bir bütün olarak Batı kültürünü dile getirmeden çok, salt aklın ilkelerinin hayata aktarılması olarak değerlendirilmelidir. Yoksa, düşünürlerin kendi ulusal çıkarlarını çok zeki bir şekilde kuramlarının arasına saklayarak azgelişmiş ülkelere

ihraç etmeleri değil. O halde, modernleşmenin kilit kavramı olan "rasyonalite", modernleşme kuramcılarının bir bütün olarak Batı kültürü içinde tanımladıkları şekliyle değil, yeni bir yorumu yapılması koşuluyla, azgelişmiş ülkelerin gelişmesini sağlayacak tek araç seklinde gözükmektedir. Bu yorumu yapacak olanlar ise, modernleşme kuramcıları olmadıkları açıktır. Nasıl ki, Çağdaş Türkiye'nin ilk yıllarındaki entelejansiya gelişmenin yönünü Batı'ya kilitlemiş ve "radikal" yenilikler yapmışsa (positivismin hakim kılınması, laiklik gibi), "rasyonalite"nin yeni tanımı da yeni bir intelenjensiyanın varlığını zorunlu kılmaktadır. Azgelişmiş ülkelerin, modernleşme kuramlarında örtük olarak amaçlanan dünyada Batı ülkelerinin hakimiyetinin kurulmasına bir alet olmamaları, kendi toplumsal hedeflerini gerçek anlamda "rasyonel" ilkeler doğrultusunda yapabilmelerine bağlıdır.

Ancak, modernleşme kuramlarının dile getirilen örtük amaçları, azgelişmiş ülkelerde topyekûn Batılı değerleri terk etmeye de yol açmamalıdır. Bir başka deyişle mistisizm ağırlıklı Doğu değerlerinin Batı değerlerine alternatif teşkil edemiyeceği tarihsel tecrübelerle kanıtlanmış durumdadır. Yaşanmış tarihi yeniden yaşamaya çalışmak sözü edilen 20.yy "rasyonalitesine" aykırı olacaktır. Bu tür geriye dönüşü destekleyen toplumsal kesimler de, en masum ifadeyle "rasyonel" davranışın gerçek tanımıyla tanışabileceği bir eğitimden geçmemiş olmakla suçlanabilirler.

Azgelişmiş ülkelerin muhafazakâr kesimleri, Batı'yı suçlama ve küçümsemeye peşinen hazır bir konumdadırlar. Bu eğilimler, aynı zamanda, Batı'da gerçekleşen tarihsel/bilimsel gelişmeleri görmemezlikten gelmektedirler. Oysa, şurası açıktır ki, insanlığın binlerce yıldır doğaya karşı vermiş olduğu mücadele, bir anlamda Batı'da gerçekleştirilen ve ABD'de geliştirilen sanayi devrimi sayesinde doruk noktasına ulaşmıştır. Batı, kendi geleneksel kültürü çerçevesinde kendine özgü bir uygarlık yaratmayı başarmıştır. Yine

şurası da bir gerçektir ki, Batı da, kaydedilen gelişmeler şu veya bu şekilde dünyanın diğer ülkelerinde yaşayan bireyleri de etkilemektedir. Örneğin, Batı'da keşfedilen bir tıbbi tedavi yöntemi, ülke sınırı tanımaksızın binlerce hastayı hayata döndürebilmektedir. *Modernleşme kuramcılarının yanlışlarına işaret etmek Batı'da vuku bulan gelişmeleri yadsımak anlamına gelmemelidir.* Batı uygarlığı kendi rasyonalitesi içerisin-de kendi refah toplumunu yaratabilmiştir. Ancak, Batı uygarlığının binlerce yıllık insanlık tarihinin ulaşmak istediği bir nokta gibi tanıtılmasının yanlışlığı da görülmelidir. Batı uygarlığının insan hayatını kolaylaştırdığı ve zorlaştırdığı noktalar (ör; kapitalist üretim tarzının yaygınlaşmasıyla giderek artan çevre sorunları: bkz; Başkaya, 1994; Redcliff, 1994; özellikle İslam dini ile kapitalizminin doğaya bakışının karşılaştırılması için, Dhaouadi, 1994) "rasyonel" ilkeler çerçevesinde gizli siyasi amaçlar dışında, bilimsel / tarihsel ölçütler ışığında değerlendirilebilmelidir. Belki de, Batı uygarlığına yönelik objektif bir bakış açısı geliştirme şansına, azgelişmiş ülkelerin entelajansiyası, diğerlerine göre daha fazla sahiptir. Dolayısıyla, Batılı değerler, siyasi tercihler yüzünden ne reddedilmeli ne de kabul görmelidir. Ülkeler diğer ülkelerin gelişmelerinden kendilerine düşen payı "rasyonalite" çerçevesinde alabilmelidirler. Bir ülkenin geleneklerine ters düşen yeni değerler, ne yüceleştirilmeli ne de yerilmelidir. Yapılacak olan, yeni değerlerin gelenekselleştirilmesi değil, sağlam bir *rasyonalitenin gelenekselleştirilmesi* ve her türlü geleneğin rasyonel ilkeler doğrultusunda yorumlanmasıdır. Birkaç yüzyıldır çeşitli kisveler altında kendi kültürünü / uygarlığını diğer ülkelere ihraç etmek isteyen Batılı ülkeler de bundan vazgeçmeli, azgelişmiş ülkelerin kalkınmalarına daha gerçekçi bir şekilde yaklaşmalıdırlar. Dünya'da ki eşitsizliklerin had safhaya geldiği bu aşamada, her ülkenin kendi tutumunu / siyasetini yeniden gözden geçirmesi şarttır. Bir başka deyişle azgelişmiş bir ülkede modernleşme sü-

recinin hedefine ulaşması için ülke içinde modernleşme kuramcılarının iddia ettikleri gibi rasyonel ilkelerin yaratılması kadar, gelişmiş ülkelerin kendi düşüncelerinin de yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir. Karşılıklı bir anlayış değişikliği söz konusu olmalıdır. *Azgelişmişlik hiçbir ülkenin değişmez kaderi değildir.* Gelişmiş ülkeler dünya tarihinde her zaman çok gelişmiş Ülkelerin/İmparatorlukların olduğunu unutmamalı ve dünya nimetlerinin adil bölüşümünü sağlayacak bir sistemin yaratılmasının, kendilerini daha güçlü, saygın ve daha uzun ömürlü kılacağının bilincine erişmelidirler. Sömürerek zengin olma ya da zenginliği artırma istekleri yerlerini gerçekçi bir bakış açısına terk etmelidir. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında kurulacak bir denge, güç ve uygarlık yaratma yolunda daha hızlı adımlar atılmasını doğuracaktır. 20. yy'ın sonuna doğru bu yönde gelişen uluslarası ilişkiler ümit vericidir. Uluslararası gündemlerde ele alınan temalar-insan hakları globalleşme gibikavramlar doğru değerlendirilip doğru kullanılabilirse, "birlikte kalkınma fikri" yaygınlaşarak daha çok rağbet görecektir. Eğer azgelişmiş ülkeler modernleşmeyi doğru anlar, kurumlarını ne geleneklerinin ne de Batılı değerler doğrultusunda değil, sadece "20. yy rasyonalitesi" doğrultusunde reforme edebilirlerse gerçek anlamda kalkınmanın yolunu keşfetmiş olacaklardır. *Türkiye ise, Batılı değerlerden etkilendiği kadar, onları etkileyebildigi durumda ve sürece, gerçek anlamda modernleşmeyi/kalkınmayı başaracaktır.* Cumhuriyetin ilk yıllarında olduğu gibi, modernliğin önemli bir koşulu olarak positivist/rasyonel bir yaşam tarzının benimsenip yaygınlaştırılması, çağdaş hükümetlerin gerçekleştirmesi gereken kalkınma düğümünü çözebilecek en kısa vadeli çözüm gibi görünmektedir.

3. Bağımlılık Kuramları

Bir ülkenin kalkınma sürecinde, modernleşme kuramlarının "iç dinamiklere" aşırı bir önem atfetmeleri, özellikle 1960 ve 1970 yıllarda çok şiddetli tepkilere yol açmıştır. Bu eleştirilerin hemen hemen hepsi, Marksizm ve neo-Marksizm kaynaklıydılar. Genellikle, eleştirileri başlatan ve doruk noktasına taşıyan araştırmacılar Güney (Latin) Amerika ülkelerinde yaşamaktaydılar ya da bu ülkelerde doğmuşlardı. Bu tür eleştiriler, çeşitli şekillerde adlandırmalara tabi tutulmuşlardır. En çok bilinen adlandırma "Bağımlılık Kuramları" (dependence theories) dır. Bunun yanında, "Dünya Sistemi" (world system) kuramları da kullanılmaktadır. Daha seyrek olarak, "gelişmemişlik ya da az gelişmişlik" (underdevelopment) kuramları adını da tercih edenler de vardır. Kimi yorumcular, bunların farklı anlamlara geldiğini söyleseler bile, şurası kesin ki, bu üç adlandırmayla da Marksizmden kaynaklanan ve modernleştirme kuramlarını şiddetli bir şekilde eleştiren kuramlar kastedilmektedir. Bu kitap boyunca, "bağımlılık kuramları" adlandırması kullanılacaktır. Çünkü, bu tür kuramlar öz olarak, gelişmekte olan ve gelişmemiş ülkelerin başka ülkelere bağımlı olduklarından dolayı gelişemediklerini ifade etmek istemektedirler. Diğer bir deyişle, 'bağımlılık kuramları'nın hemen hemen hepsi, ülkelerin kalkınamamalarının nedeni olarak 'dış etki-

ler'e ağırlık vermektedirler.

Bağımlılık kuramları her ne kadar Marksizmden kaynaklanmış olsalar bile, o kadar çok çeşitlenmişlerdir ki, birbirleri ile rekabete girme durumunda kalmışlardır. O yüzden, bu kuramlardan hangilerinin gerçek Marksist hangilerinin 'sapkın' Marksist olduklarını belirlemek için uzun tartışmalar yapılmıştır. Dolayısıyla, söz konusu kuramların en ünlülerinin ana sorunlarına ve çözümlerine değinilmekle yetinilecek, ayrıntıya inen tartışmalara girişilmeyecektir. İlkin, bütün bağımlılık kuramlarının kaynaklandığı klasik Marksizmin genel ilkelerini çok kısa bir şekilde anımsatmak faydalı olacaktır. Bu şekilde, daha sonraki bölümlerde anlatılacak olan, bağımlılık kuramların hangilerinin klasik Marksizmden ne ölçüde ayrıldığı ya da sorun alanına orijinal katkısının ne olduğu daha rahatlıkla görülebilecektir.

3.1. Klasik Marksizm ve Gelişme

Çok sayıda Marksist'in gelişme sorununa ilgi duymasına karşın, Marks'ın kendisi, bu sorunla direkt olarak ilgilenmemiştir. Hatırlanacağı gibi, Marks'ın asıl amacı gelişmemiş ülkelerden çok, Batı kapitalizminin hangi koşullarda geliştiğini belirlemekti. Diğer sorunlara ve gelişmemiş ülkelerin sorunlarına ancak bu çerçevede değindiği söylenebilir. Toplumların içinden geçmiş oldukları aşamaları sıralarken de aslında, yine kapitalizmin 19. yy.da gelmiş olduğu ve daha sonra geleceği noktayı göstermek amacını gütmektedir. Marks'a göre Batı toplumları beş farklı üretim düzeninden (ki bunlar, İlkel Komünal, Feodal, Kapitalist, Sosyalist ve Komünist düzenlerdir) geçmektedirler. Kapitalist düzen yaşanan dönemini simgelerken, ileride bu, yerini işçi sınıfının kuracağı, tarihte görülmemiş bir düzene terk edecektir, yani sosyalizme ve komünizme. Diğer bir anlatımla, Marks ve özellikle de Engels tarihin nasıl ilerlediğinin gizini keşfettik-

lerine inanmaktadırlar. On(lar)a göre, her toplum belli aşamalardan geçerek kaçınılmaz sonuca erişecektir. Görüldüğü gibi, bu düşünceleri ile Marks, çağının birçok düşünürü gibi, örneğin Durkheim gibi, evrimci kuramdan oldukça etkilenmiştir. Canlılar nasıl evrim sürecinden geçiyorsa toplumlar da belli süreçlerden geçmektedirler. Nasıl ki, canlıların, gelişim sürecinin yasaları bilimsel yöntemler kullanılarak keşfedilebilirse, toplumların da gelişme yasaları aynı şekilde keşfedilebilir. Marks ve çağdaş yorumcuları, evrimci kuramı sosyolojiye taşımışlardır. Birinci bölümde incelediğimiz Durkehim, Weber, Parsons vd. gibi, Marks da köken itibarıyla evrimcidir. Dolayısıyla, değişmeyi açıklayan iki genel kuramın da (modernleşme ve bağımlılık) temellerine aldıkları görüşler bakımından evrimci olduklarını söylemek yanlış olmaz.

Marks bir toplumsal düzenden diğer birine geçişi üretim araçlarının mülkiyet yapısının belirlediğini iddia etmektedir. Üretim araçlarının mülkiyetini ise sınıfsal bir düzeyde tartışmıştır. Yani, üretim araçlarının mülkiyetine hangi sınıf sahipse mevcut düzen o sınıfın özelliklerini taşımaktadır. Kapitalist düzende burjuva sınıfı hakim sınıf olduğundan düzenin çarkları da bu sınıf için çalışmaktadır. İnsanlık tarihinin ilk döneminden farklı olarak, kapitalist üretim biçiminde, malların gerçek üreticilerinin kendileri (yani emeğin kendisi), pazarda satılacak birer mal durumuna gelmişlerdir. Sanayi toplumlarında üretimi gerçekleştiren gerçek üreticiler işçilerdir. İşçilerin çoğu zaman emeğinden başka satacak bir varlıkları yoktur. Üretim araçlarını ellerinde tutanların kontrol ettikleri pazar ilişkilerine bağımlıdırlar. Dolayısıyla, toplumda neyin değerli olduğu da üretim araçlarının mülkiyeti ile ilişkilidir. Başka bir deyişle üretim biçimi bu ilişkiyi belirler. Özetle, Marks'ın geliştirdiği değer kuramı da toplumların nasıl değiştiğini açıklamaktadır. Marks için emek değer yaratan bir özdür ve üç farklı değer vardır; bun-

lardan ilki değişim, ikincisi kullanım, sonuncusu ise, çok bilinen artı-değer'dir. Temel olarak Marks, kuramında kapitalist düzende artıdeğerin nasıl çekildiğini açıklamaya çalışmıştır. Marks'a göre, her mal temel olarak üreticinin ihtiyacı/kullanımı için üretilir. Yani, üretici ya da emekçi emeğini harcayarak bir malı üretmektedir. Bu mal kendi ihtiyacına cevap verdiği için, bir kullanım değerine sahiptir. Ancak, belli bir ekonomik düzeyde emekçi kendi ihtiyaçlarına göre değil, "satmak" amacıyla üretim yapmaya başlamaktadır. Kapitalist düzende, emekçi/işçi, kapitalistlerce istihdam edilerek sistemli bir şekilde "piyasa/pazar" için mal üretmeye zorlanmıştır. Malların değeri pazarda yeniden belirlenmekte, mal bir değişim değerine sahip olmaktadır. Kapitalistler, malların kullanım değeri ile değişim değeri arasında oluşan yeni bir değeri kendileri alıkoymaktadır ki bu değere de 'artıdeğer' denmektedir. Marksizmin belki de en önemli kavramı bu artıdeğer kavramıdır. Kapitalist sistem içerisinde emekçi sadece kendi gücüne dayalı olarak yaşamak durumunda kalmaktadır. Çünkü, sözü edilen piyasa mekanizması devamlı olarak kapitalistin güçlenmesini doğurmakta-dır. Seri üretimin söz konusu olduğu üretim ortamlarında, işçiler artık kendi ürettikleri malı dahi tanımlayamaz olmuşladır. Bir başka deyişle, modern kapitalizmde, işçiler kendi ürettikleri mala yabancılaşmıştır. Marks'a göre bu, yani, üretim sürecinden işçilerin soyutlanması, yeni bir artıdeğer yaratma yöntemidir. Bu ise, nihayette kapitalistlerin çıkarına çalışan sınıf sisteminde zaten var olan sömürü olanaklarını artırmaktadır. Kısacası, kapitalist düzen işçi sınıfının sömürüsü üzerine kurulmuştur. Marks uzmanlaşma ve işbölümünün sanayileşmenin zorunlu bir özelliği olduğunu iddia eden çağdaşı Durkheim'den farklı olarak, uzmanlaşmanın aynı zamanda yok edici etkilerinin de olabileceğini vurgulamıştır. Yeni girilen bu dönemde, işçiler ona göre, 'üretim araçları' üzerindeki kontrollerini ve 'üretilen

malın' üzerindeki kontrollerini yitirmişlerdir. İş bölümünün yeniden şekillenmesi Durkheim'in iddia ettiği sonuca değil, kapitalistlerin daha fazla güç kazanmasına yol açmıştır. İşçiler üretimi kendileri yaptıkları halde sürecin kıyısında kalmışlardır.

Toplumsal yapıyı açıklamaya çalışan ve bu görüşleriyle bir çağı derinden etkilemiş olan Marks, genel kanının aksine, emperyalizm yani bir anlamda sömürünün uluslarası boyutuna kapsamlı bir şekilde değinmemiştir. Ancak, değindiği kadarıyla özetlenecek olursa, Marks'ın gelişmiş bir kapitalist sistemde uluslararası ticaretin kârın maksimize edilmesi amacıyla kullanılacağını öngürdüğü söylenebilir. Çeşitli mekanizmalar kullanarak gelişmiş ekonomi ürettiği malları diğer ülkelere çok rahat pazarlayabilir ve bu süreç içinde rakipleri çıksa bile kolayca elemine edebilir. Dolayısıyla, uluslararası ticaret gelişmiş toplumları daha gelişmiş yaparken diğerlerini daha da geriye sürükleyecektir. Ancak, klasik Marksist kuram içinde uluslararası ticaret sayesinde kapitalizmin çeşitli ülkelere yayılmasının nasıl sonuçlara yol açacağı tam olarak netliğe kavuşturulamamıştır. Marks'ın kendisi bu yolla yayılan kapitalizmin Hindistan'da özerk bir yapıya kavuşacağını ileri sürmesine rağmen, dünyanın geri kalan kısmında doğabilecek durumlar yeteri kadar incelenmemiş gözükmektedir. Özellikle, Marksist kuram içinde bu nokta bir hayli tartışmalara yol açmış bulunmaktadır. Bir grup araştırmacı azgelişmiş ülkelerin kapitalizm onları geliştirene kadar gelişemeyeceğini diğer bir grup ise azgelişmiş ülkeler Kapitalist sisteme angaje olduklarında bu sistemin doğası gereği daha da kötüleşeceğini iddia etmektedirler. Bu nokta da, Marksist yaklaşımların bir açmazı olarak durmaktadır.

Marksist gelenek içinde uluslararası ticaret ve onun yol açtığı sorunlar ve dolayısıyla azgelişmiş ülkelerin sorunları ilk kez Rosa Luxemburg (1951, ilk baskı, 1913) tarafından tartışılmıştır. Onun için, klasik Marksizm'e gönderimde bu-

lunmak isteyenler, genelde Luxemburg'un görüşlerine başvurmaktadırlar. Luxemburg'un ele aldığı temel soru şudur; nasıl oluyor da, Batılı kapitalist toplumlarda üretim kapasitesi pazar kapasitesinden daha fazla arttığı halde bile, sermaye birikimi sağlanabiliyor? Cevabı oldukca yalındır: bu birikim, Üçüncü Dünya ülkeleri sayesinde olmaktadır. Bir başka deyişle, Batı kapitalizmini her türlü krize rağmen, ayakta tutan başka güçler olmalıdır. Her şeyden önce, bu gücün kendisi kapitalist olmamalıdır. Batı ülkelerine ihtiyaç duyulan hammaddeyi sağlayabilmelidir. Mamul mallar için de iyi bir pazar teşkil etmelidir. Ancak, bu tür bölgelerin varlığı sayesinde Batı kapitalizmi hareketliliğini koruyabilir. Zaman içinde kapitalist olmayan bu bölgeler de kapitalist sistem içine çekilebilir ve uluslararası ticarette rekabet bu yüzden artabilir. Bu süreç sonunda azgelişmiş ekonomiler geleneksel yapılarını yitirirler. Dolayısıyla, emperyalizm kapitalist sistemin vazgeçilmez bir unsurudur. Azgelişmişlik olgusu emperyalizmle birlikte duşünülmesi gereken tarihsel bir süreçtir. Görüldüğü gibi, Luxemburg'a göre, azgelişmiş ülkeler aslında daha gelişmiş olan ülkelerin çarpışma alanı gibi bir konuma sahiptirler. Bu çarpışmanın ilk tohumları kolonileştirme hareketleriyle atılmıştır. Kapitalizmin gelişmesiyle daha artarak devam etmiştir.

Bu görüşleriyle, Luxemburg Marksizmin klasik yanını oluştururken kendi sorunlarını da içinde taşımaktadır. Açıktır ki, Luxemburg'un en önemli iddiası gelişmiş kapitalist sistemlerin Üçüncü Dünya ülkelerini pazar haline getirdikleridir. Ancak, bu sadece bir varsayım gibi durmaktadır. Çünkü, bu görüş, gelişmiş kapitalist sistemler kendi üretimlerini kendilerinin tüketemiyeceğini varsaymaktadır. Bunun yanında, Üçüncü Dünya ülkelerinde hiç değilse burjuva kesiminin bu malları alabilecek güce sahip olduklarıdır. Daha da önemlisi, gelişmiş kapitalist toplumların işçi sınıfının kapitalist sistemin nimetlerinden hiç yararlanmadığının düşü-

nülmesidir. Eğer gelişmiş ülkelerin işçi sınıfı uluslararası sömürüden payını alıyorsa, bu Marksizmin temel önermesi yani tüm dünya işçilerinin bir bütün oluşturduğu görüşüyle çelişmektedir. Dolayısıyla, Luxemburg temele koyduğu varsayımlarıyla hem klasik Marksizmi oluşturan önermeleri ortaya sererken hem de önemli açmazları dile getirmiştir. Çünkü, günümüzde ileri kapitalist toplumların gelmiş oldukları düzeyde, kendi işçi sınıflarına önemli bir hayat standartı sağladıkları artık tartışılmamaktadır. Bu zenginliğin kaynağı uluslararası kapitalist kârlar ise, işçi sınıfının bütünlüğü kuramı oldukça inandırıcılığından yitirmiş olmaktadır.

3.2. Baran: Gelişmenin Ekonomi Politiği

Baran (1976, ing. ilk baskı 1957), ülkemizde de en çok bilinen ve en çok atıfta bulunulan Marksist eğilimli yazarlardan biridir. Baran, kapitalizmin nasıl dünyaya yayıldığını sergilemeye çalışmış, dünya literatürü, uzunca bir zaman, büyük ölçüde onun görüşlerinin etkisi altında kalmıştır.

Luxemburg gibi Baran da kapitalist sistemin kolonileştirme politikaları vasıtasıyla yayıldığını belirtmektedir. Batı ülkelerinin daha önce içinden geçtikleri kapitalizmin ilk döneminde, köylü ve küçük esnaf sermaye biriktirme olanağını bulmuşlardır. Koloni ülkelerin köylü ve esnafları ise bu olanaktan mahrum kalmışlardır. Biriktirmeleri olası sermaye, Batılı ülkeler tarafından kendi ülkelerine aktarılmıştır. Dolayısıyla, koloni ülkelerinde kapitalist gelişmeyi sağlayacak sermaye birikimi yapılamamıştır. Baran'a göre, bu açmazdan kurtulmalarının yegâne koşulu kapitalist sistemin dışına çıkmaktır. Böyle bir sistem ise, daha rasyonel ve planlamacı olmalıdır ki, bu da sosyalist sistemdir. Kısacası, Baran bütün bir kapitalist sisteme meydan okumakta ve Üçüncü Dünya ülkelerine bir çıkış yolu göstermeye çalışmaktadır.

Üçüncü Dünya ülkelerinde üretilen artıdeğer sadece sömüren ülkelere akmamaktadır. Ülke içinde oluşan bazı gruplar da artıdeğerin emeğe yansımasını engellemektedirler. Bir azgelişmiş ülke içinde artıdeğer ilkin "lumpen burjuvazi" tarafından çekilmektedir. "Lumpen burjuvazi" deyimle Baran, gerçekten üretici olmayan ama kapitalist ekonomik sistem içinde vazgeçilmez biri yere sahip olan grupları kastetmektedir Örneğin, küçük esnaflar, faize para verenler, vd. Baran bunları toplumsal parazitler olarak adlandırmaktadır. İkinci olarak artıdeğer yarı gelişmiş sanayiciler tarafından çekilmektedir. Azgelişmiş ülkelerde sanayi gümrük duvarları arkasına sığınmış, rekabetten uzak, tekelci eğilimler gösteren bir sanayidir. Bunlar kârlarını ya Batı ülkelerinin birinde tutmaktadırlar ya da bu ülkelerden ithal edilen lüks tüketim malllarına yatırmaktadırlar. Üçüncü olarak, artıdeğer yabancı şirketler tarafından çekilmektedir. Yabancı sermaye ilkin sermaye yoğun olmak zorundadır. Azgelişmiş bir ülkenin istihdam sorununa büyük bir katkı getiremez. Elde ettiği kârları da o bölgede değerlendirmesi düşünülemez. Çünkü, bu tür sermayelerin yaptığı yatırımlar çoğu zaman ithal politikalarına dayanmaktadır. Dördüncü olarak, artıdeğer o ülkenin kendi devleti tarafından çekilmektedir. Ancak bu, devletin türüne göre değişmektedir. Ona göre üç tür devlet vardır: birinci tür devlet koloni devletidir ki burada devlet bütün kaynaklarını hammadde üretimine ayırmaktadır. Bir başka deyişle, gelişmiş ülkelerin çıkarına karın tokluğuna hizmet etmektedir. İkinci tür devlet ise komprador devlettir. Bu tür devletler de, kapitalist ülkelerin çıkarlarına hizmet etmektedirler. Devlet, çeşitli şekillerde askerleri ve resmi ideolojiyi temsîl eden kesimleri destekler ve bunların refahını gözetirken, halkın büyük bir kesimi refahtan pay alamamaktadır. Üçüncü tür devlet ise, ulusalcılık ilkesini önplana çıkaran devlettir. Bu tür devletlerde de ulusal burjuvazi, feodal kesimler ve kompradorlar arasındaki

çatışma devam etmektedir. Ancak, bu toplumsal öğelerin hepsi ulusalcılık/milliyetcilik çercevesinde toplanmışlardır. Yani, hemen hemen kapitalist olmayan her devlet şu veya bu şekilde kapitalist devletlere hizmet etmektedir. Değişen sadece sömürünün miktarıdır. Bunun için Baranın, klasik Marksizmde yer alan dünyanın kapitalistlerce paylaşıldığı fikrine katıldığı söylenebilir.

Baran, kolonileştirme yoluyla bir ülkenin/devletin nasıl geri bırakılabileceğine örnek olarak İngiltere'nin Hindistan'la uzun yıllar süren ilişkilerini göstermektedir. Buna göre, İngiltere belirli plan içinde Hindistan'ın geri kalmasını istemiş ve bu amacına ulaşabilmiştir. Baran bu süreci gösterebilmek için Hindistan'ın tarih içinde nasıl bir ekonomik gelişme kaydettiğini incelemiştir. Ona göre, Hindistan 18. yy'da dünyanın en iyi ekonomilerinden birisini kurmuştu. Çünkü, geliştirmiş olduğu pamuğu dokuma yöntemleri aynı yüzyıl İngiltere'sinden hiç de geri değildi. Her iki ülkede de hemen hemen aynı yoğunlukta pamuk işlenebiliyordu. Belkide dünyanın en iyi tekstil ürünleri bu ülkede üretiliyordu. Ancak, İngiltere'de tekstil endüstrisi tam krize girerken, askeri bakımdan güçlenme politikaları yürürlüğe kondu. Bu Batı'nın emperyalist harekâtlarının başlangıcı oldu. Denizde ve karada büyük bir güce ulaşan İngiltere ordusu Hindistan ordusunu yenilgiye uğrattı. Hindistanı baştan aşağıya işgal eden yabancı güçler her türlü ekonomik kaynağı yağmaladı. Bunun dışında, Hindistan ekonomisini kendi ulusal çıkarları doğrultusunda maniple etti. O yıllarda önemli bir endüstri olan tekstilde, İngiltere'nin en ciddi rakibi Hindistan'dı. Bunun için, tekstil endüstrinin bu ülkede gelişmesinin engellenmesi gerekiyordu. İngilere, Hindistan'da üretilen hammaddeye yüksek ücret vererek, sürekli alıcısı oldu. Bu hammaddeyi kendi ülkesinde işleme yoluna gitti. Bunun neticesinde Hindistan bir hammadde üretici olarak kalırken İngiltere sanayi ülkesi oldu. Hindistan yüz

yıl önce İngiltere ile hemen hemen aynı sanayi düzeyine sahip iken onun sömürgesi haline geldi. Bu süreçte Baran, ülkelerin emperyalist niyetlerinin önplana çıktığını belirtiyor. Emperyalizm aracılığıyla Hindistan geriye giderken, İngiltere ileri gitti. Hindistan köylü bir toplum kalırken İngiltere sanayi toplumunu yaratabildi. Hindistan ekonomisine kırsal kesimi dahil edemediği halde, İngiltere'de tüm toplumsal katmanlar ekonomik aktivitelere katılabildi. Daha kısa ve öz bir deyişle ekonomik artıdeğer Hindistan'dan İngiltere'ye aktarıldı. İngiltere bu yolla sermaye birikimini sağladı. Baran, bu sömürgeleştirme sürecinin Hindistan açısından zararlarının sadece ekonomik terimlerle anlaşılamıyacağını belirtiyor. Sömürgecilik sömürülen ülkeye, hem ekonomik hem kültürel hem de siyasal anlamda silinemiyecek izler bırakmaktadır.

Sömüren ülke sömürülen ülkede kendi çıkarlarını garanti altına almak için ya direkt olarak kendi hükümetini ya da kendine bağlı ve bağımlı o ülkenin yerel entelektüellerinden kurulu bir hükümet oluşturmaktadır. Tabanda yer alan halktan gelebilecek olası tepkileri gerekirse her iki hükümet de zor kullanarak bastırma eğilimdedir. Bunun için işbirlikçi hükümetler iktidarda kalabilmek için sömürgeci ülkelere her zaman ihtiyaç duymaktadırlar. Gerekirse sömürgeci ülkeler isyancı grupların kökünü kazımaktan da çekinmemektedirler. Kendi hakimiyetlerini en iyi şekilde kurabilmek icin sömürgeci ülkeler sömügelerinin kültürlerine de el atmaktadırlar. İlkin şu veya bu yolla onları kendi dillerini kullanmaya zorlamaktadırlar. Bunu da, geleneksel eğitim sistemini yeniden düzenleyerek gerçekleştirmeye çalışmaktadırlar.

Bütün bunlar düşünüldüğünde, Baran'a göre, sömürgeci ülkenin sömürgesinin mevcut yapılarını yeniden oluşturmaya çalışmakta olduğu söylenebilir. İşgal çok çeşitli alanlarda gerçekleştiği için, sömürge ülkeler siyasi bağımsızlıklarını kazansalar bile, gerçek anlamda bağımsız olamamak-

tadırlar ve yoksulluklarının kaynağının onlar olduklarını bilseler bile, çoğu zaman sömüren ülkelere ihtiyaç duymaktadırlar. Bağlantılarını tümüyle kesememektedirler. Bu sürecin aslında günümüzde bile devam ettiğini söylemek hiç de yanlış olmaz.

Ancak, Baran'ın bu görüşleri, Amerikan Marksistleri tarafından (Sutcliffe, B. 1972), çok fazla ortadoks Marksist çizgide olmakla, dolaylı bir yolla dahi olsa Sovyetler Birliği'ndeki sistemi övmekle ve savunuculuğunu yapmakla suçlanmıştır. Ayrıca, ortadoks Marksizmin ütopyalarını da içinde barındırdığından, zayıf kaldığı belirtilmiştir. Örneğin, azgelişmiş bir ülke, gelişmiş bir atmosfer içinde nasıl olacak da eşitsizliklerin giderildiği bir özel alan yaratabilecektir. Sosyalist bir çizgiyi mevcut koşullar içerisinde izlese dahi bir ülkenin bunu nasıl başaracağı, ikna edici bir şekilde gösterilememiştir.

3.3. ECLA: Tarımdan Sanayiye

1950'li yıllarda birçok Latin Amerika ülkesi kendilerine dışardan biçilen bir ekonomik programı uygulamaya çalıştılar. Temel olarak bu ekonomik program, ülke içi sanayileşmeyi koruyan ve ithal ikamesi stratejisine dayanıyordu. Uluslararası ekonomiyi idare edenlerin, bu programın işleyeceğinden hiç şüpheleri yoktu. Latin Amerika ülkelerine, refahın, ekonomik büyümenin ve hatta demokrasinin bu politikalar uygulandığı zaman geleceğine inanç tamdı. Ancak, 1960'larla beraber Latin Amerika ekonomisinde gözlenebilir bir çöküş başladı. Hemen hemen her ülkede enflasyon, işsizlik artı. İhracat problemleri yaşanmaya başladı, dolayısıyla döviz sorunu had safhaya ulaştı. Doğal olarak, bu tür ekonomik sorunların sonucunda, halktan gelen kitlesel tepkiler oldu. Bu tepkiler öyle noktalara ulaştı ki, bazı Latin Amerika ülkesinde iktidarlar devrildi. Yerlerine askeri rejimler ku-

ruldu. İşte, başlangıçta Latin Amerika'nın refahını hedefleyen bu programın yaratıcısı komisyon BM'e bağlı ECLA (Economic Commission for Latin America-Latin Amerika Ekonomik Komisyonu)ydı. ECLA'nın programı sonuçta varsıl ile yoksulun arasındaki mesafeyi daha da açmış, toplumsal çalkantılara neden olmuştu. Aslında, azgelişmiş ülkelere dışardan yapılacak müdahaleleri yasallaştıran, Modernleşme Okulu'nun tavsiyelerinden hareket eden ECLA, yarattığı programının mevcut sorunları çözmek yerine, neden daha da artırdığına ilişkin soruları cevaplayamadı. ECLA'nın, bir anlamda Modernleşme Okulu'nun başarısızlığı, Marksist yorumların daha da güç kazanmasına neden oldu. Bu tarihden sonra Latin Amerika'da kaynaklanan Marksist kuramlar bütün dünyada bilinir hale geldi. ECLA, 'bağımlılık' kavramını bu Marksist yaklaşımlardan farklı olarak bir ülkenin "özerklikten yoksunluğu" (Roxborought, 1979, s. 44) şeklinde yorumladı.

1950 yılında yayınlanan bildiriyle ECLA aslında Latin Amerika ülkelerini tarımdan kurtararak sanayileşmelerini sağlamayı hedefliyordu. ECLA'nın azgelişmişlik yazınına kazandırdığı en önemli kavram 'ticaret' ya da 'uluslararası ticaret'tir. Kurumun başkanı Prebish (1950), uluslararası ticaretin her ülkeye belli görevler yüklediğini belirtiyordu. Örneğin, Latin Amerika ülkeleri yiyecek ve hammadde üreticisi durumundayken gelişmiş Batı ülkeleri sanayi üreticisi durumundadırlar. Oysa, gelişmenin/kalkınmanın birinci şartı sanayileşmektir. Mevcut uluslararası ticaretin yarattığı koşular sürekli olarak gelişmekte olan ekonomiler aleyhine işlemektedir. Çünkü, hammadde ihracatçısı olan bu ülkeler karşılık olarak mamül sanayi maddeleri almaktadırlar. Ancak, ülke içi tüketim hammaddeler bazında yapılmadığından, ülke zaman içinde sanayi mallarına bağımlı hale gelmektedir. Bir birim sanayı malı alabilmek için bir azgelişmiş ülke, her geçen gün daha çok hammadde satmak zorun-

da kalmaktadır. Bunun için azgelişmiş ülkelerdeki bu durum ivedilikle durdurulmak ve bir çare aranmak istenmiştir. Daha sonra, tüm dünyaca bilinecek olan, ekonomist, Prebish'e göre, Latin Amerika ülkelerini bu zor durumdan kurtaracak tek yol, *ithal ikamesi* politikalarıyla sanayileşmeye çalışmaktır. Çünkü, sadece yiyecek satmakla bir ülkenin kalkınamayacağı kendiliğinden açıktır. Yapılacak olan, ülke içinde iç tüketime yönelik sanayi ürünleri üreterek, sanayileşme sürecini başlatmak ve ülkenin dışarıya bağımlılığını azaltmaktır. Ayrıca, ülke sanayisini çeşitli gümrük mevzuatları ile korumak gerekir. Ancak, bu şekilde ülke içi sanayi belli bir süreç içerisinde kendine yeterli hale gelebilir. Bu demek değildir ki, azgelişmiş ülkeler tarımsal üretimi ve hammadde üretimini tamamen terk edeceklerdir. Tarım ve hammadde gelirleri ithal edilecek olan sanayi girdileri için kullanılacaktır. Bu girdiler üretken bir şekilde, kullanıldığı zaman ülke gerçek anlamda sanayileşmeye başlayacaktır.[1]

ECLA'nın dikkat çektiği noktalardan birisi de, emek gücünün farklı ülkelerde farklı farklı boyutlarda değerlendirilmesidir. Örneğin, 19. yy'da sanayi devrimiyle beraber makinaların iş hayatına girmesiyle, işteki üretkenlik bir hayli artmıştı. Bu ülkelerde, o yıllarda gerçekleşen sendikalaşma hareketleri emeğin bu artıştan bir pay talep ettiğini göstermektedir. Ancak, bu teknoloji azgelişmiş ülkelere girdiğinde işçilerin hayatında aynı şekilde bir değişikliğe yol açmamıştır. Yani, azgelişmiş ülkelerde çalışan işçiler yükselen gelirden pay alamamışlardır. Bu da emek gücünün belli bir sömürüsünü kanıtlamaktadır. Gelişmiş ülkelerde sermaye ucuz ve fazla, emek ise az ve pahalıyken, bunun tam aksine,

[1]Oysa, burada ifade edilen görüşün tam aksi literatürde savunulmuştur. Örneğin Lipton (1977)'a göre, gerçek anlamda kalkınma var olan kaynakların tarımsal kesimin büyümesine ve gelişmesine harcandığı zaman gerçekleşecektir. Geri kalmış bölgelerin bir sorunu da kentsel çevrenin kırsal çevre üzerine kurduğu baskılardır. Bunun sonucunda bölgesel kalkınma sağlanamamaktadır ve köylerden kentlere göçler yaşanmaktadır. Bu oluşuma bir son verilmesinin yolu, tarımsal kesimin gerçek anlamda desteklenmesi ve bunun sonuçlarının ekonomik alanlara yansıtılmasıdır.

gelişmemiş ülkelerde sermaye pahalı ve az, emek ise çok fazla ve ucuzdur. Gelişmemiş ülkeler, sanayileşme amacıyla teknoloji alırlarken, çok büyük sermayeler yatırma durumunda kalmaktadırlar. Buna karşılık, çok az kişiye iş imkânı çıkmaktadır. Bunun için, hangi tür teknolojinin ithal edilmesi konusunda çoğu azgelişmiş ülke tereddüt geçirmektedir. Bir açınazla karşı karşıya kalmaktadırlar. Bu gruptaki kuramcılara göre, bunun asıl nedeni uluslararası ticaretteki 'eşitsizlikler'dir. Ancak, emeğin ve sermayenin bu eşitsiz dağılımı ECLA'nın başarısızlığında önemli bir rol oynayacaktır.

Diğer bir faktör ise, azgelişmiş ülkelerdeki gelir dağılımın çok dengesiz olmasıdır. Yatırım yapabilecek sermaye, ithal ikameci bir politikada, bunu yapmayıp lüks tüketime yönlenmektedir. Çünkü, sermayedar, ithal kapıları açılınca parasını harcamak isteyip o zamana kadar harcayamadığı lüks tüketim mallarına aktarmaktadır. Örneğin, ülke kalkınmasında rol oynayabilecek 'otobüs ya da kamyon' üretiminin yerine zenginler 'lüks otomobiller' satın almayı tercih etmektedirler. Bu lüks mallar üreten gelişmiş ülkeleri memnun ederken, acil olarak işe ve paraya ihtiyacı olan geniş halk kesimlerini daha da zora sokacak olan bütçe açıklarıyla sonuçlanmaktadır. ECLA, programında azgelişmiş ülke sermayedarının ya da onun yerini alabilecek toplumsal katmanların bu davranışlarını hesap edememiş gözükmektedir. Belki daha doğru bir deyişle, diğer birçok azgelişmiş ülkede olduğu gibi, Latin Amerika sermayedarlarının toplumsal kalkınmayı etkilecek düzeyde lüks tüketime yönelebileceklerini tahmin edememiştir.

ECLA'nın bu modeli aslında kuramsal olarak kendi iç tutarlılığına sahip gibi görünmekle beraber, Latin Amerika ülkelerinin bazı temel belki de gerçek sorunlarına hiç değinmemişti. Getirilen çözümler desteklenmeyeceği korkusuyla radikal olmaktan çok yüzeyseldiler. Örneğin, tarımsal üreti-

min istenen düzeye gelebilmesi için toprak reformu önerilebileceği halde, bu konuya ECLA hiç değinmemiştir. Oysa, ithal ikameci politikaların birincil olarak önem vermesi gereken nokta, ihraç malları üretmekle kalmayıp iç pazarın da genişletilmesine çalışmaktı. Azgelişmiş ülkelerin sınıf yapısı gereği toprak belli grupların elinde bulunuyordu. İthal ikameci bir politika bu toprakların halka dağılımıyla iç tüketimin artırılmasını hedeflemeliydi. ECLA'nın yapmak istediği sanayi hamlesini başlatmak ve diğer sorunların çözümünü zamana bırakmaktı. Bu yüzden, ECLA uyguladığı politikalarda sonuç itibariyle başarılı olamadı. ECLA yoksul kesimlerin sorunlarına çare olamazken diğer yandan da ülke servetini elinde tutanlarca da kendilerine karşı oluşturulmuş bir politik güç şeklinde algılandılar. Çünkü, ECLA planlarını istediği gibi yürütebilseydi, devlet müdahaleci kimliğiyle, bürokrasiyle orta sınıfı işbirliğine sokacaktı. Bu şekilde, geliri toprağa dayanan oligarşik düzeni de yıkmış olacaktı. Sonuçta, tüketime yönlendirilmiş işçi kesiminin genel refah düzeyi artmış olacaktı.

Aslında, bu düşünceler azgelişmiş ülkeleri siyasal açıdan da uzun zaman etkilemiştir. Yaygın siyasal inanç da, azgelişmiş ülkelerde değişimi sağlayabilecek bir işçi sınıfına sahip olmadıklarında sınıflar arasında geçici bir uzlaşmanın gerekliliğini vurgulamaktadır. Örneğin, orta sınıfın desteğinin alınması ya da kurallari iyi saptanmış düzgün işleyen bir kapitalist düzenin yaratılması için burjuva sınıfı ile işbirliğine gidilmesi ya da böyle bir sınıf yoksa bunun yaratılmasına çalışılması gibi. Böylece azgelişmiş ülkelerdeki feodal kalıntılar sistemden uzaklaştırılmış olacaktır. Kısacası, ithal ikameci politikalar, politika alanında, aslında örtük ya da açık olarak iki noktayı dile getiriyordu; a) toprak reformu, b) sanayileşebilmek için, toplumun ilerlemeyi benimsemiş her kesimi ile yani burjuva ya da başka kesimleriyle işbirliği.

ECLA'nın hedeflediği ancak gerçekleştirmek için somut

adımlar atamadığı birçok alan daha vardı. Örneğin, ulusal servetin/gelirin eşit bir şekilde dağıtılması bu komisyonun gündeminde yoktu. Hızlı nüfus artışı tarımsal üretimdeki plansızlıklar da benzer sorunlara yol açıyordu. Ayrıca, tarıma dayalı bir ihracat politikasında, söz konusu tarım ürünlerinin uluslararası fiyatı düştüğünde ülke ekonomisi kapatılamayacak bir açık veriyordu. Bütün bunların sonunda zaten bağımsız bir tutum geliştirecek kadar gelişmemiş Latin Amerika burjuva sınıfı, Batı ülkelerine daha fazla bağımlı hale geldiler. İthal ikamesi politikaları sonunda ülkeye gelen yabancı sermaye planlandığı gibi ülkenin ekonomik bağımsızlığına değil tam aksine dış ülkelere daha bağımlı hale gelmesine hizmet etti. Sonuçta, işsizler için iş, aç insanlar için ekmek sağlanamadı. Genç Latin Amerika ülkeleri gelişmiş Batı ülkeleri karşısında koloni ülke konumundan kurtulamadılar. Kapitalist sistem içerisinde bu ülkelerinin sömürüsü değişik mekanizmalarla fakat daha örtük bir biçimde gerçekleşmiş oldu.

Kısaca özetlemek gerekirse ECLA'nın Latin Amerika ülkelerinde uygulamak istediği ithal ikameci gelişme stratejisi, çeşitli sorunlar yaratmış ve başarısızlıkla sonuçlanmıştır. İkin, ödemeler dengesi altüst olmuştur. Buna bağlı olarak yabancıların ekonomik hayata müdahalesi artmıştır. İşsizlik görülmemiş şekilde yükselmiştir. Zengin ile yoksul arasındaki gelir uçurumu iyice derinleşmiştir. Ekonomi dışa açık hale geldiğinden dünya konjonktüründen daha fazla etkilenmeye başlamıştır. Uygulanan her şeye rağmen, yine de bu ülkelerin ihracatları tarım ürünlerine bağımlılıktan kurtarılamamıştır. Başlangıçta hedeflendiğinin aksine ekonomik büyüme oldukça sınırlı bir düzeyde kalmıştır. Yoksullar daha yoksul, varksıllar daha varsıl olmuşlardır. Bir başka deyişle, ECLA, "sürekli olarak bağımlılık üreten, sınıflararası ilişkilerin ve sınıflar arası özgün çatışmaların" (Roxborought, 1979, s. 44) iyi bir analizini yapamamıştı.

Özellikle Latin Amerika ülkeleri üzerinde gerçekleştirilmeye çalışılan bu senaryoların başarısızlığa uğraması, kapitalist sistemin yeniden değerlendirilmesi gerektiği fikrine kuvvet kazandırdı. Bunda ABD'nin dış politikası da oldukça etkili olmuştur. 1950'lerin sonuna doğru Küba'da yaşanan büyük toplumsal çalkantıların Latin Amerika ülkelerine yayılmasında korkan ABD hükümeti, bu ülkelerinin kalkınma hareketlerinin bir şekilde desteklenmeleri gerektiğine inanmıştı. Küba devriminden sonra aslında ECLA programında savunulan bir dizi önlem uygulama alanına aktarılmıştı. Örneğin, geniş çaplı bir toprak reformu zorunlu görülmüştü. Ülkenin tarımsal üretimi değiştirilmiş, ihracata dönük değil iç tüketimin ihtiyaçlarına göre ayarlanmaya çalışılmıştı. Ancak, bu politika daha sonra ABD'nin büyük alıcı olmaktan çıkmaya başladığı dönemde değiştirilmek zorunda kalınmıştı. ABD hükümeti çok geçmeden, Küba devriminin sadece Küba'nın özgün koşullarına bağlı olduğunu gördü. Belki de bunun için, Latin Amerika ülkelerine yardımı, sadece askeri alanla sınırlı tuttu. Bir başka deyişle ECLA'nın ekonomi alanında ileri sürdükleri, diger bir yanıyla siyasal sonuçlara da yol açmıştır.

ECLA aynı zamanda Marksist gelenek içinde de büyük tartışmaların başlamasına zemin hazırlamıştır. Bilindiği gibi, 1960 ve 1970'lerde birçok Marksist kuram, yoğun bir şekilde, kapitalist düzeni "eşitsizlikler" yaratmakla suçlamıştı. Radikal Marksist kuramcılar, klasik Marksizmin bu eşitsizlikleri açıklamada ki yetersizliğini görerek, yeniden gözden geçirmesi gerektiğini ileri sürdüler. Klasik Marksizmi eleştiren ve gelişmeler ışığında değişiklikler yapılmasını savunan görüşler neo-Marksizm adını almışlardır. Bu iki okul arasında belkide en kayda değer ayrım, şundan kaynaklandı: bilindiği gibi klasik Marksizm burjuva devrimi vasıtasıyla bir sanayileşme süreci yaşanmadan (çünkü, işçi sınıfının oluşması için sanayileşme şarttı) sosyalist bir devrimin gerçek-

leşmeyeceğini ileri sürmekteydi. Oysa, 1949 Çin'de ve 1959'da Küba'da yaşananlar, burjuvalaşma sürecini yaşamadan da, sosyalist bir devrimin oluşabileceğini göstermişti. O halde, klasik Marksizm bazı noktalarda yanılgı içinde olmalıydı. Neo Marksistler genel olarak toplumsal gelişme içinde burjuva devriminin atlanarak sosyalist bir yapının oluşturulabileceğini savundular (örn; bkz, Wallerstein, 1982, s. 29-32). 1960'larda, Latin Amerika sorunundan hareketle bir grup neo-Marksist bir araya gelerek yeni ideolojilerini tartışmaya ve oluşturmaya başladılar. *Monthly Review*[1] adında sosyoloji ve ekonomi alanında hemen hemen herkesin bildiği dergiyi çıkarmaya başladılar. Birçok Marsist yazar bu gi-

[1] Bu dergi yazarları aslında, hem Marksist kuramı yeniden yorumlamaya hem de kapitalist sistemin güncel sorunlarını ele almaya çalışıyorlardı. Özel ilgi alanları yine Latin Amerika ülkeleriydi. Bilindiği gibi, Latin Amerika ülkeleri 1980'li yıllarda ekonomik açıdan çok zor bir döneme girdiler. Enflasyon, bu ülkelerde rekor düzeye erişmişti. Örneğin, 1980'de Meksika'da %80, Brezilya'da 1985'de %200 ve 1986'da %500, Peru'da ise 1989'da %1,700'e kadar yükselmişti. Bu ülkelerin borç yükleri de tarihlerinde görülmemiş bir düzeye yükselmişti. Örneğin, Meksika'nın 1989'da 106 milyar Dolar borcu vardı. 1986 yılında toplam olarak Latin Amerika ülkelerin borcu 300 milyar dolara yükselmişti. Tabii ki ekonomik sorunlar toplumsal sorunları da beraberinde getirmişti. İşsizlik oranları rekor düzeye ulaşmıştı. Bu oran Meksika'da %50 ye kadar tırmanmıştı. Hemen hemen her Latin Amerika ülkesinde açlık çok ciddi bir sorun haline gelmişti. İşte, Monthly Review'de bir araya gelen Marksist eğilimli yazarlar bu borçlanmaların söz konusu ülkelerin iç sorunlarından çok uluslarası kapitalismin günümüzde geldiği noktada yarattığı sorunlar olduğunu iddia etmekteydiler. Eski dönemlerde nasıl ki Batılı ülkeler direkt olarak başka ülkeleri kolonileştirerek artıdeğeri kendi ülkelerine aktarıyorlardı, şimdi de aynı şeyi ülkeleri borçlandırarak yapmaktadırlar. Dolayısıyla, bu 'borç tuzağı'ndan bu ülkeleri kurtarmanın yolu onlara göre ülkelerin iç yapılarını yeniden organize etmekten çok sömürü üzerine kurulu kapitalizmi ortadan kaldırmakla olacağını savundular.

Latin Amerika ülkeleri genellikle uluslararası bankalara ve ulusal ABD bankalarına borçluydular. Brezilya ve Meksika 1986'da iflaslarını ilan edince bu ülkelerle bankalar arasında yeni ödeme planları yapıldı. Ancak, ülkelerin borçlarını ödeyebilmek için yeniden borçlanmaları gerekti. Bu borçlar da yüksek faiz oranları içermekteydi. Anlaşma bu yüzden 1989 yılında yeniden gözden geçirilerek yeni koşullar saptandı. Monthly Review yazarları Latin Amerika ülkelerini kurtarmayı amaçlar gibi görünen bu uluslararası çabaların aslında ABD bankalarını kurtarmaya yönelik olduğunu iddia ettiler. Çünkü, söz konusu ülkelerin ekonomilerin battığı yolunda çıkan haber dahi bu bankaları iflasla yüz yüze getirmişti. Onlara göre, bu ülkeler çok ağır koşullarla dahi olsa kurtarılmışlarsa bu uluslararası kapitalizmin yara almaması için yapılmıştır. Bu görüşleriyle dergi yazarları dünya kamuoyunun dikkatini çekmeyi başarmışlardı. Bu dergide zaman zaman yazan Türk yazarlara da rastlamak mümkündür.

rişime destek vererek yeni kuramın oluşmasına katkıda bulunmuşlardır. Genel olarak, *Monthly Review* yazarları, kapitalist düzenin açmazlarını sergilemeye çalıştılar. Bunlar arasında en ünlüsü belki de Latin Amerika'nın kapitalist tuzağa düşürülmesini en şiddetli şekilde eleştiren Andre Gunder Frank oldu. Açıktır ki, Frank kendinden önce gelen (örn. Baran ya da ECLA) kuramcılardan etkilenmiştir. Ancak, düşündüklerini çok sayıda insana anlatmayı başarmıştı. Bunun için, çok daha popülerlik kazanmıştır.

3.4. Frank: Metropol-Uydu İlişkisi

Frank kuramını oluştururken ilkin modernleşme kuramlarının sakıncalarına değinmektedir. Ona göre, modernleşme kuramları, uygulama alanında geçersiz ve uygunsuz, siyaşet alanında ise etkisizdirler. Çünkü, modernleşme kuramları her şeyden önce çoğu zaman Batı Avrupa ülkelerinin ve ABD'nin tarihsel özelliklerinden hareket ederek yaratılmışlardır. Oysa, bugünün azgelişmiş ülkelerini anlamakta, gelişmiş ülkelerinin kendi deneyimleri çok az yardımcı olmaktadır. İkinci olarak, modernleşme kuramları azgelişmiş ülkelerin gelişememelerinin asıl suçu yine bu ülkelerin iç koşullarına yüklemektedir. Örneğin, bir önceki bölümde incelendiği gibi, azgelişmiş ülkelerde aşarı nüfus, motivasyon eksikliği, geleneksel kültürleri kendilerini gelişme sürecinde engellemektedirler. Kuramlardan bazıları da, madem ki azgelişmiş ülkerin bu tür sorunları var -ki bu sorunlar Batı ülkelerinin daha önce yaşayıp çözdükleri sorunlardır- o halde Batı ülkelerin izledikleri yolları izlemelidirler. Yani, 'gelişim tek yönlü ve ilkeseldir' fikrini savunmaktadırlar (Bu noktada Frank özellikle Parsons'ın modelini uygulama alanına aktarmak isteyen Hoselizt'ın kuramını hedeflemektedir. Onu yapısal ve tarihsel gerçekleri görmemekle suçlamaktadır.).

Frank'a göre, bu açıklama şekli, sorunun mantıksal düzlemde çözümü gibi görünse de uygulama alanında pek değeri olmayan bir görüştür. Çünkü, Batı'da yaşanmayan ancak azgelişmiş ülkelerin kaderi gibi duran bazı tarihsel olaylar vardır. Bunların başında kolonileş(tir)me gelmektedir. Batı ülkeleri gelişme sürecinde hiçbir zaman koloni ülke durumuna gelmemişlerken bugünün azgelişmiş ülkelerinin pek çoğu kısa bir zaman önce koloni ülkelerdi. Kolonileşme gibi çok önemli bir tarihsel olgunun modernleşme kuramcılarınca hiç değinilmeden geçilmesini Frank tepkiyle karşılamaktadır. Ona göre kolonileş(tir)me koloni ülkelerin gelişme süreçlerini durdurmuş, onları yollarından alıkoymuştur.

Frank'a göre bir ülkenin neden gelişemediği "iç" olgulara bakılarak anlaşılamaz. Aynı şekilde, Üçüncü Dünya ülkelerinin gelişmemişliği ne "geleneksel" yapının korunması ne de "feodalizm"le açıklanabilir (Bu görüşleriyle de Frank, Rostow'un moderleşme kuramını eleştirmek istemektedir. Günümüz toplumlarından hiçbirinin Rostow'un tasvir ettiği anlamda geleneksel olmadığını belirtmektedir). Azgelişmiş ülkelere, "gelişmemiş", "feodal", "geleneksel" gibi yaftalar vurup sınıflamak da yanlış olur. Çünkü, bu yaftalar tarihsel gerçekleri yansıtmaz. Örneğin, 18. yy'da Çin ve Hindistan birçok açıdan Batı'dan daha gelişmişti. Ne zaman ki kolonileştirme hareketiyle karşılaştılar, o zamandan itibaren gerilemeye başlamışlardır. Diğer birçok Üçüncü Dünya ülkesinin de durumu pek farklı değildir. Onların gelişme çizgisi de kolonici Batı ülkelerince saptırılmıştır. Bu durumu Frank, "azgelişmenin gelişmesi" (development of underdevelopment) şeklinde özetlemektedir. Yani, kolonileştirme hareketleri azgelişmiş ülkelerin gelişmesinden çok daha fazla azgelişmelerine neden olmuşlardır. Bir başka deyişlede azgelişmişlik her ülke açısından doğal bir durum değildir. Çünkü, azgelişmişlik başka ülkeler tarafından geliştirilmektedir. Kısacası, Frank, 'azgelişmişlik' olgusunun ülkelerin ta-

rihleri hesaba katılmadan anlaşılamıyacağını vurgulamak istemektedir. Azgelişme bir dünya sisteminin 'sonucu'dur. Kapitalist olmayan bir dünyanın kapitalistleştirilmeye çalışılmasının bir sonucudur. Her ne kadar 'gelişmişlik' içinde bulunduğumuz kapitalist dünya sisteminin bir parçasıysa 'azgelişmişlik' te o kadar bu sistemin parçasıdır.

Bunların yanında Frank, gelişme sürecini bireylerin davranışlarındaki bir değişiklik olarak algılayan psikoloji bilimi temelli görüşleri de eleştirmektedir. (Daha önceki bölümlerden hatırlanacağı gibi, bu görüşler ilkin McClelland (1961), daha sonra, Hagen (1962), Inkeles (1964), Smith (1974), tarafından geliştirilmişti). Frank bu kuramları bireysel davranışların değismesinde etkili olan ve bir ülkenin zararına ve diğerinin çıkarına işleyen bir dünya düzenini görmemekle suçlamaktadır.

Bununla birlikte Frank'ın adıyla birlikte akla gelen tasvir bu değildir. Frank'ın gelişme sosyolojisine/ekonomisine kazandırdığı formülleştirme metropol-uydu ilişkisini içermektedir. Bu kavramlaştırmayla birlikte, birçok dünya ülkesini içine alan azgelişmişlik mekanizmasını açıklamaya çalışmıştır. Metropol-uydu ilişkisinin kökeni koloniler dönemine dayanmaktadır. Batı ülkeleri kendilerine uzak bölgelerde edindikleri kolonilerinden artıdeğeri kendilerine aktarabilmek için yeni yerleşim bölgeleri kurdular. Bu bölgeler sürekli olarak Batı ülkeleriyle irtibat halindeydiler. Dolayısıyla, zaman içinde Batılı metropollerin uyduları haline geldiler. Koloni ülkelerinde gelişen bu bölgeler nasıl ki Batı'ya bağımlıysa, aynı şekilde kendilerine bağımlı koloni merkezleri yani uydu bölgeler oluşturdular. Diğer bir deyişle, Metropol-uydu ilişkisi uluslararası ilişkilerde olduğu kadar bir bölge, ülke içindeki ilişkilerde de belirleyici oldu. Böylece, artıdeğeri Batı ülkelerine akıtabilmek için Metropol-uydu ilişkileri içinde olan sanki bir zincirin halkaları gibi duran ilişkiler ağı kurulmuş oldu. Bu ilişkiler sonunda Batı ülkeleri

gittikçe gelişirken koloni ülkeleri gittikçe fakirleşti.

Bu bağlamda da Frank gelişmenin ancak Batılı ülkelerle kurulacak ilişkilerle gerçekleşebileceği fikrine karşı çıkmaktadır. Ülkemizde de yaygın olan böyle bir inanış, ne kadar çok Batılılaşabilinirse o kadar çok gelişmenin sağlanabileceğini iddia etmektedir. Oysa Frank'ın gözlemleri bunun tam aksini söylemektedir. Batı ülkelerine hem ekonomik hem de kültürel açıdan en yakın olan sömürge ülkeler bugünün en yoksul ülkeleri durumunda kalmışlardır. Genel kanının aksine Frank uydu ülkelerin merkezle olan bağlantılarının zayıfladığı dönemlerde daha iyi bir gelişme/kalkınma sağladıklarını belirtmektedir (1969). Örneğin, merkezle 2. Dünya savaşı boyunca ilişkileri zayıflayan Latin Amerika ülkeleri bu dönemde daha fazla kalkınabilmişlerdir. Aynı şekilde 2. Dünya Savaşı sırasında Kanada ve Avustralya da metropolle ilişkilerini zayıflatmışlardır. Bu ülkelerin şansı, göreli güçlü bir ekonomiye sahip olduklarından savaştan kaçan sermayenin gelmesiydi. Kalkınmaları bu şekilde gerçekleşmiştir. Diğer bir örnek ise, Japonya'nın kalkınmasıdır. Frank'a göre Japonya hiçbir ülkenin uydusu olmamayı başarabildiği için kalkınabilmiştir.

Frank, geri kalmış ülkelerin, metropol ülkelerden o kadar etkilendiğini ifade etmektedir ki, bu ülkelerin sınıfsal yapısı da dış etkilerce belirlenmektedir. Bunun için, geri kalmış ülkelerde belli bir aydın grubundan, sanayiciden, tüccardan, bir meslek sahibinden bahsetmek doğru değildir. Bunların hepsi, dışarıyla çıkar birliği içinde yaşayan lumpen burjuvayı oluşturmaktadırlar. Frank bu grupları klasik anlamda sınıflara ayırarak incelemeyi uygun görmez. Hepsini, lumpen burjuvazi sınıfına koyarak temel inceleme alanının dışında bırakmıştır. Oysa, bir sonra ki bölümde açıklanacağı gibi Maksist yazarlardan bazıları Marksizmin temeli olan sınıfsal ilişkilerin bu ölçüde dışlanmasını tepkiyle karşılamışlardır. Örneğin, Dos Santos (1976), Üçüncü Dünya ülkeleri-

nin sınıfsal yapılarının, artıdeğerin metropol ülkelerce çekilip alınmasından doğan bağımlılıkla ilişkin olduğu kadar, bu ülkelerde hüküm süren durağan yapıyla da ilişkin olduğunu ileri sürmektedir. Ancak, sonuç itibarıyla her iki kuramının eriştiği nokta benzerdir; geri kalmış ülkelerin sınıfsal bağımlılığı ve yapısı geniş ölçüde metropol ülkelerinin sömürüsüyle tanımlanmaktadır.

Frank yukarda özetlenen düşünceleri ile sadece kapitalist dünya sisteminin bir eleştiricisi olmakla kalmadı aynı zamanda uygulamalı olarak ona karşı çıktı. Siyaset alanında Küba devriminin en içten destekleyicisi oldu. Sosyalizme ve onun getirebileceği göreli refaha içten inananlar arasına adını yazdırmayı başardı. Hem kuramsal yanının hem de uygulamalı yanının ağır basmasıyla kendinden sonra gelen Marksist literatürü derinden etkiledi. 1970 ve 1980'lerde ileri sürülen birçok neo-Marksist görüş kapitalist düzeni eleştirirken temele Frank'ın dünya sistemi anlayışını koymak durumunda kaldılar. Bundan sonraki kısımlarda Frank'tan esinlenen Marksist kuramlara yer vereceğim. Frank'ın kuramının eleştirilerine burda değinmeyeceğim. Ancak, hem Marksistlerden hem de Marksist olmayan kuramcılardan birçok eleştiri aldığını belirtmekle yetineceğim. Çünkü, ilerleyen bölümlerde Marksist kuramın geniş bir eleştirisini uzun uzadıya gündeme getireceğim. Ancak, okuyucunun da dikkatini çekeceği gibi, Frank'ın kuramı büyük çapta, klasik Marksizmin bir uzantısı olan ve önceki bölümlerde sunulan Baran'ın kuramından hayli etkilenmiştir. Frank'ın kuramı en tartışılan ve en popüler olan kuram olmasına rağmen, içinde tam manasıyla yeni bir yaklaşımı görmek zordur. Kendinden önce gelenlerce ileri sürülenleri popüler bir tavırla ve daha derli toplu bir şekilde sunmayı başarmıştır.

3.5. Dos Santos: Bağımlılığın Özellikleri

Dos Santos (1971)'a göre, iki ülke bazı ilişkiler çerçevesinde karşı karşıya geldiklerinde bağımlılık ilişkisi başlar. Bu ülkelerden biri bağımlı ülke diğeri bağlayan ya da hakim ülke olur. Bu tür ilişkilerin temel özelliği 'eşitsizlik' üzerine kurulu olmalarıdır. Hakim ülke eşitsizliği tercih edecektir; çünkü, eşitlik üzerine kurulu bir ilişki kendi zararına çalışacaktır. Çağımız kapitalizminde, eşit olmayan ilişkiler ağı içinde hakim ülkeler tekeller yaratarak, uluslararası ticareti kontrol altında tutarak, banka sistemlerine müdahale ederek, bu alanlarda oluşan artıdeğeri gasp etmektedirler.[1] Bu gasp, azgelişmiş ülkelerin ya da bağımlı ülkelerin ekonomilerinin gün geçtikçe daha kötüye gitmesine neden olmaktadır.

Dos Santos başlıca üç bağımlılık türü belirlemektedir: a) koloni bağımlılığı, b) finansal-endüstriyel bağımlılık, c) teknolojik-endüstriyel bağımlılık.

Koloni bağımlılığında hakim ülke, koloninin bütün yeraltı zenginliklerini, insan kaynaklarını, ithalat ve ihracatla-

---

[1] Bu arada Marksist okul içerisinde yer alan ancak, diğerlerinden farklı bir yaklaşımla hayli ilgi çekmiş bir kuramcıyı zikretmek faydalı olacaktır. 1970'lerdeki burada söz konusu edilen eşitsiz büyüme sorununa getirdiği değişik bir yaklasım Emmanuel (1972) Marksistler arasında tepkiyle karşılanmıştır. Emmanuel 'e göre, ülkeler arasında eşit olmayan ticaret koşullarının asıl kaynağı, ülkeler arasında sermayenin serbest bir şekilde dolaşırken, emeğin böyle bir etkinliğine izin verilmeyişidir. Azgelişmiş ülkelerde emek oldukça ucuzdur. Dolayısıyla, aynı mal gelişmiş ülkelerden biraz daha ucuza mal edilebilmektedir. Gelişmiş ülkeler bu malı tercih edince azgelişmiş ülkeler bu tür emek-yoğun malların ihracatcısı ülkeler konumuna gelmektedirler. Oysa, sermayeye tanınan dolaşım özgürlüğü emeğe tanındığında bu eşitsizlik giderilmiş olacaktır. İlk bakışta çok ilginç gibi duran bu görüş Marksistlerce eleştirilmiştir. Örneğin, Mandel (1978), Emmanuel bu saptamasının 'eşit olamayan değişimin' azgelişmişliğin bir nedeni değil bir sonucu olduğunu haklı olarak belirtmiştir. Oysa, Emmanuel bir sonuca nedenmiş gibi muamele etmektedir. Ayrıca, hemen not edilmelidir ki, Marksistler arasında artıdeğerin merkeze aktarılmasında en önemli yöntemin 'eşit olamayan değişimin' olduğundan herhangi bir şüphe yoktur. Ancak, tartışma bunun nasıl gerçekleştiğine ilişkindir. Bunun dışında eşit olmayan ilişkiler ile çokuluslu şirketler arasındaki ilişkiler için bkz. Hymer. S, (1982). Hymer bu makalesinde çokuluslu şirketlerin yayılmasının ve etkinliklerinin artmasının engellenmesinin kapitalizmin bugünkü geldiği aşamada imkânsız olduğunu söylüyor. Ancak, bu şirketlerin uzun zamandır özlenildiği gibi yeryüzünde eşit ilişkiler yaratmaya değil, belli bir 'hiyerarşi' yaratmaya hizmet ettiklerini belirtiyor.

rını kontrol altında bulundurur. Ancak, bu tür bir bağımlılık koloni(leş)tirme sürecinin ilk kısmında yaşanmıştır. Koloni ülke fiili olarak hakim ülkenin egemenliği altındadır. 19. yy'da bu tür bağımlılık hakim ülke açısından çeşitli zorluklar ortaya çıkarmıştır. Bunun için, bağımlılık şekli bu yüzyılda değişmiştir.

İkinci bağımlılık türünde, Avrupa ülkeleri kolonileri üzerindeki egemenliklerini kaybetmemişler, ancak, kolonilerle bir tür ticaret yapmaya başlamışlardır. Koloni ülkeler Avrupa'ya hammadde ve tarım ürünleri ihraç etmişlerdir. Koloni ülkelerinin rejimi bu yüzden daha çok ihracat edebilecekleri maddelere bağımlı hale gelmiştir. Bu şekilde, Avrupa sermayesinin koloni ekonomileri kontrol altında tutmaya devam edebilmişlerdir. Ancak teknolojik gelişmeler 2. Dünya Savaşı'ndan sonra bu ilişki şeklinin de değişmesini gerektirmiştir.

Bu dönemde azgelişmiş ülkeler Batı ülkelerinden teknoloji almaya ve böylece teknolojik kolaylıklarla tanışmaya başlamışlardır. Ancak, teknolojinin azgelişmiş ülkelerde başarıyla kullanılabilmesinin önünde çeşitli engeller durmaktadır. Belki de Dos Santos'un gelişme sosyolojisine yaptığı en önemli katkı bu noktaları sistemli olarak ifade etmiş olmasıdır. İlkin tüm azgelişmiş ülkelerde sanayinin gelişmesi ihracat sektöründeki başarısına bağlı gözükmektedir. Çünkü, azgelişmiş bir ekonomide sanayinin devamlılık gösterebilmesi için dış (genellikle gelişmiş) ülkelerden teknoloji yani gelişmiş makinalar almak zorundadır. Bunu yapabilmeleri için dövize ihtiyaç duymaktadırlar. Diğer yandan, geleneksel ihracat mallarının üretimini de sürdürebilmek için toplumun geleneksel ve muhafazakâr kesimleri ile ilişkilerini devam ettirmek durumundadır. Bir başka deyişle, bu tür üretimi sağlayabilmek için geleneksel kesimleri kontrol altında tutması gerekir. Bunu azgelişmiş bir idari düzen kendi başına yapmaya kalktığında çok çeşitli sorunlarla kar-

şılaşmaktadır. Çünkü, diğer yandan ihracat sektörü de genellikle gelişmiş ülkelerin kontrolu altındadır ve ülke ekonomisi sürekli olarak dövize ihtiyaç duymaktadır. Sonuçta azgelişmiş ülke, yönetebilmek için, dış güçlerle (gelişmiş ülkelerle) işbirliğine gitmek zorunda kalmaktadır. Fakat, bu işbirliği çoğunlukla gelişmiş ülkeler lehine işlemektedir. Azgelişmiş ülkelerdeki sanayinin gelişmesinin önünde duran ikinci önemli engel sürekli olarak açık veren 'ödemeler dengesi'dir. İlkin gelişmiş ülke kapitalizmi uluslararası ticareti ellerinde tutmaktadırlar. Yani, malların fiyatının belirleneceği piyasaları kontrol etmektedirler. Bunun için, çoğu azgelişmiş ülke çok ucuza hammadde satarken çok pahalıya sanayi ürünleri almaktadır. Bu mekanizma içerisinde yeni buluşlar da (örneğin yeni kimyasal maddelerin bulunması gibi) ham madde fiyatlarının düşmesi ile neticelenmektedir. Bütün bunların sonucunda azgelişmiş bir ülke ekonomisine giren para ile çıkan para arasında bir uçurum oluşmaktadır. Aradaki bu fark kâr olarak gelişmiş ülkelere akmaktadır. Ödemeler dengesinde sürekli açık veren azgelişmiş bir ülke dünya çapında iş gören ve Batılı ülkelerce kontrol edilen finans kuruluşlarına muhtaç duruma gelmektedir. Bu kuruluşların kontrolu altına giren ekonomiler sayesinde gelişmiş ülkelere, ayrıca bir artıdeğer akışı daha sağlanmaktadır. Azgelişmiş ülkelerin teknolojiyi alamamalarının diğer bir nedeni teknoloji üreten ülkelerin teknolojilerini vermede öne sürdükleri ağır koşullardır. Bir başka deyişle teknolojinin tekelleşmesidir. Döviz sıkıntısı çeken azgelişmiş ekonomiler teknolojiyi direkt olarak alamamaktadırlar. Bunun için azgelişmiş/bağımlı ülkeler yabancı sermayenin ülkeye gelebilmesi için istenen her türlü kolaylığı sağlamaktadırlar. Gerekli görülen her türlü güvenceyi vermek durumunda kalmaktadırlar. Dolayısıyla, ülkeye gelen yabancı sermaye yerli sermayeye göre birçok avantajı elinde tutarak işe başlamaktadır.

Bu koşullar altında modern teknoloji azgelişmiş bir ül-

keye girdiğinde ülke ekonomisi bundan çeşitli şekillerde etkilenmektedir. İlkin, bu sayede azgelişmiş bir ülke kapitalizmin hiç de eşitlik dağıtmayan kurallarıyla karşılaşmaktadır. Ülke ekonomisi bir yandan geleneksel üretimini sürdürürken diğer yandan uluslararası finans kuruluşlarının yarattığı ortamda sanayileşmeye çalışmaktadır.

Bu yapı, emek üzerinde de çeşitli olumsuz etkilere neden olmaktadır. Sermaye yoğun bir ekonomik yapının yavaş yavaş yaratılması işçi ücretlerinde farklılaşmayı doğurmaktadır. Emeğin dalgalanmaya bırakılması sömürüyü daha da artırmaktadır.

Her ne kadar çeşitli yollarla azgelişmiş ülkelere teknoloji sokulmaya çalışılsa da üretilen malları alacak olan tüketicilerin alım gücü sınırlı kalmaktadır. Dolayısıyla, iç pazar hiçbir zaman arzulanan ölçüde gelişememektedir. Zaten üreticilere gitmesi gereken artıdeğerin bir kısmı da ülke dışına çıkarıldığından emeğin değeri de artmamaktadır.

Sonuçta, azgelişmiş bir ülke kendi ekonomisi üzerindeki kontrolu bir türlü kuramamaktadır. Dos Santos'a göre, azgelişmiş ülkelerin gelişememesinin nedeni yeteri kadar kapitalist olamamaları değil, tam aksine kapitalizmin oyununa gelmiş olmalarıdır. Çağdaş kapitalizmin tekelci yapısı bu ülkelerin kendilerini toplamalarına izin vermemektedir. Çeşitli mekanizmalar aracılığıyla tekelci kapitalizm azgelişmiş ekonomileri kontrol altında bulundurmayı hem ekonomik hem de siyasi açıdan istemektedir. Azgelişmiş ülkeler bu sistem içinde kaldıkları sürece, bu aşılması zor kıskaç altından kurtulmaları mümkün görünmemektedir. Kendi güçleri ile de, uluslararası kapitalizm karşısında bir başarı sağlamaları mümkün değildir.

3.6. Amin: Merkez-Çevre İlişkisi

Frank'ın metropol-uydu ilişkisine benzer bir şekilde

Amin (1976) de dünya ekonomik sistemini iki parçaya ayırarak incelemesine başlıyor. Birinci parçaya merkez sistemleri (self-centered systems) ikincisine çevre sistemleri (peripherial systems) adını veriyor. Merkez sisteminde, üretim kitlesel tüketime yöneliktir. Emek ile sermaye arasındaki çelişkiyi en az düzeye indirecek toplumsal bir anlaşma kurulmuş durumdadır. Kendine yeterlidir. Çünkü, dış etkilerden etkilenmemektedir. Kendi iç dinamiklerini kurmayı başarmıştır. Buna karşın, çevre ekonomileri/sistemi merkezin ihtiyaçlarını karşılama işlevini üstlenmiştir. Bunu da ihracat aracılığıyla yapmaktadır. Burada üretilen artıdeğer çeşitli şekillerde merkez ülkelere aktarılmaktadır. Düşük ücret politikaları güdülmektedir. Üst sınıflar lüks tüketime yönlendirilirken alt kesimler çok ciddi yaşamsal zorluklar içindedirler. Bunun için, çevredeki yoksulluk, imtiyazlı sınıfları beslemektedir. Bu tür ülkelerin merkez ülkeler arasına girmeleri çok zordur. Bu başarılsa bile çok ağır faturalar ödemeleri gerekmektedir.

Çevreden merkeze geçerken bir ülke, ister istemez geleneksel yapısından bir şeyler yitirmektedir. Örneğin, tarım gerilemekte ya da geleneksel el sanatları unutulmaktadır. Çevre ülkeleri bu süreç içerisinde ihracat güçlükleri ile karşılaşmaktadırlar ki, bu güçlüklerin pek çoğu kendi dışlarında oluşmaktadır. Çünkü, gelişmiş ülkeler pek çok alanda üretim yapmaktadırlar. Bunun için, çevre ülkeleri kendi üretimlerini çok dar alanlara hapsetmek zorunda kalmaktadırlar. Üretim çeşitlenip zenginleşmediğinden işçi ücretleri de çok düşük düzeylerde seyretmektedir. Çevre ülkelerinde üretken olmayan sektörler merkez ülkelere göre daha geniştir. Bu yüzden azgelişmiş ülkelerde sermaye birikimi kolayca sağlanamamaktadır. Çevre ülkelerine gelen yabancı sermaye kârını da dışarı götürmektedir. Dolayısıyla, ülke ekonomisinin genişlemesine faydası dokunmamaktadır. Bunun sonucunda, çevre ülkeleri hem ticaret hem de finans

açısından merkez ülkelere bağımlı hale gelmektedirler. Merkez ülkelerinin ekonomik hakimiyeti kurulmaktadır. Bu çevre ülkelerine, anormal derecede gelir dağılımı eşitsizliği şeklinde yansımaktadır. Amin (1976, s. 200)'e göre, böyle bir yapının bir ucunda yer alan çevre ülkelerinin gelişmesi hemen hemen imkânsız gibi görünmektedir. Bir başka deyişle, çevre ülkeleri hiçbir zaman kendilerine yetecek düzeye gelemezler.

Amin de diğer Marksist eğilimli yazarlar gibi, kapitalizmin dünyadaki gelişimini, dönemlere ayırarak incelemektedir. Ona göre, merkantilizm İngiltere'de 19. yy değişikliğe uğramış ve emperyalizmi yaratmıştır. Çevrede yer alan ilkel komünal ülkeler de bağımlı ülkeler konumuna getirilmiş, oradan da kapitalizme geçişleri sağlanmıştır.

Frank gibi, Amin de çevre ülkelerin sınıfsal yapısının uluslararası bağlamlarda anlaşılabileceğini iddia etmektedir. Çevre ülkelerin üretim yapıları merkezden farklı olsa bile, uluslararası kapitalizmin yarattığı koşullar bu ülkelerin yapılarının birbirlerine benzemelerine neden olmuştur. Çevre ülkelerin varlığı merkezin ihtiyaçlarına göre belirlendiğinden, üretim yapısında belli bir dengesizlik oluşmuştur; bu da ulusal bir kapitalist sınıfın yaratılmasını engellemiştir. Hakim sınıf bu durumda tarım kesimini ve küçük bir ölçüde de kent esnafını temsil etmektedir (Amin, 1976). Bu yüzden, Amin'e göre, çevre ülkelerde sanayileşme bürokrasi ve yaratılan özel bir türden devlet kapitalizmi aracılığıyla yürütülmektedir. Doğallıkla, yaratılan artıdeğer bu sınıflarca çekilmektedir. Amin'in sınıf anlayışındaki farklılık bir ölçüde işlevselcilikten etkilenmiş olmasında yatmaktadır. Genel olarak sınıfların şekillenmesi sermayenin duyduğu ihtiyaca göre olmaktadır. İki kutuplu dünya temel olarak iki tür üretim şekli üretmiştir. Dolayısıyla, üretim sürecindeki rolleri gereği çeşitli sınıflar oluşmuş gibi görünse de aslında üretimin ihtiyaç duyduğu ölçüde farklılaşmaktadır.

Sonuç olarak, Amin de diğer Marksist eğilimli kuramcılar gibi, çevre ülkelerinin içinde bulundukları sorunları aşma yollarının en başında çevre ile olan bağlarının kesilmesinde görmektedir. Ancak, bunun yeterli olmadığına da inanmaktadır. "Eğer bir sistem terk edilir ve yerine başka bir sistem gelirse, bu hareket ilkin merkezde değil çevreden başlar" (Amin, 1976, s.10). Çevreden başlayan hareketler ancak tüm dünya sistemini değiştirebilirse sorun çözülmüş olur. Ancak, Amin de diğer Marksistler gibi, böyle büyük kapsamlı bir devrimin gerçekleşme olasılığını çok düşük görmektedir. Çünkü, ona göre halihazırdaki sosyalist sistemler de azgelişmiş ülkelerden artıdeğerin çekilip alınmasına yardım etmektedirler. Sosyalizmin temel ilkelerini çiğnemektedirler. Dünya yüzeyinde bu anlamda bir sosyalist ve kapitalist ittifaktan söz edilebilir. Onun için, bu çemberin kırılması çok zor görünmektedir.

3.7. Cardoso: Bağımlılık İçinde Gelişme

ECLA'nın ileriye sürdüğü ekonomik programın uygulandığı ülkelerden birisi de Brezilya'dır. Bazılarına göre, bu program, 1964 yılına kadar çok iyi bir biçimde uygulama alanı bulmuştur. Ancak, bu yıldan itibaren Brezilya gözle görülebilir bir şekilde ekonomik bir bunalıma sürüklenmiştir. Enflasyon artmış, ödemeler dengesi büyük oranda açık vermiş ve büyüme hızı düşmüştür. Bu düşüşler, ithal ikameci politikaların bir yan tesiri olarak görülmüştür. İlk döneminde başarılı gibi de dursa ithal ikameci politikalar ülke ekonomisinde çok ciddi sorunlar yaratmaktadır. ECLA modeline Marksist çevreden gelen eleştiriler Brezilya modeli örnek gösterilerek de yapılmıştır. Bu eleştirilerin liderliğini ise Cardoso (1977, 1979) yapmıştır.

Cardoso (1977, 1979, 1982)nun kuramı, şimdiye kadar aktarılan Marksist görüşlerden birçok bakımdan ayrılmakta-

dır. Marksist çerçevede ileri sürülen birçok ana ilke Cardoso'nun modelinde artık yer almamaktadır. Belki de, bu yüzden Marksizm ve bağımlılık kuramları arasında en çok sözü edilen kuramlardan bir tanesi de Cardoso'nun ki olmuştur. Cardoso kuramının özgün yanı, klasik bağımlılık kuramlarının, bağımlılık olgusunun sadece dış etkilerden dolayı oluştuğu şeklindeki açıklamasını reddetmesidir. Bu açıklamanın, gerçeği yeteri kadar yansıtmadığına inanmaktadır. Azgelişmiş ülkeler de, kendi iç yapılarını organize ederek gelişmelerini hızlandırabilirler. Bu görüşünü kanıtlamak için tarihsel olaylardan oldukça yararlanmıştır. Onun için, Cardoso'nun "tarihsel-yapısal" bir metodoloji geliştirmiş olduğu söylenebilir. Cardoso'nun bu amaca yönelik olarak cevabını aradığı birkaç soru şu şekilde sıralanabilir: Bağımlılığa neden olan tarihsel koşullar nasıl ortaya çıkarılabilir? Bağımlılık olgusu kaç çeşittir ve birbirlerinden nasıl ayrılmaktadırlar? Bağımlılık durumu nasıl değiştirilebilir? Bağımlı ülkenin yapısı bu değişime nasıl bir katkıda bulunabilir?

Cardoso tezini kanıtlayabilmek için özellikle Brezilya tarihini incelemiştir. Brezilya tarihi içerisinde ilgisini çeken en önemli nokta 1970'lerde hayli tartışmalara neden olan 1964 Brezilya askeri darbesi ve onun nedenleri ve sonuçlarıdır. 1964 yılına kadar ülkeyi yöneten Brezilya başkanı aslında tarihsel bir uzlaşıyla ülkeyi yönetmekteydi. Ancak, bu yönetim şekli temel olarak tarımsal kesimin desteğini alarak işbaşında durabiliyordu. Ekonomik gelişmeler sonucunda tarımsal yapıda meydana gelen değişiklikler başkana verilen desteğin zayıflamasına neden olmuştu. Dünya'da Brezilya kahvesine olan talebin artmasıyla ticaret yapan yeni bir sektör ortaya çıktı ve geleneksel burjuvaziyle işbirliği gitti. Bu işbirliği toprağı elinde tutan geleneksel toprak ağalarının güç yitirmesine neden oldu. Yeni ortaya çıkan orta kesim ise kendini temsil edebilecek yeni bir hükümet şekline ihtiyaç duymaktaydı. Bu sınıfların işbirliği, başkanın da gücünü

kaybetmesiyle sonuçlandı. Geleneksel tabakalarla yeni ortaya çıkan tabakalar arasında sıkışan başkan askeri bir darbeyle devrildi.

Cardoso, çoğu yorumcunun aksine, askeri hükümetin uygulamalarının yeni bir dönemin habercisi olduğunu ve azgelişmiş ülkeler açısından olumlu sonuçlara yol açacağını savunmuştur. Askeri hükümetin uygulamalarına ilişkin Cardoso'nun gözlemlerini, hem kuramının kanıtlanması hem de ülkemizde yaşanılan askeri darbelere ilişkin tarihsel tecrübeler açısından önemli gördüğümden, biraz daha ayrıntılara inerek sunmayı tercih edeceğim.

Cardoso Brezilya'da askeri rejimin uygulamalarına ilişkin şu temel gözlemlerde bulunmuştu:

a) Askeri rejim döneminde uluslararası sermaye Brezilya'ya direkt yatırımlar yapmayı tercih etmiştir. Bu dönemde, yabancı yatırımlar o kadar artmıştır ki, Brezilya ekonomisinde hem devlet hem yerel girişimciler hakimiyetlerini yitirmişlerdir.

b) Bu dönemde, askeri rejimin popülizme prim vermeyen kesimleri, ekonomide önemli bir etkiye sahip olmuşlardır. Bu tutumun sayesinde, gerçek anlamda ekonominin modernleşmesi için adımlar atılabildi.

c) Askeri rejimden önce var olan işçi ayaklanmaları güç kullanarak da olsa bastırılmıştı. Bu dönemde de, çalışma hayatında işçi liderlerinin önemi azaltıldı. Bunun için, hükümet artık sadece bu kesimleri memnun etmeye yönelik kararlara bir son verdi. Düşük tutulan işçi ücretleri sermaye birikiminin artmasını sağladı. Ekonomik anlamda gücü azalan işçi kesiminin siyasi alanda da ağırlığı azalmış oldu.

d) Bütün bunların sonunda, askeri rejim öncesi yönetici sınıf, gücünü kaybetti. Bu sınıf, toplumun geleneksel kesimine dayanıyordu. Geleneksel/muhafazakâr kesim yeni rejimin sisteme sunduğu ekonomik tedbirlere ayak uyduramayınca eriyip yok olmaya başladı.

Sonuç olarak, Cardoso, Brezilya'da gerçekleştirilen askeri darbenin ekonomi ve siyaset alanında yeni bir hareketi başlattığını belirtmektedir. Dolayısıyla, bu hareketlerin klasik Marksizm içinde kalarak açıklanamıyacağı görüşündedir. Ona göre, bu alanda yeni bir bakış açısına ihtiyaç vardır. Bu görevi de kendisi üstlenmiştir. Geliştirdiği yeni modeline, birleşik-bağımlı (associated-dependent) gelişme adını vermektedir.

Birleşik-bağımlı gelişme modeli ile Cardoso klasik Marksizmde savlanan bağımlılıkla gelişmenin bir arada düşünülemeyeceği fikrine karşı çıkmak istemektedir. Bir başka deyişle, zorunlu olarak bağımlılığın gelişmeyi dışlamıyacağını ileri sürmektedir. Ona göre, "çokuluslu şirketlerin kurulması sonucunda yeni bir dönem başlamıştır. Sanayi sermayesi çevre ülkelerince alınmış ve yeni bir uluslararası iş bölümü belirmiştir" (Cardoso, 1973, s.149). Çokuluslu şirketler çevre ülkelere tüketim malları satmak istemektedir. Ancak, bu ülkelerin halkında alım gücü olmazsa bunu yapamayacakları açıktır. En azından bu yüzden, çokuluslu şirketler ve arkalarındaki ülkeler, çevre ülkelerinin göreli olarak kalkınmalarını arzulayacaklardır. Bunun için, yeni girilen bu dönemde gelişme daha ziyade, çokuluslu şirketler aracılığıyla tanımlanmaktadır. Onların çevre ülkelerini teknolojik imkânlar ve modern ekonomik yapılar sundukları kadar gelişme sağlanabilecektir. Yani, çevre ülke ekonomilerinde göreli bir dinamizm yaratılması kendi çıkarları açısından zorunludur. Oysa, klasik bağımlılık kuramları, azgelişmiş ülkeleri sadece hammadde ihraç eden, gelişme karşısında durağan yapılar olarak görmekteydiler. Cardoso modelinde ise, azgelişmiş bir ekonomi dıştan gelen etkilerden olduğu kadar, içteki sorunlardan da etkilenmekteydi. Örneğin, Cardoso Brezilya'da yaşanan ekonomik sorunların kaynağını, belli bir sınıfın lüks tüketime yönelmesi, insan kaynaklarının iyi kullanılmaması gibi iç sorunlar kadar dış

etkilerin de oluşturduğunu belirtmektedir. Diğer yandan, azgelişmiş bir ekonominin kalkınabilmesi için dış ülkelerden çok ciddi yardımların da gelmesi gerektiğinin bilincindedir. Her şeyden önce, böyle bir ekonomi modern teknolojiyi alabilmek için dışarıya bağımlıdır. Azgelişmiş bir ekonominin alacağı teknoloji ise, genelde sermaye yoğun olduğundan, ülke içinde tahmin edilemeyen birçok sorunla yüz yüze gelinebilmektedir. Yerel sermaye, genişleyebilmek için, uluslararası sermaye ile bütünleşmek zorundadır. Kısacası, dış ekonomik güçler varlıklarını sürdürebilmek için azgelişmiş bir ülkenin göreli gelişmesini savunurken, azgelişmiş ülkenin ekonomik öğeleri, bu dış güçlerle bütünleşmek zorunda kalmaktadırlar. Bu iki öğe (dış ve iç ekonomi) karşılıklı olarak etkileşim içindedirler. Azgelişmiş ülkelerin gelişmesi bu etkileşimin sonucuna bağlıdır. Latin Amerika ekonomisini incelerken eriştiği sonuç bu gözlemlerini doğrulamaktadır. Cardoso'ya göre "bir zamanlar sadece hammadde satıcısı ve mamul madde alıcısı olan ülkelerde artık sanayi malları üretebilecek yatırımlara doğru gözlenebilir bir kayma vardır" (Cardoso, 1982, s.117). Yani, artık sadece hammadde satın alıcısı ve bağımlı ülke olma durumunda değillerdir. Ancak, bu sınırlı gelişmenin yapısal ve siyasal maliyetleri de vardır.

Cardoso azgelişmiş bir ülkenin gelişme sürecindeki siyasal hareketlerini izlerken de, Brezilya örneğinden yola çıkmaktadır. Ona göre, 1964 askeri rejimi, üç ana öğenin birlikteliğiyle gerçekleştirilip yürütülebilmiştir. Bunlardan birincisi, bürokrasi ve teknokrasidir. İkincisi, çokuluslu şirketler ve üçüncüsü, yerel burjuvazidir. Cardoso'nun saptamalarına göre askeri rejim ilkin devlet bürokrasisinde önemli değişikliklere gitmiştir. Devlet başkanından en alt düzeye kadar sorumluluk ve yetki alanlarını yeniden düzenlemiştir. Güvenlik ve istihbarat örgütlerine çekidüzen verilmiştir. Güçlendirilen güvenlik kuvvetleri mevcut isyanları, toplumsal tepkileri bastırmıştır. Örneğin, işçi hareketlerine son veril-

miştir. Aynı şekilde, karar verebilen bir bürokrasi aracılığıyla, ekonomik hayat da yeniden düzenlenebilmiştir. Ulusal burjuvaziyi temsil eden gruplarla devlet masaya oturmuş ve ülke ekonomisini konuşmuştur. Burjuvazi, ulusallık niteliğinden daha çok uluslararasılık niteliğinin ağırlık kazanmasına uğraşmıştır. Bu bağlamda, devlet, burjuva sınıfı içinde, burjuvazinin kendi çıkarlarından çok ulusal çıkarları koruması fikrini yaygınlaştırmıştır. Buna karşılık, burjuvazinin kârını artırıcı yeni ekonomik alanlar yaratmıştır. Uluslararası üretken kapitalizmle ulusal kapitalizmin bütünleşmesini sağlamaya çalışmıştır. Dolayısıyla, çokuluslu şirketlerle içlidışlı olmaya başlanmıştır. Bunun sonucunda, uluslararası tekellerin ve yerel şirketlerin birlikte oluşturdukları çeşitli yatırımlar ortaya çıkmıştır. Ancak, zaman içinde, çokuluslu şirketler Brezilya burjuvazisini, bir küçük ortak gibi görmeye başlamışlardır; yani kontrol etmeleri daha kolaylaşmıştır. Bunun için, 1964'te olup bitenleri Cardoso bir tür, "burjuva ekonomi devrimi" olarak görmektedir (Cardoso, 1973, s.163).

Cardoso'nun bütün bunlara yapabilmek için baskıcı (authoritarian) ve bürokratik bir devlet yapısına ihtiyaç olduğu yolundaki görüşü dikkat çekicidir. Onun görüşlerinin sosyoloji ve ekonomi alanında birçok tartışma ve araştırmaya kaynaklık ettiği belirtilmelidir. Özellikle, yukarda söylendiği gibi, bağımlılık içinde gelişme fikri en özgün yanını oluşturmaktadır. Klasik Marksizmin açıklamalarına değişik bir boyut katarak, Marksizmin temel ilkelerini, karşılaşılan güncel sorunları çözmekte kullandığı söylenebilir.

Cardoso modelini 1964 Brezilya ekonomik bunalımından yola çıkarak oluşturmuştu. Kendinden sonra gelen bazı kuramcılar da yine Brezilya'da meydana gelen bunalımları incelediler. Cardoso'nun da belirttiği gibi 1960'larda alınan tedbirler 1970'lerde semeresini verdi. Gerçekten de ekonomik göstergeler açısından Brezilya bütün azgelişmiş ülkeleri arkasında bıraktı. Örneğin, 1970'li yıllar boyunca ortalama

%10 büyüme hızı yakalanabildi. Bir yanda sanayileşme hızlanırken diğer yanda, ihracat %30 arttmıştı. Ancak, bu gelişme/büyüme 1980'li yıllara kadar sürdü. 1981 yılından itibaren Brezilya ekonomisi yeniden çok ciddi sorunlarla karşılaşmaya başladı. Birçok alanda üretim yarıya düştü ve pek çok çalışan işten atılma durumu ile yüz yüze geldiler. Grevler yaygınlaştı. Brezilya'da yaşanan bu yeni durum, Cardoso'nun kavramlaştırmalarından hareket ederek de incelendi. Bunun öncülüğünü Evans (1983) yaptı.

Evans'a göre 1980'lerin bunalımının asıl kaynağı ekonomide rol alan üç öğenin aralarında kurdukları bir birliktir. Cardoso'nun çizgisinden giderek, Evans, bu üç öğe'nin; uluslararası sermaye, yerel sermaye ve devlet kapitalizmi olduğunu belirtiyor. Devlet uluslararası sermayeyi çekebilmek için ilkin uygun bir atmosfer yarattı. Örneğin, emeğin hareketini kontrol altında tutabileceği yasal düzenlemeler yaptı, yatırımcıları cesaretlendiren finansal desteklerde bulundu, ülke içinde yatırım yapanların ürettiği mallarda korumacılığa gitti vb. Buna karşılık, yabancı sermaye de yerel burjuvazi ile ortaklık kurmayı ve birlikte hareket etmeyi kabul etti. Dolayısıyla, devlet tarafından yabancı sermayeyi çekmek amacıyla yaratılan elverişli ortamdan yerel burjuvazi de yararlanmış oldu. Ayrıca, yabancı sermaye karşısında güçlenebilsin diye düşük faizli kredi bulma imkânı da yaratıldı. Ancak, bu tür olanaklar çoğaltılamadı. Ulusal sanayi gittikçe gücünü yitirmeye başladı. Evans'a göre bu işten en karlı çıkan yan, devletin girişimci yanını temsil eden gruplardı. Bu gruplar (yani bir anlamda devlet) yerel sermaye ile işbirliği yaparak kırsal kesimde güçlerini artırdılar. Yabancı sermaye ile işbirliği yaparak, ülkeye teknoloji, döviz ve pazarlama tekniklerinin girmesini sağladılar. Dolayısıyla, Brezilya'da devlet, sahibi olduğu şirketler aracılığıyla sermaye birikim sürecinde aktif bir rol oynamış oldu.

Aralarında kurmuş oldukları birliğe rağmen, bu üç eko-

nomik öğe de, aslında, birbirlerinden çekinecekleri çok ciddi sorunlarla yüz yüzeydiler. Örneğin, çokuluslu şirketlere her ne kadar görülmemiş olanaklar sunulmuş olsa bile ekonomide kötüye doğru bir gidiş başlarsa, hem devlet hem de yerel sermaye biliyordu ki, çokuluslu şirketler hemen başka ülkelere gideceklerdi. Bunun için, aslında hem devlet hem de yerel sermaye yabancı güçlerin fazla palazlanmalarını örtük bir biçimde de olsa pek istemediler. Diğer yandan, özel sektör de yasama gücünü elinde bulunduran devletin kendi özel alanına her an girebileceğini biliyordu. Durum çokuluslu şirketler açısından da pek farklı değildi. Onlar da, eğer kendilerine sağlanan olanaklarda ve koşullarda küçük bir değişiklik olursa kârlarından çok şey kaybedeceklerini biliyorlardı. Dolayısıyla, kendilerini bir riske atmışlardı ve bundan kârlı olarak çıkmak istiyorlardı. Sonuçta, bu üçlü birliktelik dış görünüm itibarıyla ideal bir çıkar birliği gibi dursa da kendi içlerinde çok ciddi güvensizlikleri taşıyordu. Dengesiz bir birliktelikti bu.

Evans'a göre, söz konusu dönemde Brezilya'da GSMH, görülmemiş şekilde yükselirken, işçi ücretleri ve yaşam standartları da aynı şekilde düştü. Bir tür "kemer sıkma politikası" uygulandı. Bu politika, Brezilya ekonomisinin kısa zamanda iyileşmesini sağladı. Buna ek olarak, uluslararası atmosferde bu gelişmeyi destekler nitelikteydi. Brezilya, bu dönemde uluslararası bankalardan kredi alma zorlukları ile hiç karşılaşmadı. Uluslararası piyasalardan alınan bu kredileri devlet yatırımına yönlendirildi. Bu dönemde ülke, çokuluslu şirketler aracılığıyla göreli olarak daha kolay ihracat yaptı.

Bütün bunlardan dolayı, Evans'a göre, eğer bu dengelerde yani uluslararası ekonomide ve ülke içi birliklerde herhangi bir sorun yaşanırsa ekonominin derhal kötüleşebileceği tahmin edilebilir. Ona göre, 1980'lerde Brezilya ekonomisi işte böyle bir değişimle yüz yüze geldi.

İlkin, Brezilya ekonomisi 1974 petrol krizinden çok derin bir şekilde etkilendi. İkinci olarak dış piyasalardan çeşitli şekillerde borç alınan paralar her geçen yıl daha da arttı. Öyle bir noktaya gelindi ki (özellikle 1979'da) artık borçların faizleri dahi yeni borçlarla kapatılmaya başlandı. Ödemeler dengesi bütünüyle bozuldu. Devlet, ilişkilerinde sözünde duramaz bir konuma itildi. Ülke içinde şiddetle talep edilen gelir dağılımında adalet olgusu tümden unutuldu. Sonuçta, kredi alma kredibilitesi düştü. Devlet dış itibarını yitirdi.

İçerde ise, bozulan dengeleri yeniden kurabilmek için devlet ilişki içinde olduğu çevrelere daha tavizkâr olmak zorunda kaldı. Örneğin, çokuluslu şirketlere daha geniş olanaklar sağlandı. İhracata yönelik firmaları maddi açıdan desteklendi ve korundu. Sağlanan olağanüstü olanaklar sayesinde şirketler görülmemiş bir hızla büyümeye başladılar. Devlet, ihraç ettiği ürünleri daha ucuza satarak, ülkenin içinde bulunduğu döviz krizini aşmaya calıştı.

Bunu yaparken, devlet yerel sermayeyi ihmal etti. İlkin yerel sermayeyi her açıdan koruyacağı sözünü ve bu amaca uygun teşvik kredileri veren devlet, yerel sermayeye bu olanakları sağlayamaz oldu. Çünkü, ödemeler dengesindeki açığı kapatması gerekiyordu ve bunu da ancak çokuluslu sermayenin getireceği dövizle yapabilirdi. Yerel sermaye kendilerinin yerine yabancıların desteklenmesini birçok platformda protesto etti. Bu protestolar devleti ikircikli bir durumda bıraktı. Bir yanda yerel sermayeyi desteklese, döviz bulmakta güçlük çekecek, çok uluslu sermayeyi desteklese, kendi vatandaşlarını yabancıların lehine satınakla suçlanacak, milliyetci çevrelerde daha şiddetli bir biçimde eleştirilecekti. Dolayısıyla, her iki tutumuda benimsemek oldukça zordu.

Diğer bir çözüm yolu ise, özelleştirmeyi gerçekleştirmekti. Ancak, bu alanda problemsiz değildi. Devlet elinde bulundurduğu şirketleri özelleştirmeyi iki nedenden dolayı

pek istemiyordu. İlkin şirketleri elden çıkarırsa belli bir gücü de yitirmiş olacaktı. İkinci olarak ise, kırsal alandaki ekonomik gelişmeyi destekleyebilecek olanaklardan yoksun kalacaktı. Devlet yeniden bir kemer sıkma politikasını da uygulayamazdı. Çünkü, halk yıllardan beri uygulanan bu politikalardan bıkmıştı ve artık daha ciddi adımların kendi yaşam standartına dokunulmadan atılmasını istiyordu.

Görüldüğü gibi, Evans, Cordoso'nun modelinden hareketle, hem Brezilya'da yerel kapitalizmin nasıl çöktüğünü hem de uluslararası kapitalizmin çokuluslu şirketler vasıtasıyla azgelişmiş ülkelerde nasıl bir rol oynayabileceğini açıklamaya çalışmaktadır. Gelişmenin/kalkınmanın yerel öğelerle, uluslararası öğelerin işbirliği bağlamında değerlendirilebileceği fikriyle uyuşmuş gözükmektedir.

Bu arada, Cordoso'nun çizgisinden giderek özgün bir model oluşturmaya çalışan diğer bir kuramcı da O'Donnell' (1978)dır. Bu kuramcının ileri sürdüğü görüşlere de kısaca değinmek hem Cardoso'nun sosyoloji alanındaki etkisini anlamak hem de farklı bir görüşle daha tanışmak açısından faydalı olacaktır. O'Donnell'a göre, Cardoso'nun "tarihsel-yapısal" yaklaşımı gelişmeyi anlamaya olduğu kadar siyasi yapıyı da anlamaya yönelik en uygun yaklaşımdır. Bunun için O'Donnell daha çok Latin Amerika ülkelerinin siyasi yapılarını incelemeye yönelmiştir. Ona göre, 1960'lı yıllardan sonra bu bölge ülkeleri tarihte görülmeyen türden siyasi bir yapıyla karşı karşıya kalmışlardır. Bu yapı temel olarak ne faşist ne de geleneksel anlamda baskıcı (authoritarian)dır. Daha çok bürokrasiden gücünü alan ve toplumsal kitleleri bu şekilde kontrol altında tutmayı hedefleyen bir devlet yapısıdır bu. Bu tür devletlerde bürokrasi genelde askeri çevrelerden kişilerce işgal edilmişlerdir. Bunların yanında, çok başarılı sivillere de yer vardır. Devlet kendi çalışma hayatları (kariyerleri) boyunca başarılı olmuş bu kimseler aracılığıyla, toplumsal örgütleri kontrol altında tutmak ister;

bunun da en uygun yolu bu tür grupların siyasetten uzak tutulmasıdır. Diğer bir yol ise, kitleleri ekonomik aktivitelere sokmamaktır. İdari açıdan bu tür oluşumlar insanı temel almaktan çok maddi zeminler üzerinde plan yapmayı tercih ederler. Gelişmemiş bir ekonomiye sahip olduklarından çok gelişmiş kapitalist sistemlere bağımlıdırlar. O'Donnell, bu tür devlet yapılarına bürokratik-baskıcı (BB) devlet adını vermektedir.

Cardoso gibi O'Donnell da 1960'lı yıllardan sonra Latin Amerika ülkelerinde uygulanan ithal ikameci ekonomi politikalarının iflas ettiği görüşündedir. Bu politikalara Latin Amerika halklarından gelen tepkiler yönetici sınıfların geleceğini tehdit etmeye başlamıştır. Tepkileri bastırabilmek için, üst sınıf mensupları askerlerle ve çok iyi yetişmiş yöneticilerle işbirliği yapmak zorunda kalmıştır. Bu işbirliğine uluslararası kapitalizm de destek vermiştir. Ekonomik bunalımın aşılabilmesi için politik bir denge ve istikrarın kurulması gerekmekteydi. BB temel olarak bu amaca hizmet etmiştir. Yeni bir ekonomik düzen ancak BB'nin kurulması sayesinde ithal ikamesinden vazgeçerek gerçek anlamda sanayileşme politikaları üretilmeye başlanmıştır. Bu amaçla, ülke içinde, çeşitli sanayilerin ulusal olanaklarla kurulmasına hız verilmiştir. Bürokratik-baskıcı rejim firmaların ekonomik anlamda başarılı olabilmeleri için gerekli olan politik zemini hazırlamıştır. Daha önce vurgulandığı gibi ödemeler dengesinde meydana gelen açığın kapatılabilmesinin yollarından birisi yabancı sermayenin ülke içi yatırımlara çekilebilmesidir. BB bu amaca hizmet etmektedir. Ancak, her ülke bu tür devleti kurma sürecinde aynı ölçüde başarılı olamamaktadır. BB birinci aşama da geniş halk kitlelelerini karşısına alarak eylemde bulunsa bile, ekonomik hedeflerini kısmen gerçekleştirdikten sonra, aynı kitlenin desteği düzenin devamını sağlamak için gerekli olduğundan "her şey sizin için" ilkesini uygulamaya başlıyor. Bu aşamada halkın düze-

nin başarısına inandırılması gerekiyor. Bazı ülkeler birinci aşamada takılıp kalabiliyorlar. İkinci aşamaya geçebilen ülkelerde BB varlığını daha çok pekiştirme olanağı bulabiliyor. Bu aşamadan sonra O'Donnell'a göre başarılı bir BB halkın oylarına dahi talip olabilmektedir. Sonuçta ise, böyle bir devletin demokratik devlet şekline dahi dönüşmesini mümkün görüyor O'Donnell. Ancak, böyle bir geçişin sağlanması halinden memnun olacak tarafların ikna edilmesindeki güçlüklere de dikkat çekiyor. Yani eğer BB ikinci aşamayı gerçekleştirmiş ve halkı yaptıklarının onun refahı için olduğuna ikna etmişse, neden demokratik bir görünüm kazanmak istesin? Bunun da, ülkeden ülkeye değişebileceği ileri sürülebilir.

Bu bölümde son söz olarak, Latin Amerika üzerine yapılan çalışmaların son yıllarda daha çok "yapısal sınıf araştırmalarından çok özerk siyasi süreçlere doğru kaymakta olduğu söylenebilir" (Muck, 1994. s.35). Bir başka deyişle, (Latin Amerika gibi) ülkelerin kalkınma süreçleri, artık uluslararası ilişkilerin ya da sosyo ekonomik ilişkilerden çok, ülkelerin kendi siyasal yapılarındaki istikrar, demokratik uzlaşma gibi özelliklerle açıklanmaya çalışılmaktadır.

3.8. Wallerstein: Dünya Sistemi Kuramı

1970'lerden itibaren diğer bağımlılık kuramlarının fazlaca ideolojik olduğu ve modernleşme kuramlarının etkisini azaltmada etkin olamadıkları ileri sürüldü. Her ne kadar, o yıllara kadar, ABD'de bağımlılık kuramları özellikle gençler arasında çok tutulmuş olsa bile, bu kimseler de aslında, bağımlılık kuramlarının ileri sürdüğü fikirlerin kendi ideolojilerine uygun düşmesinden dolayı desteklemişlerdi. Oysa, azgelişmiş ülkelerin durumu çok daha gerçekçi bir bakış açısıyla desteklenmesi gerekiyordu. İşte, Wallerstein ve onun etrafında oluşan araştırmacı grup böyle bir ihtiyaca cevap verecekleri iddiasıyla ortaya çıktılar. Dünya ekonomik konjoktürü de, ideolojilerden arınık kuramların geliştirilmesine

uygun koşullar hazırlıyordu. Örneğin, 2. Dünya Savaşı'ndan sonra, süper ekonomik/siyasi güç haline gelen ABD 1970'li yıllarda ciddi bunalımlar içine girdi. Çin'de 'kültür devrimi'nin başarısızlığı artık kabul edilmeye başlandı. Sovyetler Birliği ise, yavaş yavaş kapitalist dünyaya açılırken, sosyalist devletlerdeki çözülmenin ipuçlarını vermişti. Dolayısıyla, dünya ekonomisinde olup biten bu tür radikal değişiklikler ancak eskilerden farklı daha radikal kuramlarca açıklanabilirdi.

Wallerstein aslında Afrika kıtasının geri kalmışlığının nedenleri üzerine çalışmaktaydı. Genel olarak, bağımlılık kuramlarının (örn., Frank, Dos Santos, Amin vb.) terminolojisini kullanıyordu. Ancak, Fernand Braudel'in tarih'e yaklaşımıyla karşılaşınca daha geniş bir kuramın zeminini hazırlamaya başladı (So, 1990, s.172). Braudel, genel olarak sosyal bilimleri çok ayrıntılara inmekle suçlamıştı. Ona göre, tarihsel perspektifler uzun dönemli çalışmalar üzerine oturtulmalıydı. Tek tek olaylar muhakkak ki incelenecektir, ancak, bu olaylar çok daha geniş bir zaman ve mekân boyutunda değerlendirilmediğinde gerçek yapıları anlaşılamaz. Örneğin, tarihçiler geri kalmışlık üzerinde çalışırken tek tek ülkelerin geri kalmışlığını tek tek olaylara bakarak açıklıyabileceklerini düşünürler. Oysa, yüzyıllar boyunca uygarlığın merkezi olmuş Akdeniz çevresi ülkelerin neden artık bu özelliklerini yitirdikleri ve liderliği Kuzey Amerika'ya kaptırdıkları araştırılmadan bu tür olaylar tam manasıyla kavranamaz. Dünya düzenini açıklayan bir kuram geliştirmeye iten düşünceler bunlardır aslında. Şimdi bu kuramın biraz daha ayrıntısı sunulabilir.

Wallerstein (1977) Braudel'in tarihsel yaklaşımları yönelttiği eleştirilerden hareketle sosyal bilimleri eleştirmektedir. Ona göre de, yaklaşık yüz yıldır gelişmekte olan sosyal bilimler, gerçek sorulardan çok çarpıtıcı sorular sormaktadır. Sosyal bilimler köken olarak 19.yy'ın liberal görüşleri

doğrultusunda kurulmuşlardır. 2. Dünya Savaşı'ndan sonra çeşitli bölümlere/disiplinlere ayrılmıştır. Bu disiplinler birbirlerinin eksik kalan kısımlarını kapatmaya yönelmişler, aralarındaki sınırlar yapay olarak çizilmeye başlanmıştır. Nihayette, bu disiplinler/dallar Batı uygarlığının bekçiliğini (deyim bana ait, zc.) yapmaya soyunmuşlardır. Örneğin, 'ilkel' kabileleri inceleyen antropoloji, Batı toplumlarının bu toplulukların olumsuz etkilerinden nasıl korunacağını araştırmıştır. Oysa, Wallerstein (aslında felsefe alanında 2. Dünya Savaşı ve sonrasında uzunca tartışmalara neden olan) "bilimlerin birliği" ilkesine inanmış görünmektedir. Birbirlerinden farklı alanları inceliyor gibi görünen sosyal bilimler bir tek olguyu dile getirmektedirler. Daha sonraları yaptığı çalışmalarda Wallerstein (1987), tarihin ve sosyal bilimlerin geleneksel yardımlaşmasına da karşı çıkmaktadır. Geleneksel olarak tarih sosyal bilimciye kullanabileceği tarihsel veriler sunmaktadır. Sosyal bilimci ise bu veriler üzerine genellemeler yaparak tarihçiye ilkeler sunmaktadır. Wallerstein'a göre böyle bir ayrım yapaydır. Çünkü, zaten genelleme olmadan tarih anlaşılamaz. Yani, tarihçi ve sosyal bilimci kendi işlerinde bu süreçleri kullanmaktadır. Birbirlerine sundukları bir şey aslında yoktur. Tarih ve sosyal bilimler arasındaki yapay fark ortadan kaldırıldığında toplumların içinden geçtikleri değişim süreçleri daha iyi anlaşılacaktır.

Böyle bir yaklaşım ona göre, dünyanın üç önemli aşamadan geçtiğini ortaya koymaktadır (Wallerstein, 1982): a) mini sistemler, b) dünya imparatorlukları, c) dünya ekonomileri. Mini sistemler döneminde insanlar çok küçük gruplar halinde yaşamaktaydılar. Toplumsal yaşam oldukça sınırlıydı. Yönetimsel yapı da oldukça dar ve gelişmemişti. Bu küçük birimler genişledikçe, parçalara ayrılmaya ve yayılmaya başladılar. M.Ö. 8 bin ve M.S.1500 yılları arasında büyük imparatorlukların dünyayı kaplamıştı. Dünya impa-

ratorlukları kültürel ve yönetimsel açıdan çok gelişmiş toplumlardı. Ekonomik aktiviteler belli bir merkezde toplanabiliyordu. Ancak, bu dönemden sonra dünya ekonomileri oluşmaya başladı. Dünya ekonomileri döneminde, çok daha geniş siyasi ve kültürel örgütler/devletler oluştu. Bunda amaç, meydana gelen artıdeğerin, tekelci bir ekonomik ortam kurmayı başaranlarca çekilip alınmasını kolaylaştırmaktı. Bu anlayış, dünya yüzüne öyle bir yayıldı ki diğer iki dönemin kalıntılarını yok etti. 20.yy'ın başında sadece bir tane tarihsel sistem dünyaya hakim olmuş durumdaydı. Bu sistemi inceleyen sosyal bilimciler, kapitalist döneme girildiğini ifade ettiler. Geleneksel yaklaşımlara göre ekonomik sistem öyle düzenlenmişti ki, serbest piyasada mallar alınıp satılabiliyor, işçi ücretleri serbest piyasada belirlenebiliyordu. Ancak, böyle bir geleneksel açıklama Wallerstein'a göre sadece İngiltere'deki durumu açıklamak demektir. İnceleme alanı dünya sathına yayıldığı zaman eşit olmayan koşulların daha fazla arttığı görülmektedir. Dolayısıyla, genel olarak serbestliğin yaratılması kapitalizmin doğal bir durumu değildir. Bu, bize geleneksel sosyal bilim tarafından sunulan bir kurgulamadır. Bu kurgulama kapitalist sistemin belli aşamalar sonunda yaratıldığına dolayısıyla insanlık tarihinde gelinen pozitif bir nokta olduğunu iddia etmektedir. Oysa, Wallerstein'a göre bir noktadan bir başkasına geçiş doğrusal bir şekilde değil seçenekler arasında bir seçimin gerçekleşmesi şeklinde olmaktadır. Bunun için, dünya sistemleri kuramı mevcutlar içinde en iyi seçenektir.

Wallerstein'ın "Dünya Sistemi' kuramı daha önce değinilen (Frank'ın) Metropol-uydu ayrımının dünyadaki karmaşıklaşan ekonomik ilişkileri yeterince açıklıyamadığını ileri sürmektedir. Temel olarak, Wallerstein için de ilkin dünya iki büyük sistemden oluşmaktadır; a) güçlü bir devletin olduğu ve artıdeğerin daha zayıf ülkelerden çekilebildiği, uluslararası piyasayı kendi lehine 'eşitsiz' bir hale

sokan merkez (core) ülkeler. b) Genellikle tarıma dayalı üretim yapan ve düşük ücretle üretilen malları ihraç ederek ayakta duran, sömürüye açık çevre ülkeler. c) Ancak bu iki grup ülke arasında bir tür aracı rolü üstlenen başka türden bir ülke de olmalıdır. Bu bir tampon ülke olmalıdır. Çünkü, ilkin, dünya varsıl-yoksul gibi iki büyük gruba ayrılmıştır. Oysa, kendilerini ne varsıl ne de yoksul hisseden orta bir grup da vardır. Ancak, bu ülkeler, çevreyi sömürebilen, merkez tarafından da sömürülen ülkeler olmalıdır. Bunun yanında, gelişmiş kapitalist ülkelerin ekonomik bir bunalıma girdikleri dönemlerde yatırımcılar, yoksul olmayan, yatırım yapabilecekleri ülkelerin varlıklarından rahatlık duymaktadırlar. Bu tür ülkeleri yarıçevre[1] ülkeler olarak adlandırıyor. Bu ülkeler de, hemen hemen her iki kutbun merkez ve çevrenin özelliklerine rastlamak mümkündür. Örneğin, yarıçevre ülkeler işçi ücretlerini öyle bir ayarlamaktadırlar ki bu ne çevre ülkeler gibi hayat standartını yükseltmekte ne de çevre ülkelerdeki yaşamsal sorunları yaratmaktadır. Yarıçevre ülkeler dışarıya mal sattıkları gibi önemli ölçüde iç pazar için de mal üretmektedirler. Dolayısıyla, iç pazarı sürekli kontrol altında tutarak belli bir denge

---

[1]Burada sözü edilen yarıçevre ülkeler her ne kadar Frank kuramında ki bir boşluğu doldurma iddiasında olsa da, aslında Frank da buna benzer bir kavramlaştırma yapmıştı. Frank metropol-uydu kavramlaştırmasına ek olarak dünya kısmen-gelişmiş ülkelerden de söz etmişti. Bu ülkeler arasında, Güney Afrika, Rodezya ve Filistin bölgesini saymışth. Bunların ortak özellikleri 'beyaz'larca işgal edilmeleri ve sömürülmeleriydi (Frank, 1978, s.11). Yani, bu ülkelerde kültürel ve ekonomik değişme beyazlar tarafından dikte edilmişti. Ancak, Frank, kısmen-gelişmiş ülkeleri detaylı olarak incelemedi ve çok dar alanlara hapsetmişti. Bunun için kavram bulanık kaldı. İlk defa Wallerstein'ın yarıçevre kavramlaştırması daha fazla kabul gördü. Wallerstein yarıçevre ülkeleri şu şekilde sıralamaktadır; "ekonomik olarak oldukça güçlü olan Latin Amerika ülkeleri, yani, Brezilya, Meksika, Arjentin, Venezuella. Ayrıca, Şili ve Küba'nın da bu kategoriye sokulması mümkündür. Avrupa sınırları üzerinde yer alan ülkeler de bu gruptandır: Portekiz'in, İspanya'nın, İtalya'nın ve Yunanistan'ın güney kısımları, Doğu Avrupa'nın büyük bir kısmı, Norveç ve Finlandiya'nın kuzey kısımları. Bazı Arap ülkeleri, örn., Cezayir, Mısır, Suudi Arabistan ve İsrail. Afrika'da ise, Nijerya ve Zaire en az iki örnektir. Asya da, Türkiye, İran, Hindistan, Endonezya, Çin, Kore ve Vietnam. İngiliz Topluluğu'na bağlı ülkelerden ise, Kanada, Avustralya, Güney Afrika ve Yeni Zelanda sayılabilir (Wallerstein, 1979, 100). Bu ayırımda, Wallerstein ile Frank'ın ayrıldığı noktalar vardır.

kurmak istemektedirler. Bunu yapacak olan ise Wallerstein'a göre devlettir. Bunun için, yarıçevre ülkelerde ekonomik hayat siyasallaşmıştır. Zaten Wallerstein'a göre, tüm bir dünya sistemi bu üçlü bölünmenin üstüne arkasına askeri bir gücü alarak ayakta durabilmektedir. Dünya devletleri bu bölünmeye canı gönülden desteklemedikleri sürece devamı zaten mümkün değildir. Wallerstein yarıçevre ülkeleri tanımlamasıyla bu sistemin nasıl ayakta kalabildiği daha açıklık kazanmıştır. Çünkü, yarıçevre ülkeler varlıkları ile çevre ve merkez arasında gitgide artabilecek gerilimleri azaltıcı bir rol oynamaktadırlar. Bu da sistemin devamını kolaylaştırmaktadır. Sistemin devamını diğer bir etken de kolaylaştırmaktadır. Wallerstein'a göre, her ülke gelişme aşamaları içinde çevreden yarıçevreye, yarıçevreden merkeze geçebilme olanağına sahiptir. En azından kuramsal olarak buna sahip görünmektedir.

Bir ülkenin çevreden yarı çevreye geçişi üç şekilde olabilmektedir; a) tamamen şansa dayalı faktörler yardımıyla, b) yabancı sermayeyi davetle c) kendi olanaklarına dayanarak.

Dünya ekonomisinde meydana gelebilecek değişiklikler çevre ülkelerde yeni ekonomik stratejilerin oluşmasına neden olabilir. Bazı çevre ülkeleri (örn., Latin Amerika ülkeleri), bu koşulları değerlendirerek (ithal ikamesi programı yaratarak) göreli olarak daha iyi bir konum elde edebilirler. Ancak, her ülke için bu geçerli değildir. İkinci olarak, çevre ülkeler şu veya bu şekilde yabancı sermayeyi çekici hale getirerek yarıçevre ülke haline gelebilirler. Ancak, bu yöntemle de elde edilebilecek refah sadece dış güçlerle işbirliği yapan yerli işbirlikçilere gitmektedir. Üçüncü olarak, bir ülke kendi olanaklarına dayanarak bir kalkınma stratejisi geliştirebilir. Bu tür bir kalkınma ancak çok az sayıda çevre ülkesince başarılabilir. Ama mümkündür.

O halde, yarı-çevre ülkeler nasıl olup da merkez ülke konumuna gelmektedirler. Bu duruma gelebilen ülkeler, başta İngiltere, ABD ve Almanya'dır. Wallerstein bunun başlıca koşulunun diğer ülkelerden daha fazla malın daha ucuz bir fiyatla üretme olanaklarının keşfedilmesine bağlamaktadır. Bunun için, iç pazarın genişletilmesi gerekmektedir. Çoğu zaman, iç pazar komşu ülkeleri işgal ederek ya da gönüllü birlikler kurarak olmuştur. İthal ettiği ürünlere sıkı bir denetim getirerek iç üretimi korumuşlardır. Kendi üretecekleri malların üretim maliyetini azaltabilmek için, bu dalları finansal yoldan desteklemişlerdir. Bunu, işçi ücretlerini düşük seviyede tutarak da başarabilmektedirler. Ancak, bunun doğurabileceği sosyal sorunlar vardır. Ayrıca, diğer bir önlem olarak devlet yerli malı kullanmaları için, tüketicileri çeşitli şekillerde şartlandırmaktadır. Dolayısıyla, 'yarıçevre' bir ülke zaman içinde 'merkez' olabilmektedir. Bu sürecin ideolojilerden arınık olduğu vurgulanmalıdır. Dünya sisteminin 20. yy'da geldiği noktada artık merkez, yarıçevre ve çevre ülkelerin sınırları çok iyi bir şekilde çizilmiştir. Önceki yüzyıllarda olduğu gibi bir konumdan başka bir konuma geçiş kolay olmamaktadır. Wallerstein'a göre dünya ekonomisi bu yüzyılda kendi doğal sınırlarına erişmiş bulunmaktadır. Bir yarıçevre ülkenin (örn. Çin, Hindistan, Brezilya) merkez bir ülke konumuna gelmesinin sonucu merkez bir ülkenin bu üstün konumunu yitirerek, yarı–çevre ülke olması demektir (Wallerstein, 1994, s. 17). 1945'lerden sonra merkez ülkelerdeki siyasi söyleminde dünya yüzeyinde 'eşitlikçi' bir yönetimin kurulması için ümit vermediğini belirtmektedir. Bu dönemde, ülkeler bir yandan 'ekonomik kalkınmayı/genişlemeyi' hedeflerken diğer yandan 'eşitlik' yaratmayı hedeflemektedirler. Oysa, bu iki kavram öz olarak birbirlerini dışlamaktadır. 1945'lerden sonra gerçekleştirilen, üretim güçlerindeki dönüşüm ve buna bağlı olarak sağlanan refah dünya yüzeyin-

deki bazı toplumların orta ve üst sınıflarının refahına yansımış bile olsa, "dünyanın büyük bir bölümü hâlâ kırsal hayat sürmekte ve bu gelişmeden pay alamamaktadır. Şüphesiz ki, dünyanın bu bölümünün nüfusu, kendi atalarından daha kötü bir durumda bulunmaktadır" (Wallerstein, 1994, s.10). Yine de, Wallerstein'a göre, bütün sorunların çözümü için kilit sözcük 'demokrasi'dir. 'Gerçek anlamda demokrasinin' yaratılmasında 20. yy'ın sonlarına doğru işler daha da zorlaşacaktır. Kısacası, Wallerstein dünya ekonomisinin, yüzyıllardır insanlığın özlem duyduğu 'eşitlik', 'adalet' gibi kavramların gerçeklik kazanması için gerekli özellikleri göstermediği inancındadır. Bunun sağlanması, ona göre, işçi sınıfının elindedir. Kapitalist üretim tarzının değişime zorlanması için işçi sınıfı dünya sathında etkinlikleri artırmalıdır. Ancak, geri kalmış ülkelerde sınıfsal aktiviteler çeşitli nedenlerden ötürü hızlı bir ivme içine girememiştir. Bunun ilk nedeni bu ülkelerde sınıf kavramı etnik ve ırk kökenli gruplaşmalarla gölgelenmektedir. Bir sınıf bilinci oluşturularak kolektif davranışlar sergilemek ve bu yolla siyasal sınırları zorlamak dünya pazarının yeniden kurulması açısından önemlidir. Kendi zamanındaki sosyalist ülkelerin gerçek anlamda sosyalizmi yaratamadıklarına inanmaktadır. Çünkü, ona göre, bir tek veya birkaç ülkede sosyalizmin kurulması yeterli değildir. "Kâr için değil kullanım için üretim ve alternatif kullanımların fayda maliyetlerine ilişkin rasyonal kararlar, sadece tek bir tür iş bölümünün geçerli olduğu ve tek bir hükümet gerektiren bir dünya sistemi demek olan farklı bir üretim biçimini dile getirir" (Wallerstein, 1979, s. 91). Bir başka deyişle, Wallerstein, sosyalist sistemin bütün dünya ülkelerinin ekonomik sistemi haline getirilmediği sürece kapitalizmin yarattığı eşitsiz durumların devam edeceğini belirtmektedir. Dünya çapında yapılabilecek bir 'devrim'in peşinde koşmak ise, özellikle, 1980'li yıllarda doğu blokunun

yıkılması ile gerçekleşmekten tamamen uzaklaşmıştır (Wallerstein, 1994, s. 17). Azgelişmiş ülkeler açısından yapılacak olan, eğer bir nedenden dolayı dünyada üretilen artıdeğerden daha fazla pay alma olanağı elde edilirse (ki örneğin 1974'teki OPEC ülkelerinin petrol fiyatları ile oynamalarından böyle bir pay elde edilmiştir; ancak bu ülkelerin devletleri kendi güçlerini artırmak için bu gelirleri kullanmışlardır; ayrıca, sonuç itibarıyla gelişmiş ülkeler petrol fiyatlarından düşünüldüğü kadar etkilenmemişlerdir), bunu alt sınıflar ya da gruplara yönelik kullanmak o devletin görevidir.

Bu noktada, Wallerstein'ın Frank ve Amin'in görüşlerine benzer bir sınıf anlayışı sergilediği belirtilmelidir. Ona göre de çevre ülkelerin sınıfsal yapısı, yine uluslararası ilişkiler aracılığıyla belirlenmektedir. Çevre ülkelerde "birincil çelişkiler, merkez ülkelerde üstlenmiş çıkar grupları ile, bir yanda bunların çevre ülkelerdeki işbirlikçileri ile diğer yanda nüfusun büyük bölümü arasında oluşmaktadır. Bu durumda, anti-emperyalist bir ulusal mücadele sınıfsal çıkarları dile getirebilecek bir yol olacaktır" (Wallerstein, 1979, s. 200).

Azgelişmişlik olgusu, Wallerstein kuramında bir dünya sistemini incelemeden kavranılamaz. Ülkelerin ileri ya da geri gitmeleri dünya sistemindeki radikal değişimler sayesinde olmaktadır. Batı, sosyal bilimleri dikkatleri bu noktadan uzaklaştırarak azgelişmiş ülkeleri kendi iç sorunları ile uğraşmakta yalnız bırakmış kendilerini bu süreçten ayırmışlardır.

3.9. Bağımlılık Kuramlarının Eleştirileri

Bağımlılık kuramları genel olarak modernleşme kuramlarına bir tepki olarak doğmuştu. Bu gruptaki kuramcılar,

modernleşme kuramlarının, Batı emperyalizminin[1] yarattığı sömürüye dayalı dünya düzenini yasallaştırmak için üretilmiş olduklarını ileri sürdüler. Bu düşünceyi ortadan kaldırabilmek için belirli bazı ilkeler etrafında toplanmayı zorunlu gördüler. Bu ilkeler klasik Marksizmden olduğu kadar güncel yorumlardan da kaynaklanmıştı. Buna göre, 'bağımlılık' kuramlarının üzerinde anlaşabildikleri ortak noktalar şu şekilde sıralanabilir (Blomstrom & Hettne, 1984):

1) Bu kuramlarca 'bağımlılık' çok genel bir süreç olarak görülmektedir. Okulun amacı, kapitalizmin tarihini izleyerek Üçüncü Dünya ülkelerinde hüküm süren 'bağımlılığın' genel ilkelerine ulaşmaktır. Bu amaca yönelik, çok genel 'ideal tip'lere ulaşmak için uluslar arasındaki farklılıklar ve tarihsel farklılıklar ihmal edilmiştir.

2) "Bağımlılık" ülke dışından gelen bir durum olarak görülmüştür. Onun için, ulusal kalkınmanın önünde duran en önemli engel, girişimci bir ruhun, demokratik kurumların ya da kapitalizm eksikliği değil, ulusal ekonominin dışında kalan öğelerdir. Kolonileştirmeden kalan miras ya da uluslararası iş bölümünde süregelen eşitsizlikler Üçüncü Dünya ülkelerinin kalkınmasını engelleyen en önemli faktörlerdir.

3) "Bağımlılık" genellikle ekonomik terimlerle açıklanmıştır. Bağımlılığın nedeni olarak artıdeğerin, Üçüncü Dünya ülkelerinden gelişmiş Batı ülkelerine akıtılması gösterilmektedir.

4) "Bağımlılık' genel olarak dünya ekonomisinin bölgesel kutuplaşması olarak anlaşılmıştır. Artıdeğerin Üçüncü

---

[1]Emperyalizm ile bağımlılık kavramları birbirlerine benziyor görünseler bile, aslında ifade ettikleri durum açısından çok farklıdılar. Sömüren-sömürülen ilişkisi içerisinde, emperyalizm kuramlarının, sömüren yakasına yöneldiği, bağımlılık kuramlarının ise, daha çok sömürülen ülkelerde emperyalizmin yol açtığı sorunları ele aldığı söylenebilir. Kuramlar arasında var olan birçok karışıklığın giderilmesi ve net bir anlayışın gerçekleştirilebilmesi için bu ayrım, daima göz önünde bulundurulması gereken temel bir ayrım gibi durmaktadır.

Dünya'da gelişmiş ülkelere aktarılması, birini zenginleştirirken diğerini yoksullaştırmıştır. Dolayısıyla, çevrenin yoksulluğu Merkezin varsıllığı madolyonun iki yüzüdür. Bu tür bir sermaye birikim süreci dünya ekonomisinin kutuplaşmasına neden olmuştur.

5) "Bağımlılık" gelişme/kalkınma ile ters orantılı olarak düşünülmüştür. Bağımlılık okuluna göre çevre ülkelerin kalkınabilmeleri genellikle (bazı istisnai durumlar-savaşların yaratttığı ortamlar gibi hariç) mümkün değildir.

Bağımlılık kuramcıları kalkınma/gelişme kavramını modernleşme kuramcılarından farklı kullanmışlardır. Onlara göre, bir ülkenin kalkınması/gelişmesi belli bir burjuva sınıfının, aydın gruplarının ya da şehir esnafının kalkınması/gelişmesi anlamına gelmemelidir. Kalkınma daha çok ülkenin tüm insanlarına yönelik özellikle de yoksul kesimlerini daha iyi hayat standartlarına kavuşmasını ifade etmelidir. Bu bağlamda bağımlılık kuramları siyasi olarak düşük gelir grubuna dahil olan kimselerin tarafında yer almışlardır. Çevre ülkelerin geri kalmışlıkları merkezin sömürüsüne bağlanmış olduğundan kalkınmanın başlaması için önkoşul merkezle olan bağların gevşetilmesi olarak görülmektedir. Oysa, modenleşme kuramları tam aksine, çevre ülkelerin kalkınabilmeleri için merkez ülkelerinin yardımını zorunlu görüyordu. Bağımlılık kuramları çevre ülkelerine kendi yerel kaynaklarına dayanarak bir kalkınma modeli yaratmalarını tavsiye etmektedir. Bu sağlandığında daha fazla eşitlik üzerine kurulu ticari bir yapı gelişecektir. Ancak, azgelişmiş bir ülkede böyle bir dönüşümü engelleyen güçler vardır. Hemen hemen bu kuramcıların hepsi, azgelişmiş ülkelerdeki bu güçlerden kurtulabilmenin en önemli yolunun ivedi bir devrimin gerçekleştirilmesi olduğunu savunmuşlardır. Bu doğrultuda, modernleşme kuramlarını eleştirdikleri kadar, klasik Marksizmi de eleştirmişlerdir. Onlara göre, eşit olmayan ilişkiler üzerine kurulmuş olan dünya ekono-

mik düzeni, klasik Marksizmin klasik ilkeleriyle açıklanamaz. Yeni koşullar yeni açıklama biçimlerini zorunlu kılmıştır. Örneğin, klasik Marksizmin sınıf anlayışı oldukça değişikliğe. uğramış bulunmaktadır. Modern kapitalizmin, azgelişmiş ülkeleri nasıl etkilediğine yönelik olarak, neo-Marksizm ile klasik (ortadoks) Marksizm arasında şu farklarlardan söz edilebilir (Foster-Carter, 1973);

a) Klasik Marksizm, emperyalizmi, Batı Avrupa'da şekillenen tekelci kapitalizmin bir aşaması olarak görmekte ve 'merkez'den hareketle ele almaktadır. Neo-Marksizm ise, emperyalizme 'çevre' ülkeler açısından bakmakta ve çevre ülkelere yaptığı etkiler üzerinde yoğunlaşmaktadır.

b) Klasik Marksizm azgelişmiş ülkelerde iki aşamalı bir devrimi savunmaktadır. Bu ülkelerde sosyalist bir devrimin gerkleşebilmesi için, ilkin burjuva devriminin yapılması gerektiğini iddia etmektedir. Birçok Üçüncü Dünya ülkesi geri kalmış olduğundan, Klasik Marksizm bir burjuva tabakasının yaratılmasıu ileri bir adım olarak görmektedir. Oysa, neo-Marksistler, azgelişmiş ülkelerde de sosyalist bir devrim için gerekli koşulların mevcut olduğunu belirtmektedirler. Onlara göre, burjuvazi üretim güçlerini liberalize etme rolünü üstlenemez. Bu ülkelerde burjuvazi aslında emperyalizmin elinde bir oyuncak gibidir.

c) Klasik Marksizm, eğer bir devrim olacaksa, bunun kentte yaşayan sanayi proleterlerince gerçekleştirilmesini istemektedir; neo-Marksistler ise, Çin'de ve Küba'da izlenen yolun daha uygun olduğunu düşünmektedirler. Yani, Neo-Marksistler kırsal alanda yaşayan köylü kesimin devrimsel gücüne inanmaktadırlar; halk ordularınca yürütülecek gerilla savaşları en önemli devrim stratejilerini oluşturmaktadır.

Bu düşüncelerden hareket eden neo-Marksistler, kapitalizmin tuzağına düştüklerine inandıkları Üçüncü Dünya ülkelerinin kurtuluşu için reçeteler hazırlamışlardır. Ancak, bu reçetelerin işe yarayabilmesi için teşhisin de doğru ko-

nulması gerekmektedir. Klasik Marksizm gibi, neo-Marksistlerin de çok çeşitli alanlarda araştırmalar yapmışlardı. Bağımlılık kuramlarının ele alındığı bölümlerde, bu araştırmaların birçoğuna değinilmiş bulunmaktadır. Ancak, ele alınan bu kuramlara yönelik, hem Marksizm içinden, hem de Marksizm dışından gelen birçok eleştiri de vardır. Bağımlılık kuramları, sosyal bilimlerde Batı hegemonyasının kırılmasını amaçlamaktaydı. Ancak, bu hedef bütün Marksistlerce paylaşılmasına rağmen, paylaşılmayan birçok nokta günümüze kadar devam edegelmiştir. Bu eleştirilerden ilkin Marksizm kaynaklı olanlarına, daha sonra Marksizm dışından gelenlerine değinmek daha uygun olacaktır.

Marks'ın kendisi direkt olarak Üçüncü Dünya ülkelerinin (yani azgelişmiş ülkeler) sorunlarına değinmemişti. Onun asıl amacı, Batı ülkelerindeki kapitalizmin nasıl geliştiğinin ilkelerini ortaya koymak ve sosyalist bir rejime nasıl geçilebileceğini belirtmekti. Oysa, kendisinden sonra gelenlerin çoğu, bu temel ilkeleri izlediklerini söylemelerine rağmen, diğer Marksistlerce 'gerçek Marksizm'den ayrılmakla suçlanmışlardır. Bir başka deyişle, Marksist literatürde yer alanların bir çoğu, asıl 'pür' Marksizmin kendi çizgileri olduğunu iddia etmişlerdir. Dolayısıyla, genel olarak literatürde 'gerçek Marksizm'in hangi Marksizm olduğunu belirlemek hemen hemen imkânsızdır. Ancak, kendilerinin asıl Marksist olduklarını iddia eden birçok Marksist yorumdan bahsetmek mümkündür.

Marksist çevrelerden gelen eleştirilerin genel olarak, 'bağımlılık' kuramlarının ülkelerin gelişme(me) sürecinde 'dış dinamikler' üzerinde çok fazlaca durdukları noktasında toplanabilir. Bu kuramlara göre, ülkelerin gelişmeleri tamamen dış faktörlere bağlanmaktadır. Her ülkenin kendi iç koşulların mevcut olan 'sınıf' çatışması ve 'devlet' gibi olgular bu araştırmacılarca ihmal edilmiş bulunmaktadır. Oysa, bu kavramlar klasik Marksizmin temel kavramlarıydı. Artıde-

ğerin nasıl olup da çevre ülkelerden merkez'e aktarılabildiği sorusu da ancak 'sınıf çatışması' ve 'devlet' yapısına bakılarak anlaşılabilir.

Örneğin, Frank'la başlayıp Wallerstein'la devam eden dünya ekonomisini ve azgelişmişliğin yapısını açıklamayı deneyen yaklaşımın, Marksizmin yanlış bir yorumlaması olduğunu iddia edenlerin sayısı hiç de azımsanamıyacak ölçüdedir. Sözgelişi, Laclau (1979), Wallerstein'ın kapitalizm tanımlamasını, reddetmektedir. Ona göre, Wallerstein kapitalizmi 'pazara yönelik kâr amaçlı üretim' olarak tanımlamaktadır. Yani, klasik Marksizmde belirtilen ve kuramın özünü oluşturan 'üretim ilişkilerini' göz ardı etmektedir. Bir başka deyişle, Wallerstein, kapitalizmi incelerken 'mübadele (exchange)' ve 'ticari ilişki' kavramlarını vurgulamaktadır. Oysa, kapitalizmi tanımlayan kavram 'üretim ilişkileri' kavramıdır. Dolayısıyla, Wallerstein kuramını, daha başlangıçta, yanlış bir zemine oturtmaktadır. Wallerstein, kendi görüşünün doğruluğunu gösterebilmek için, azgelişmiş ülkelerin 15 ve 16. yüzyılda kapitalist sisteme girdiklerini belirtmektedir. Bu iddia, ancak 'kapitalizm sadece pazar ilişkileriyle tanımlanırsa mümkün olmaktadır. Oysa, bir üretim biçimi olan kapitalizm sadece 'kâr amacına yönelik' olmakla açıklanamaz. Çünkü, kâr amacı bir sosyalist rejimde de görülebilmektedir. Laclau'a göre Wallerstein, gerçekliklerle kuramsal soyutlamaları karıştırmaktadır. Bunun için bir ülkenin, dünya ekonomik sisteminin içine girmesi ile o ülkede kapitalist hakimiyet sağlanması sürecini birbirine karıştırmaktadır. Özellikle bu inceleme alanı olarak seçtiği Latin Amerika ülkeleri açısından doğru gözükmektedir. Kapitalizm değişik terimlerle tanımlanınca, dünya sistemi kuramcıları tarihte görülen diğer toplum tiplerini de buna göre yeniden tanımlamak zorunda kalmışlardır. Örneğin, feodalizm de toplumların kendi tüketimleri için üretim yaptıkları sistem olarak tanımlanmıştır. Oysa, klasik Marksizm, üretim ilişkilerinde-

ki farklılaşmaları değişimin temeline almıştı. Dünya sistemleri kuramcıları bu noktada Marks'ın görüşlerinden değil de daha çok pazar ilişkilerine belirleyici bir rol vermiş olan Weber'in görüşlerinden esinlenmiş görünmektedirler.

Wallerstein'ın emeğe ilişkin görüşü de tepkiyle karşılanmıştır. Ona göre, emek, 'merkez' ülkelerde eğitilmiş ve özgürdür, Çevre ülkelerde ise, 'bağımlı'dır. Bu durumda, dünya kapitalist sisteminde hem yetişmiş emek, hem de yetişmemiş emek olması gibi Marksizmin özü ile bağdaşmayan bir görüş ortaya çıkmaktadır. Laclau, Wallerstein'ın 'özgür emeğin' gerçek anlamını bilmemekle suçlamaktadır.

Wallerstein ve izleyicilerin kapitalizmi yanlış tanımladıkları görüşü, Brenner, (1977)ce de kabul edilmiştir. Brenner'e göre, eğer kapitalizm sadece 'kâr' kavramıyla açıklanabilseydi, sadece kâr eden ve edebilecek bireyler tarafından kurulabilirdi. Oysa, kapitalizm bilindiği gibi, sömürüye dayalı bir 'sistem'i ifade etmektedir. Değişim, Wallerstein kuramında tamamen 'pazar' güçlerine terk edilmiştir. Oysa, sadece pazar kendi başına değişim yaratamaz. Değişimi asıl yaratan ve yaratacak olan güç, sınıflar arasında süregelen uzlaşmaz çelişkilerdir. Bu görüşüyle Brenner, klasik Marksist literatüre sahip çıkmaktadır. 'Dünya Sistemi Kuramı'nı' bu literatürde anlatılanları yanlış yorumlamakla suçlamaktadır. Ancak Brenner, bu eleştirilerde yalnız değildir. Çok sayıda Marksist eğilimli yazar, bu kuramı aynı doğrultuda eleştirmiştir (örn.bkz., Leys, 1977; Phillips, 1977; Petras, 1978; Godman & Redclift, 1981). Özellikle, Phillips (1977), 'bağımlılık' kavramı çerçevesinde geliştirilen fikirlerin uluslararası sermayeyi eleştirirlerken bir başka tuzağa ulusal sermaye tuzağına düştüklerini belirtmektedir. Azgelişmiş ülkelerin geri kalmışlığı bu kuramlarca uluslararası sermayenin sömürüsü olarak görülürken, ulusal sermaye övülmüştür. Azgelişmiş ülkeler ulusal burjuvanın gelişmesiyle

ya da ulusal sermaye yatırımlarının artmasıyla yoksulluktan kurtulabileceklerine inandırılmak istenmiştir. Oysa, sorun kapitalist sistem ve bundan dolayı, sermayenin eşitsizlik üzerine kurulu hareketleri ise, yapılacak olan toplumsal mücadele her tür sermayeye karşı verilmelidir. Bir azgelişmiş ülkede ki geri kalmışlık durumu Phillips'e göre, o ülkenin sınıfsal yapısı incelenerek bir çözüme kavuşturulabilir. Ayrıca, hemen vurgulanmalıdır ki, Frank'la başlayan bu gelenek, dünya sisteminin öğeleri ne olursa olsun uluslararası ekonomik ilişkilerden doğacak artıdeğerin, gelişmiş ülkelere aktığı görüşünü paylaşmaktadırlar. Oysa, artıdeğer kavramı Marks'ın kendisi tarafından sınıflararası ilişkileri açıklamak için geliştirilmiş bir kavramdı. Bağımlılık kuramcıları 'iki ayrık alanı artıdeğer kavramı ile birbirlerine bağlamak istemişlerdir (Roxborough, 1979, s.45). Bunun yanında şu da vurgulanmalıdır ki, dünya ekonomisinin özelliklerini keşfetmeye çalışan kuramların başta 'sınıf' kavramı olmak üzere klasik Marksist kavramları araştırmaya dahil etmedikleri görüşü de çok haklı gibi görünmemektedir. Bu kuramlar 'sınıf' kavramına özellikle eğilmemelerinin nedeni, bu kavramı önemsiz gördüklerinden değil, *dünya sistemi*nin incelenmesiyle sınıfsal ilişkilerin daha iyi anlaşılacağına kuvvetle inanmalarıdır. Frank'ın (1967, s. 11) kendisinin de ifade ettiği gibi azgelişmiş ülkelerin sınıf yapıları zaten çok az incelenmiştir. Roxborough (1979)'a göre, olsa olsa Frank'ın 'sınıf' kavramını yanlış uyarlamasından söz edilebilir. Ancak, yaygın olarak inanıldığı gibi bu çevrenin özellikle söz konusu bu kavramı analizlerinin dışında bırakmak gibi bir amaçları bulunmamaktadır. Ancak, bu okulun vurguladığı kapitalist sistemin şekil değiştirdiği ve sadece bir ülke içinde almış bir sistem gibi görülemeyeceğidir. Klasik Marksizm kapitalizme sadece bir ülke sınırları içinde bakmıştı. 'Dünya Sistemi' kuramcıları ise (örn. Amin) kapitalizmin artık uluslararası bir boyut kazandığını, dolayısıyla eski ter-

minoloji ile açıklanamayacağını belirtmektedirler.

Benzer bir şekilde, bir kısım Marksist yazar da azgelişmiş ülkelerin iç koşullarını incelemeye yönelmişlerdir. 'Bağımlılık' kuramlarının tam aksine neticelere ulaşan görüşler geliştirilmiştir. 'Bağımlılık kuramları'na göre, kapitalist yayılma Üçüncü Dünya ülkelerine yoksulluk getirmiştir. Oysa, örneğin Warren (1980)'a göre, kapitalizm bir azgelişmiş ülkenin kalkınmasına da hizmet edebilir ki son yıllarda böyle bir süreç dünyadaki tüm azgelişmiş ülkelerde başlamış bulunmaktadır. Başlangıçlarda, gelişmiş Batı ülkelerine bağımlı bu ülkeler, kapitalizmin gelişmesiyle bu bağlardan kurtulmaya başlamaktadırlar. Kendi yerel kaynaklarını daha iyi kullanabilmektedirler. Ancak, Warren'in bu değişik ve ilginç yaklaşımına rağmen, kapitalizmin azgelişmişliğin aşılmasında olumlu bir rol üstlenebileceği görüşü, Marksistler arasında hiç de yaygın değildir. Ancak, Warren'ın kuramı 'bağımlılık' kuramlarının yaratmış olduğu 'karamsar' bir ortama, daha gerçekci bir bakış açısı sunma çabasını içinde barındırmaktadır. Elbette ki, özellikle 2. Dünya Savaşı'ndan sonra yayılma hızını artıran kapitalizm, gittiği ülkelere sadece sömürü değil birçok yenilik de götürmüştür. Örneğin, bu ülkeler Batı teknolojisiyle karşılaştıktan sonra kalkınmaya daha ağırlık vermişlerdir. Üçüncü Dünya ülkeleri Batı'dakinden çok daha hızlı bir şekilde büyümektedirler. Ancak, şu da unutulmamalı ki, Warren ve izleyicileri zaman zaman iç dinamiklere önem vererek, modernleşme kuramlarının terminolojisini kullanmak zorunda kalmaktadırlar. Bunun yanında, Warren ve izleyicileri Marksist analizin, belli bir ülkeyi incelerken, onun özel sınıf yapısına ve bunun dışardaki bağlantılarına yönelmenin doğru olduğuna, en azından 'merkez', 'çevre', 'yarıçevre' gibi bulanık ve aşırı kapsayıcı kavramlaştırmalardan daha iyi (yani daha Marksist bir yaklaşım) olduğuna inanmaktadırlar. Benzer düşünceler Portes (1979) tarafından da paylaşılmaktadır. Ona göre

de, merkez ülkeler ne ölçüde çevre ülkeler üzerinde baskı kurmaya kalkışırlarsa kalkışsınlar sonuçta merkez ülkeler, çevre ülkelerin kalkınma amacıyla kullanabilecekleri teknolojiyi yaratmakta ve bu ülkelere sunmaktadırlar. Çevre ülkeler, bu olanaklardan yararlanma yollarını yaratabildiklerinde ya da bunlara uyum sağlayabildiklerinde belli birtakım dönüşümler gerçekleştirilebilirler. Çünkü, tarihsel olaylar göstermiştir ki, her devlet her türlü koşul altında dahi, belli bir serbestlik içinde hareket etmektedir; her zaman toplumunu değiştirebilecek potansiyel gücü ellerinde bulundurmaktadırlar. Bunun için, 'bağımlılık' kuramlarının dış nedenlere çok fazla ağırlık vermeleri aslında tarihsel gerçeklerle de uyuşmamaktadır. Bu grupta ki kuramcılara göre, bir ülkede 'bağımlılık' ve 'gelişme' kavramları bir arada varlıklarını sürdürebilirler. Oysa, 'bağımlılık' kuramcıları bunların birbirlerini dışladıklarını ileri sürmüşlerdi. Örneğin, Güney Asya ülkeleri (Kore, Tayvan), eskiden Japonya'nın kolonileri gibiydiler. Ancak, hızlı bir kalkınmayı başarabildiler. Aynı şekilde, hiç kimsenin yabancı sermayeye önemsemedikleri dönemlerde, Kanada yabancı sermaye cenneti haline gelmişti. Bu durum, bu ülkede hayat standartının azgelişmiş ülkelere göre çok daha fazla artmasına neden olmuştu. Zaten hemen vurgulanması gereken nokta, göreli olarak daha yeni olan 'bağımlılık' kuramlarının dahi bir ülkenin kalkınmasında iç koşulların da önemli bir rol oynadığının kabul edilmesidir. Bu bölümde de değinilen yeni-bağımlılık kuramları örn., Cardoso, O'Donnell, Evans vb. bu noktada buluşmaktadırlar. Bunun için, söz konusu yazarlar inceledikleri ülkelerin özel tarihlerine yönelmişler ve gelişmenin/kalkınmanın özel ilkelerini bulmaya çalışmışlardır. Bunun yanında, gelişme sosyolojisi literatüründe sıkca rastlandığı gibi, 'bağımlılık' kuramlarını değişik bir şekilde yorumlayan kuramcılar yeniden başkaları tarafından eleştirilmişlerdir. Örneğin, Booth (1985), Marksizm kaynaklı kuramların bir buna-

lım içerisinde olduğunu kabul ederken, koyduğu teşhis de farklılaşmakta, Warren ve izleyicilerini eleştirmektedir. Buna göre, bunalımın asıl kaynağı, özellikle 'bağımlılık' kuramlarının geliştirdiği söylem değil, çok daha genel bir durumdur. Klasik Marksizmin ileri sürdüğü çok kapsamlı -her şeyi aklayan- açıklamalara dayanılarak geliştirilen kuramlar artık tıkanmış görünmektedir. Gelecekte yapılacak olan daha radikal bir tutumla Marksizmin yarattığı bu, daha ziyade ekonomik ve toplumsal oluşumların zorunluluklarını dile getiren, fakat bu zorunlulukların nasıl değişeceğine değinmeyen, metateorik dili eleştirmektir.

Kısaca söylenirse, kimi Marksistler, 'bağımlılık kuramlarını' eleştirirlerken, Marksizmin özünden sapmakla suçlamaktadırlar. Onlara göre, Marksizmin özünü oluşturan, 'feodalism', 'kapitalizm', 'üretim ilişkileri' ve 'sömürü' gibi kavramlar, bu kuramcılarca yanlış anlaşılıp, yorumlanmıştır. Örneğin, 'bağımlılık kuramlarının' 'sömürü' kavramı üzerinde çok sıklıkla durması, azgelişmiş ülkelerin iç dinamiklerinden kaynaklanan sorunların gözden kaçırılmasına ya da görmemezlikten gelinmesine neden olmuş ve bu durum, azgelişmiş ülkelerde yaşayan ve dış ülkelerle işbirliği halinde olan bazı aydınlarca kullanılmış, bir iç sömürü haline getirilmiştir" (Harrison, 1988, 109). Genel olarak, 'bağımlılık kuramları', Üçüncü Dünya ülkelerinin kapitalist dünya içinde kaldıkça azgelişmişlik çemberinden kurtulamıyacakları görüşünü paylaşmaktadırlar. Bu, aynı zamanda, çok gelişmiş Batı kapitalist devletlerinin neden çok önemli bir ekonomik bunalıma girmeden gelişmelerine devam edebildiklerini de açıklamaktadır. Azgelişmiş ülkeler için, çözüm yolu 'sosyalist' bir düzeni yaratmak ya da sosyalist bir devletle organik ilişkiler içine girmektir. Ancak, ne bu ülkeler, şimdiye kadar şu veya bu sebepten dolayı sosyalist bir devrim yapabilmişlerdir ne de bağlanabilecekleri "gerçek anlamda sosyalist" bir ülke bu yazarlarca gösterilebilmiştir.

Marksist gelenek içinden gelen önemli bir eleştiri ise, 'bağımlılık' ilişkisinin sadece metropol ve uyduları (ya da merkez ve çevre) arasında değil, gelişmiş iki ülke arasında da gerçekleşebileceği noktasını vurgulamıştı (Poulantzas, 1974). Bu görüşe göre, örneğin, ABD ile İngiltere arasında çok sıkı ekonomik ilişkiler mevcuttur. ABD İngiltere'de yaptığı yatırımlar aracılığıyla kendi ülkesine artıdeğeri aktarabilmektedir. Ancak, bu İngiltere'nin merkez/metropol bir ülke olmasını yani sermaye merkezi olmasını engellememektedir. Ekonomik bağımsızlığını korumaktadır. Dolayısıyla, bu tür ilişkilerin sadece 'gelişmemişlik' çerçevesinde ele almamak gerekmektedir. Bazıları ise, 'bağımlılık' kuramlarını daha radikal bir şekilde eleştirerek, bu ilişkiye yanlış bakıldığını iddia etmektedirler. Buna göre, 'bağımlılık' bu kuramın yaratıcılarınca, biri gelişmiş biri gelişmemiş iki bölge arasında özgün bir 'ilişki' olarak düşünülmüştür. Oysa, 'bağımlık' bu şekilde tanımlanırsa, kullanılan kavramlarda sadece ilişkileri dile getirmekle yetinmek zorunda kalmaktadırlar. Örneğin, sömürünün oluşabilmesi azgelişmiş ülkelerin kapitalizminin henüz Batılı anlamda olgunlaşamamış olmasıyla ilişkilendirilmektedir. Buna karşın, azgelişmiş ülkelerde nasıl bir kapitalist sistemin hüküm sürdüğü ise etraflıca anlatılamamaktadır. Çünkü, kuramlar azgelişmiş ülkelerdeki toplumsal 'yapıya' değil, kurduğu ilişkileri açıklamaya yöneliktir. Kısacası, bu kuramcılara göre, 'bağımlılık' bir ilişki olarak değil bir 'yapısal' sorun olarak ele alınmalıdır (Roxborough, 1979, s. 65-66). Bu durumda, azgelişmiş ülkelerdeki ekonomik yapının özelliklerine de yönelmek durumunda kalınır. Bunun için, kimilerine göre de, araştırmalar daha ziyade merkez-çevre arasındaki ilişkilerden çok farklılıklar üzerine yoğunlaşmalıdır. Bu bakımdan 'bağımlılık' kuramları ekonomik olmayan alanları inceleyebilecek araçları da yaratabildiği sürece anlamlı bilgiler üretebilecektir (Mouzelis, 1988). Keza, bu kuramcılar, azgelişmiş ülkeler-

deki ekonomik sistemin, gelişmiş Batı ülkelerindeki sistemden farklı olduğu ve kendine özgü üretim biçiminin var olduğunu belirtmektedirler. Azgelişmiş ülkelerdeki üretim biçimi "bire" indirgenemez. Çok çeşitli üretim biçimleri vardır. Ancak, çok karmaşık iç ve dış ilişkilerle bunlar birbirlerine bağlanmış bulunmaktadırlar. Çevre ülkelerin bu tür karmaşık özellikleri kendi özel tarihsel gelişimleriyle ilgilidir. Buna göre de, azgelişmiş ülkelerdeki bu özgün yapının devamını sağlamak için gelişmiş ekonomilere ihtiyaç vardır. Ancak, bağımlılık sadece azgelişmiş ve gelişmişler arasında değil gelişmiş ülkelerin kendi aralarında devam etmektedir. Kısacası, "bağımlılık kuramları, 'gelişmemişlik' durumunu açıklarken, uluslararası kapitalist sistemin bazı özelliklerini bilinçli olarak seçip almakta, bunun için de araştırmacıları yanlış yöne sevk etmektedir (Lall, 1975)".

Dünya sistemi ya da bağımlılık kuramlarına Marksist gelenekten çok ciddi eleştiriler gelince, asıl eleştirdikleri modernleşme kuramlarının savunucularının sessizliği tercih ettikleri söylenebilir. Modernleşme Okulu, iki Marksist kutbun birbirleri ile olan tartışmalarına zaman zaman katılarak çoğu zaman da bağımlılık okulunun bazı görüşlerine hak vererek şiddetli bir zıtlaşmanın ortaya çıkmasına zemin hazırlamışlardır. Ancak, eleştirilerden birisi "Dünya kuramının özünde totolojik önermelerden oluştuğunu savunarak" (Harrison, 1988, s. 111) ilginç bir noktaya işaret etmektedir. Buna göre, bağımlılık kuramlarının azgelişmişliğin başlangıcı olarak 'kolonileştirmeyi' göstermesi, şu anda bir koloni geçmişi olmayan fakat bu kategoride değerlendirilebilecek ülkelerin durumunu açıklayamamaktadır. Kolonileştirme sürecini çeşitli aşamalara ayırarak tüm dünya ülkelerini bu sınıflardan birine dahil etmek de, ülkelerin kendilerine özel tarihlerini yok saymak anlamına gelmektedir. Ayrıca, kapitalizmin tüm dünya ülkelerine şu veya bu şekilde girdiği ve hükmü altına aldığı görüşü de mümkün olabilecek tüm

olası açıklamaları dışlayan dolayısıyla tekcil bir açıklama gibi görünmektedir. Yani, Harrison'a göre tüm dünya ülkelerini belli bir bota bindirip, diğer bir botun olmadığı görüşü kendi içinde bir açmazı barındırmaktadır. Çünkü, kuramların geçerlilikleri ancak karşılaştırma olanağı verebilecek başka bir alternatif kuramın (durumun) olması ile mümkün olmaktadır. "Bağımlılık' kuramları mevcut sosyalist sistemleri bile kapitalizm botuna bindirmişlerdir. Böyle bir yaklaşımı eleştirmeyi yeltenenleri de 'sınıf düşmanı" ilan etmişlerdir. Özetle, 'bağımlılık' kuramları tek tek ülkelerin tarihsel farklılıklarını ve ortak yanlarını inceleme yerine, bu ülkeleri kendi ideolojilerinde öngördükleri kalıplar içine sokmaya çalışmışlardır.

Yine aynı şekilde, 'bağımlılık' kuramları Harrison'a göre, 'bağımlılık' ilişkilerini açıklarken aslında "malûmu ilan" etmektedirler. Yani, günümüzde ABD'ye bağlı olmayan hemen hemen hiçbir ülke yok gibidir. Amerika kıtasının büyük bir bölümü, Ortadoğu ülkeleri Güney Asya hatta İngiltere bile birçok açıdan ABD'ye bağımlı durumdadır. Bundan hiç kimsenin şüphesi yoktur. Bu tarihsel bir olgudur. Buna rağmen, bağımlılık olgusunun, aslında, karşılıklı bir bağımlılık olduğu iddia edilebilir. Bu görüş de, 'bağımlılık' kuramları kadar haklı/haksız olabilir. Ancak, durumun anlaşılmasına önemli bir katkı yapmamış olur. Bir başka deyişle, 'bağımlılık' kuramlarında bağımlılık kavramı kendiliğinden açıkca anlaşılıyormuş gibi bir muamele görse bile, kavram özünde bulanık kalmaktadır (O'Brien, 1975; Caldwell, 1977; Therborn, 1979). Bunun yanında 'bağımlılık' kuramları bağımlılığın nasıl oluştuğunu göstermeye çalışırlarken 'bağımlı olmama durumunu' hiç tasvir etmemişlerdir. Örneğin, çevre ülkeler 'bağımlı olmama durumunda nasıl bir yapıda olacaklardır? Diğer ülkelerle olan ilişkileri somut bir şekilde nasıl kurulacaktır? Kuram bu noktayı cevapsız bırakmaktadır. Oysa, sistem ister sosyalist ister kapitalist

olsun bir toplumda ekonomik etkinlikler ortamında bir satıcı bir alıcı ve bundan kâr eden bir taraf olacaktır. Bu ilişkiler 'güç'ün dağılımını belirleyecektir. "Bağımlılık kuramları, şu ana kadar evrenselliğini sürdüren bu ilkelerden habersiz görünmektedirler" (Ray, 1973). Burada, Harrison ve Ray'ın belirttikleri gibi, dikkat edilmesi gereken nokta, pür bir 'bağımlı olmama' durumundan bahsedilemiyeceği gibi, 'bağımlılığın' da derecelerinin olduğudur. Ülkelerarası ilişkilerde kolonileştirme tam bir bağımlılığı temsil ederken, günümüzde ki ekonomik ilişkiler 'karşılaştırmalı üstünlüklere' göre çalışan bir sistem içinde karşılıklı bağımlılığa dönüşmeye başlamıştır. Ancak, yine 'bağımlılık kuramlarında belirtildiği gibi, tarımsal ürünler ucuza, teknolojik ürünler çok pahalıya satılmaktadır. Yapılacak olan 'bağımlılığın' nasıl olup da, azaltılacağının yollarının bulunmasıdır.

Diğer yandan, 'bağımlılık' kuramları ülkelerin kültürel yapılarıyla hiç ilgilenmemişlerdir. Ülkeler arasındaki ekonomik ilişkilerin kütürel yapıları belirledikleri inancı, tüm Marksist akımlar içinde etkinliğini sürdürmektedir. Oysa, günümüzde ülkeler kendi yerel kültürlerini uluslararası platforma çıkarmakta, ülkeler arasında ekonomik ilişkilerle beraber kültürel ilişkiler de yer almaktadır. Ekonomik etkinliklerin belli bir kütürel ve sosyal yapı çerçevesinde gerçekleştiği görüşü, dünya sistemi kuramcılarının kabul ettiği bir nokta değildir. Örneğin Weber, Batı'nın sanayileşmesini kültürel farklılıklarla açıklarken, Wallerstein (1978, s.18) için bu sadece tesadüflerin sonucudur. Klasik Marksist yaklaşım bu kuramcılarca da benimsenmiş görünmektedir. Yani, toplumsal eylemler ekonomik temeller çerçevesinde açıklanabilir. Ekonomik bağımlılıklar doğal olarak kültürel bağımlılıkları doğurmaktadır. "Bağımlılık" kuramlarının hiçbir ülkenin, bu ilkenin dışına çıkmayacağına inançları tamdır.

Kısacası, Yeni Dünya Düzeni kurulsa ya da globalleşme sağlansa bile, kapitalizmin doğası gereği azgelişmiş ülkele-

rin kalkınması, kapitalist sistemin içinde gerçekleştirilemez. Ancak, örneğin, Sovyet blokunun yıkılması da göz önünde bulundurularak, son zamanlarda iddia edildiği gibi, azgelişmiş ülkelerin kapitalizm dışında diğer bir kalkınma modeli de yok gibi durmaktadır (Sklair, 1994, s. 165-185). Bir başka anlatımla, azgelişmiş ülkeler *dünya ekonomisi* penceresinden bakıldığında aslında bir kalkınma trajedisi içinde bulunmaktadırlar. Dünyanın gelmiş olduğu ekonomik düzeyde, tek ekonomik model olarak duran kapitalizm de onlara pek faydalı olamayacak gibidir.

3.10. Bağımlılık Kuramlarının Türkiye Açısından Değerlendirilmesi

Marksizmden kaynaklanan 'bağımlılık' kuramları Türkiye'de düşünce hayatını derinden etkilemiştir. Cumhuriyetin ilk kurulduğu yıllardan başlayarak, halkın göreli yoksulluğuyla Batılı ülkelerin Türkiye üzerindeki emelleri arasında bir bağ kurulagelmiştir. 1. Dünya Savaşı sonrasında, 700 yıla yakın Avrupa, Asya ve Afrika'da hüküm süren Osmanlı İmparatorluğu çökmüştü. Aynı coğrafyada kurulan, modern Türkiye, emperyalizme karşı büyük bir mücadele verdi. Bu dönemde, Avrupalı ordular, Anadolu'nun çok küçük bir kısmı hariç, imparatorluğun her yerini işgal etmişlerdi. Yani, Kurtuluş Savaşı, bağımlılık kuramlarının özelliklerine dikkat çektikleri emperyalist kuvvetlere karşı yapılmıştır. Ancak, burada emperyalizm daha çok fiili bir anlamda emperyalizmdir. Askeri anlamda güçlü olan devletlerin daha zayıf olanlarının topraklarını zorla ele geçirmeleri kastedilmektedir. Oysa, bağımlılık kuramları bu kavramı, daha çok ekonomik ilişkiler bağlamında kullanmışlardır. Genel olarak, emperyalizm kuramlarına göre, kapitalizmin çok geliştiği ülkeler, diğer ülkeleri kapitalist ortama çekerek ekonomik olarak kendilerine bağımlı kılmakta-

dırlar. Geliştirdikleri yeni mekanizmalarla toprak işgali anlamındaki emperyalizme tenezzül etmeden, bu ülkelerdeki artıdeğeri çekebilmektedirler. Dolayısıyla, 1. Dünya Savaşı'nda toprakları emperyalist güçler tarafından işgal edilen Türkiye'nin, günümüzde karşılaştığı emperyalizm tehlikesi aslında çok farklılaşmış bulunmaktadır (ayrıntılı bir analiz için bkz, Berber, 1982). Uluslararası kapitalizmle bütünleşmiş görünen Türkiye, çok çeşitli uluslararası ekonomik kuruluşlara üyedir. Bağımlılık kuramları da, zaten günümüz emperyalizminin bu tür kuruluşlar aracılığıyla gerçekleştiğini iddia etmektedirler. Bir başka anlatımla, bağımlılık kuramlarına göre, ülkemiz, her ne kadar yıllar önce emperyalizme karşı, diğer ülkelere örnek olabilecek bir mücadele yaptıysa da, bu tehditten tümüyle kurtulmuş değildir. Azgelişmiş ülkelerin hemen hemen hepsi gelişmiş ekonomilerin baskısı ve denetimi altındadır. Bu, bir dünya sistemi çerçevesinde gerçekleşebileceği gibi, ülkelerin karşılıklı ilişkileri çerçevesinde de gerçekleşmektedir. Bağımlılık kuramları azgelişmiş ve aynı zamanda dünya kapitalist sisteminin bir parçası haline gelmiş ekonomilerin bu çemberden çıkmalarının çok zor olduğu görüşündedirler. Bunun için, çoğu zaman karamsar bir tablo çizdikleri söylenebilir. Bu bağlamda, bağımlılık kuramlarının Türkiye'ye kapitalist sisteminin dışına çıkmayı önerdikleri iddia edilebilir. Ancak, ekonomik tutumların her geçen gün daha liberalleştiği, sosyalist blokun çöktüğü ve globalleşmenin konuşulduğu bir dönemde dünya kapitalizmine alternatif bir ekonomik sistemin nasıl kurulacağı bu kuramlarca belirtilmemektedir ya da yordanamamaktadır.

Bağımlılık kuramlarına göre, modernleşme kuramlarının ihmal ettikleri en önemli konulardan birisi dünya tarihinde kolonileşme diye bir olgunun yaşanmış olmasıdır. Aslında bu olgu, Batı ülkelerinin zenginliklerinin kaynağını da açıklamaktadır. Batı ekonomileri özellikle ilkin Asya daha

sonra Afrika ve Amerika kıtasına hükmetmeye paralel bir şekilde gelişmeye başlamışlardır. Zengin hammadde kaynaklarıyla dolu, kolonilerin sömürülmesi, Batı Avrupa ülkelerinin zenginliklerinin temelini oluşturmuştur. Bu ilişkiler sonucunda söz konusu kıtalardaki ülkeler ekonomik olarak geri kalmışlardır. Günümüzde de bu durumları devam etmektedir. Dünya sistemi içerisinde halklarını refah düzeyini ulaştırabilecek kalkınmayı gerçekleştirememektedirler. Bunun nedeni, 'bağımlılık' kuramlarına göre, geri kalmış ülkelerin kendi özel sorunları değil dünya sathında gelişmiş ülkelerin kurmuş oldukları ekonomik eşitsizliklerdir.

"Bağımlılık" kuramcıları, dünya tarihi analizlerinde, kolonileştirme hareketlerine olduğundan daha büyük bir önem atfetmişler gibi görünmektedirler. Kolonileştirmenin azgelişmiş ülkelerin geri kalmasının en önemli nedeni olarak ileri sürmeleri, en azından, tarihsel olarak doğru görünse bile, örneğin Türkiye gibi azgelişmiş ülkeler bağlamında pek açıklayıcı olmamaktadır. Çünkü, bir imparatorluk geçmişine sahip olan Türkiye, tarihinin hiçbir döneminde kolonileşmemiştir. Diğer yandan, en azından ekonomik anlamda, belki de kolonileşmiş ülkelerle aynı kaderi paylaşmıştır.[1] Ayrıca, Türkiye'nin tarihsel özellikleri, diğer hiçbir ül-

[1]Bu durum çeşitli şekillerde açıklanmaktadır. Ne Osmanlı da ne de Türkiye de fiili olarak bir kolonileştirme hareketenin yaşanmamasına rağmen, Batı'lı ülkelerin özellikle 1950'li yıllardan sonra yeni tür kolonileştirme taktiklerinin oldukça etkili olduğu kabul edilmektedir. Batı sermayesinin Türkiye'ye akması, borçlanma olanaklarının verilmesi, Devlet kapitalizminin gittikce zayıflamasına neden olmuştur. Ekonominin idaresi genellikle çok uluslu şirketlere ve uluslararsı kuruluşlara geçmiştir. Bu çelişkiler delil olarak o yıllarda yaşanan derin toplumsal bunalımlar gösterilmektedir. bkz; Berberoglu, (1982); Keyder , (1987). Ayrıca, böyle bir yaklaşım 1970'li yıllarda Türk Marksistlerince genel olarak benimsenmiştir. Ancak, bu yaklaşımların yukarda dile getirilen noktayı çok fazla etkilemediği belirtilmelidir. Çünkü ilkin, burada, fiili bir kolonileştirmeden bahsedilmektedir. İkinci olarak, her ülke diğer ülkelerle ekonomik ilişkilerde bulunmaktadır. Bunun şekli ve kuralları zamandan zamana değişmektedir. Kaldı ki Türkiye'nin o yıllarda girmiş olduğu yeni ekonomik dönem kendi iradesinin bir sonucudur. Daha köktenci bir cevap olarak da, o yıllarda Türkiye'nin seçenekleri arasında kapitalist dünya ile bütünleşmenin dışında pek alternatifinin olmadığının belirtilmesiyle olabilir.

keyle kıyaslanamıyacak ve bir genelleme yapmaya hiç de yardımcı olmayacak kadar özgün durmaktadır. İlkin, birçok tarihsel dönemde, Batı ülkelerinin çeşitli emperyalist emellerine hedef olan Türkiye, aslında yüzyıllar boyunca bu ülkelerin korktuğu bir devlet olmuştur. Avrupa'nın büyük bir kısmını siyasi, ekonomik ve kültürel olarak etkileyebilmiştir (bkz; Coles, 1968, Heper (ed), 1993). Oysa, hiçbir koloni ülkesi böyle bir özelliğe sahip olamamıştır. Koloni ülkeleri ile Türkiye'nin benzeştikleri bir nokta ise, Batı ekonomisi, kültürü ve en önemlisi askeri gücüyle karşılaştıkları zaman ortaya çıkmıştır. Gerek koloni ülkeleri, gerekse Osmanlı devleti, Batı ülkelerinin üstünlüklerini askeri alanda karşılaştıkları yenilgilerden sonra kabul etmek durumunda kalmışlardır (bkz; Karpat, 1972, 1973; Mardin, 1974, 1977; Berkes, 1978).

Ancak, bağımlılık kuramları kolonileştirme hareketlerinin azgelişmiş ülkelerin geri kalma süreçlerini daha da hızlandırdığını ileri sürerse, bu yorumun doğruluğunda birleşilebilir. Bir başka deyişle, kolonileştirme, geri kalmışlık sürecinde olsa olsa katalizör bir görev üstlenmiş olabilir. Açıktır ki, koloni ülkelerinden Batı Avrupa ülkelerine aktarılan artıdeğer bu ülkelerin hızlı bir şekilde kalkınmalarına refaha ulaşmalarına neden olmuştur. Ancak, örneğin Batı, Osmanlı'yı sömürerek geri bırakmış değildir. Gelişmiş bir teknoloji ve kültür karşısında Osmanlı geri bir duruma düşmüştür. Çoğu zaman, "Osmanlı, Batı teknolojisine ayak uyduramadı" şeklinde özetlenen bu durum, bağımlılık kuramlarında iddia edildiği gibi emperyalizm aracılığıyla değil, daha çok, Osmanlı devletinin içine düştüğü dahili sorunlar yüzünden olmuştur. Ancak, bu durum imparatorluğun sonuna doğru çok çeşitli amaçlar için, Batı ülkeleri tarafından kullanılmıştır. Bu ise, uluslararası ilişkilerin doğası düşünüldüğü zaman beklenen bir sonuçtur. Kısaca özetlemek gerekirse, Osmanlı, Batı ülkelerindeki gelişmelere ayak uydura-

mamıştır. Fakat, bunun en önemli nedeni emperyalizm ya da kolonileştirme değildir.

Batı ülkelerinin gelişme tarihi, kolonileştirme tarihine paralel değildir. Batı ülkeleri, kolonilerinin ya da Osmanlı devletinin sınırlarına geldiklerinde zaten bu devletlerden çeşitli alanlarda üstün olmaları gerekmektedir. Örneğin, Amerika kıtasının keşfeden Batı kültürü ya da gücü, birçok bakımdan bu kıtada yaşayanlardan daha ileri boyuttaydı. Gelişme/kalkınma askeri ve ekonomik anlamda başkalarına hükmetmenin bir aracı olarak görülürse, Batı ülkeleri kolonileştirme dönemi başlamadan önce bu olanağı ele geçirmiş olmalıdırlar. Aksi takdirde, söz konusu ülkeleri kendilerine bağımlı kılamazlardı. Batı ülkeleri kolonileştirdikleri ülkeleri kendilerine her alanda bağımlı kılmaya çalışırlarken, Osmanlı ile olan ilişkilerinde, daha çok, bu devleti kendi kontrolleri altına almak istemişlerdir.

Bağımlılık kuramları'nın kolonilere ilişkin geliştirdikleri yaklaşımları aslında, siyasetle de yakından ilgilidir. Bu kuramlar, azgelişmiş ülkelerin geri kalmışlığını kolonileştirmeye bağlamakla, emperyalizmi kınamak ya da lanetlemek istemişlerdir. Bu barışçıl yaklaşımları takdire layıktır. Ancak, koloni haline gelen ülkeler hurafelerle/mitlerle uğraşırlarken, Batı kültürünün pozitivist idealler arkasından koştuğu gerçeğini, unutturma tehlikesini doğurmuştur. Batı ülkeleri, Amerika kıtasını sömürmüşlerdir. Ama, yeryüzünde ilk kez bu kıtaya keşfetme başarısını yine onlar gösterebilmişlerdir. Bu başarı tabi ki bu kıtanın yağmalanmasını haklı çıkarmaz. Ancak, geri kalmış bölgelerin geri kalmışlığı da sadece bu yağmalanmaya bağlanamıyacak kadar karmaşıktır. Osmanlı ise kolonileşmemesine rağmen, Batı teknolojisi ve ilerlemeci kültürü karşısında tüm tarihsel üstünlüklerini yitirmiş, tarihten silinmiştir. Yerini ise, onun külleri arasından yeniden, yeni ve Batı kültürüne rağmen, kalkınmanın olmayacağını kabullenmiş bir devlet canlanıvermiştir. Dolayısıyla, mo-

dern Türkiye hem emperyalizmle mücade etmiş hem de gerçekci bir tutumla Batı teknolojisinin ve ilerlemesinin sırlarına erişmek için gerekli toplumsal, ekonomik ve kültürel dönüşümleri gerçekleştirebilmiştir (Modern Türkiye'de reform hareketlerinin boyutu için, bkz; Mardin, 1960; Lewis, 1968; Karal, 1970; Shaw, 1977; Kinross, 1977, Evin, 1984; eleştirel bir bakış açısı için, Adıvar. H.E., 1929).

Latin Amerika ekonomilerinin içinde düştükleri bunalımları açıklamak amacıyla A.G.Frank, dünya ekonomik sistemin metropol ve uydu şeklinde, kendini izleyenler ise merkez ve çevre diye ikiye bölmüşlerdi. Bu kurama göre, modern Türkiye Cumhuriyeti çevre/uydu ülkeler arasında yer almaktadır. Yani, merkez ülkeler çeşitli yatırımlar ve sermaye hareketlerini kontrol mekanizmaları ile Türkiye'yi dünya ekonomik sistemine eklemlemişler ve bu yolla yeni bir artıdeğer aktarımı gerçekleştirmektedirler. Merkez çevre ilişkisini temele alan yaklaşım sadece ekonomi alanında da düşünülmemektedir. Örneğin, siyaset ve kültür alanlarını da kapsamaktadır. Bu tür bir anlayış, Türk akademik çevrelerince de çok rağbet görmüştür (bkz; Mardin, 1973; Heper, 1976, 1980, 1986 , Akarlı, 1975, Kazancıgil, 1981, Tachau, 1984). Hatta bunu ülkelerarası ilişkilerde olduğu gibi, ülke içindeki bürokrasiyi, tabakalar ve bölgeler arasındaki ilişkileri açıklamak için de kullanmışlardır. Yani, bir anlamda çevre/merkez kuramı araştırmacıların sihirli bir değnek gibi sarıldıkları kuramsal bir anahtar muamelesi görmüştür. Oysa, bu kuram daha önceki bölümlerde de değinildiği gibi dünyayı iki bölgeye ayırarak ülkeler ve toplumlar arasındaki farkları ortadan kaldırmaktadır. Dünya ekonomisinin böyle bir yapıda olduğunu iddia etmek azgelişmiş ülkelerin kalkınma ümitlerini de yok etmektedir. Kapitalizm, dünya yüzeyinde ağlarını öyle örmüştür ki, azgelişmiş ülkeler hammadde deposu olmaktan kurtulamazlar. Bu oyunun kuralları gelişmiş ülkeler tarafından saptanmakta ve azgeliş-

miş ülkelere sadece bu oyunu oynamak düşmektedir.

Bu yaklaşım, bireyi ve bireysel yeteneği de dışlayan bir özellik taşımaktadır. Batı uygarlığının keşifler/buluşlar sayesinde kurulduğu fikri yaygın kabul görmektedir. Bu kuram, azgelişmiş ülkelerdeki bireysel başarılara dayalı olabilecek entellektüel birikimini dünya ekonomi yapısına indirgemektedir. Dolayısıyla, azgelişmiş ülkelerin bu sistemi aşmalarına herhangi bir olanak tanımamaktadır. Bu anlayış da, bireysel başarıyı hiç de yadsımayan tarihsel gelişmelere ters düşmektedir. Kapitalizm, sömürü, emperyalizm gibi kavramlar vurgulanırken, azgelişmiş ülkelere karamsar bir tablo bırakılmıştır. Bağımlılık kuramları kapitalizmin dünya yüzeyinde kurduğu sistemin tarihin hiçbir döneminde görülmediğini belirtmektedir. Dolayısıyla, aşılmasının azgelişmiş ülkelerin çabalarıyla mümkün olmadığını belirtmektedir. Ancak, tarihte tüm dünya da gücünü hissettiren süper güçlere rastlamak mümkündür. Bu süper güçlerin gücü her dönemde bir başka süper gücü geçmiş bulunmaktadır. Bu dönüşümlerde bireysel/entelektüel/bilimsel birikimlerin payı yadsınmamalıdır. Birçok faktörün yanında, kapitalizmin aşılamıyacak bir dünya sistemi kurduğu fikri bu yüzden çok iddialı durmaktadır. Dünya tarihinde kendi döneminde en güçlü görünen sistemler dahi entelektüalizm sayesinde farklılaşmıştır. Kapitalizmin bunlardan farklı olduğunu ileri sürmek ise çağımızın -salt biz içinde yaşıyor olmamızdan dolayı-bir yanılsaması olamaz mı?

Türkiye'de uygulanan ekonomik politikalarla Latin Amerika için ileri sürülen modeller arasında bir ilişki kurulmaya çalışılmıştır (bkz; Gülalp, 1983). Buna göre özellikle, modern Türkiye'nin kuruluş yıllarında devlet ve bürokrasi ekonomik dönüşümleri yaratacak tek kaynak olarak görülmüştür. Çünkü, devlet emperyalist güçlere karşı verilen mücadelenin kaynağı olmuş ve bundan dolayı sınıflarüstü bir konum kazanmıştır ya da öyle varsayılmıştır. Türkiye'de

devlet nasıl ki gelişmenin öncülüğüne soyunmuşsa, Latin Amerika'lı kuramcılar da aynı işlevi sosyalizm kavramına yüklemişlerdir. Ancak, 2. Dünya Savaşı'ndan sonra değişen koşullar ülkelerin yollarını ayırmıştır. Ayrıca, Türkiye gibi Latin Amerika ülkeleri de belli bir ekonomik gelişmeyi izleyerek ithal ikameci politikalarla kalkınabileceklerini planlamışlardır. Bunun sonucunda, değişik derecelerde de olsa, enflasyon, dış borçların astronomik bir şekilde artması gibi sorunlar yaşanmıştır. Böylece, özellikle 1970'li yıllarda Marksist literatürün açıklamalarına geri dönülmüştür.

Türkiye'de gelişen, söz konusu bu literatürde Marksizmin hemen hemen her tür yorumuna rastlamak mümkündür. Neo-Marksizmin işçi ve burjuva sınıfının gelişmesini beklemeden de bir "devrim" yapılabileceği görüşünün yanında yerel bir Marksizm anlayış bile geliştirilmeye çalışılmıştır.[1] Bu literatüre göre, Türkiye, dünya kapitalizminin kıskacına girmiş ve gelişmiş ülkelere hammadde sağlayan bir ekonomi durumundadır. Aynı zamanda, iyi bir tüketici pazarıdır. Halkı eşit olmayan ilişkiler sonucunda fakirleşmiştir. "Bağımlılık" kuramları gibi genel kabul gören Marksist yorumlara göre de Türkiye'nin kapitalizmin manevralarından kurtulabilmesinin yolu, sistemin dışına çıkmaktır. Ancak, bunun nasıl yapılacağı da çeşitli ekollere içinde uzun uzadıya tartışılmıştır. Kimileri burjuva sınıfının geliştirilmesi ve parlemento aracılığıyla bunun yapılacağını savunmuş; kimileri sanayileşmenin başladığı ve şehirlerdeki işçi gücünün/bilincinin artırılarak kentten kıra doğru bir hareketi savunmuş; kimileri de tarımsal bir ülke özellikleri gösteren Türkiye'nin itici gücünün ancak köylü sınıftan gelebileceğini, dolayısıyla değişimin kırsal alandan başlaması gerektiğini savunmuşlardır. Bu ekollerin hemen hemen hepsi de öğ-

[1]Türkiye'de Marksist Hareketlerin gelişimi ve iyi bir değerlendirmesi için bkz Samim, Ahmet., (1981), "The Tragedy of the Turkish Left", New Left Review, No. 126, s. 60-85.

renci, öğretmen, kamu çalışanlarının toplumsal hareketliliklerini kendi amaçlarına bir araç olarak görmüşlerdir. Özellikle, Fransa'da başlayan 1968 öğrenci hareketleri Türkiye'de de sempatiyle karşılanmış ve uzun yıllar sürecek olan kitlesel hareketlere kaynaklık etmiş, ilham vermiştir. Türkiye'yi kapitalizmin dışına çıkarmak isteyen kitlesel hareketlerin karşısına, kurulu düzen savunucuları çıkmıştır. Bunlara göre büyük değişimlere hiç gerek yoktur. Önemli olan devletin geleceği ve var olmasıdır. Kapitalist sistem, birçok olumsuz yanlarına rağmen, göreli özgürlükler sunmasından dolayı mevcut en iyi sistemdir. Ancak, Türk halkının geleneksel kültürü, "yabancı" ideolojilerden esinlenen sistemlere uygun değildir. Bu düşüncelerle, toplumun bir kesimi diğer kesimine karşı cepheleşmiştir.[1] Henüz Doğu Bloku'nun çöküntüye uğramadığı, 1970'li yıllarda bu cepheleşme doruk noktasına ulaştı. Marksist kuramların azgelişmiş ülkelere fakirliklerini yenmenin yolu diye önerdiği çözüm yolları, Türkiye'de hem kuramsal hem de pratik alanda uygulanma fırsatı bulmuştur. Ancak, bu görüşler çok şiddetli toplumsal muhalefetle karşılaşmıştır. Aslında, bu muhalefetin kaynakları bir ekonomik sistemin diğerinden çok daha tercih edilmesinden değil, halkı, kültürel yaşamına getirileceği söylenilen kısıtlamalardan kaynaklanmıştı. İslami geleneklerin toplumsal hayatta hâlâ önemli bir yer tutması ve kapitalizmin alternatifi olarak sunulan sistemin de bu tür dinsel inançlara hoşgörüyle bakmadığı yolundaki yaygın inanç, bu muhalefeti hızlandırdı. Ayrıca, özellikle, toplumun içinde bulunduğu açmazlara sunulan çözüm önerileri, tarihsel olarak sürekli uzlaşmazlıklar içinde olduğumuz Kuzey ülkelerinden gelince halkın buna tepkisini daha da artmıştır. Kurtuluş Savaşı vererek özgürlüklerine kavuşan bir halk,

[1] Türkiye'nin bu yıllarda geçirmiş deneyime ilişkin hem İngilizce'de hem de Türkçe'de geniş bir literatür var. örneğin, bkz; Eren, 1963; Hale, 1964; Frey, 1965; Feroz, 1977; Harris, 1985; Schick, 1987.

toplumsal yaşamı üzerinde baskı kuracağı söylenen bir ekonomik sistemi, kendisine göreceli refah vaat edilse bile kabul etme yoluna gitmemiştir. Bütün bunlardan dolayı, çok yaygın kitlesel örgütlere sahip Marksist ekoller 1970'li yıllarda haktan umdukları desteği bulamamışlardır. Kısacası, "bağımlılık" okulunun ileri sürdüğü sorunlar, bir grup Türk aydınınca kabul edilirken, çözüm önerileri sadece kuramsal düzeyde kalmamış, pratiği de aktarılmak istenilmiştir. Ancak, bunda başarılı olunamamıştır. 1980 yılında yaşanan askeri bir darbe bu tür tartışmalara son vermiştir.

1980 askeri darbesiyle birlikte 1950'li yıllarda etkin olan liberal uygulamalar yeniden canlandı. Özellikle dışa açık büyüme stratejisi hem dünya da hem Türkiye de oldukça kabul gördü. Bütün bunların üstüne, 1980'lerin sonuna doğru Doğu Blok'unun çöküşü eklenince Türkiye'de Marksist gelişme modelleri iyice inandırıcı olmaktan çıktı. Diğer azgelişmiş ülkeler gibi Türkiye de kapitalizm içinde gelişmeyi tam anlamıyla benimsedi. Karma ekonomi gibi devletçiliği de içeren ekonomik söylemler tamamen terk edildi. Bunun yerini özelleştirme, gibi güncel liberalizmin terimleri aldı. Ancak, bütün bu değişimlere rağmen, Türkiye üreten bir ülke durumuna gelemedi. Yine Batı kapitalizmin kendisine biçtiği rolü "yeni tür tüketim toplumu" olma yoluna girdi. Bunun en iyi göstergeleri, dış borçların astronomik olarak artması ve işsizliğin önüne geçilememesi gösterilebilir. Ancak, kapitalizmin bu tür sorunlarına dikkat çekecek etkili bir Marksist muhalefetten de söz edilememektedir. Geniş halk kesimlerinin Maksist entellektüellere vermiş oldukları prim bitmiş gözükmektedir. Kaldı ki, sosyal demokrat düşünceler bile artık 1990'lı yıllarda pek rağbet görmemektedir. Diğer yandan, kapitalist sistemin azgelişmiş ülkelerde uygulanış şekliyle ciddi sorunlar içerdiği de açıktır. Kapitalizm bu ülkelerin gelişmesine bilinen ve bilinmeyen mekanizmalar aracılığıyla pek yardımcı olamamaktadır.

Ancak, alternatif gösterilen ekonomik/siyasi sistemler de artık alternatif olmaktan çok uzak durumdadırlar. O halde, kısaca 'bağımlılık" kuramlarının azgelişmiş ülkelere yaptığı tavsiyelerin Türkiye de bir ara uygulanma fırsatı bulduğu ancak bunda çok başarılı olunamadığı söylenebilir. 'Bağımlılık' kuramlarının çözüm yolları, Türkiye'de bir dönemde sempatiyle karşılanmış olsa bile, geniş halk kesimleri bunu kabul etmemişlerdir. Türkiye'nin 'bağımlılık' kuramlarının iddialarının çok ciddi bir biçimde değerlendirdiği ancak, uygulamaya aktaramadığı sonuç olarak söylenebilir. Kapitalist sistem içerisinde kalan Türkiye'nin ne temel ekonomik ne toplumsal ne de kültürel sorunları çözümlenmiştir. Ancak, kütürel hayatta kalkınmanın liberalizmin dışında nasıl gerçekleşeceğine ilişkin herhangi bir ipucu yok gibi görünmektedir.

4. Genel Değerlendirme ve Sonuç

Bu çalışma boyunca gelişmeyi ya da gelişememeyi ele alan kuramlar iki ana grupta incelenmiştir. Birinci grupta, "modernleşme" kuramları, ikinci grupta, "bağımlılık" kuramları ve eleştirileri sunulmuştur. "Dünya Sistemi" kuramları ise yakın ilişkisinden dolayı "bağımlılık" kuramlarının içinde aktarılmıştır. Her aşamada, ülkemiz hakkında söz konusu bu kuramlar ışığında sonuçlar çıkarılmaya çalışılmıştır. Ancak, gelişme sosyolojisi yazınının, gelişmemiş ülkelerin kalkınma süreçlerine ciddi bir katkıda bulunmadığı sonucuna varılmıştır. Çünkü, her iki grupta yer alan görüşler siyasi/ideolojik akımlardan geniş ölçüde etkilenmişlerdir. Genel olarak, kuramsal iddialarının etkilendikleri bu akımların hizmetinde olduğu ileri sürülebilir. Onun için, bu kuramlara azgelişmiş ülkelerin sorunlarını ve çözüm yollarını sergilebilecek 'bilim' temelli kuramlar olarak bakılamaz. Gelişme kuramları, Batı sosyal bilim anlayışı/geleneği ile ülkelerin somut siyasi/ekonomik/kültürel çıkarlarıyla yakından ilişkili olduğuna iyi bir örnek oluşturmaktadır. Ancak, bu çalışma boyunca söz konusu bu ilişkinin, daha açık bir hale getirilmesinin yanında, bütün bu olumsuzluklardan dolayı ileri sürülen fikirlerin reddedilmesinden çok, yeni düşünceler oluşturulmasında nasıl bir rolleri olabileceğine dikkat çekilmiştir. Çünkü, azgelişmiş ülkeler aynı zamanda

bilgilerin oluşturulup, kullanılması konusunda da azgelişmiş bir durumdadırlar. Kısacası, gelişme sosyolojisinde yer alan kuramların derlenip toparlanması, azgelişmiş ülkelerin yeni ufuklar yaratmaları için gerekli bir uğraş gibi durmaktadır. Bu çalışmada da, böyle bir çaba örtük dahi olsa benimsenmiş durumdadır.

Kitabın ilk konusu olarak 'modernleşme' kuramları ele alınmıştır. Burada temel olarak vurgulanan olgu; 'modernleşme' kuramlarının 1950'li yıllarla beraber ABD hükümetin sosyal bilimcileri azgelişmiş olgusunu açıklığa kavuşturmasını talep etmesiyle ortaya çıkmış olmalarıdır. Modernleşme okulu, bu yüzden, ister istemez bazan açık bazan örtük olarak, ABD ve Batı Avrupa ülkelerinin çıkarlarını savunmak durumunda kalmıştır. İyi niyetle hazırlanmış gibi duran birçok modernleşme kuramının altında böyle bir fikir vardır. Modernleşme kuramcıları tüm dünya ülkelerini kendi yarattıkları bir evrim ölçeğine göre sıraya sokmuşlardır. Bu evrim sürecinin en üst kesminde de Batılı ülkeler yer almaktadırlar. Ülkeler ne ölçüde Batı ülkelerine yaklaşırlarsa, o ölçüde kalkınmışlardır denmektedir. Bunun için, bu kuramların çoğuna göre, bir ülkenin kalkınamamasının temel nedeni, bu ülkede yaşanan 'dahili(iç)' sorunlardır. Ülkelerin kalkınmaları kendi ellerindedir. Örneğin, kültürel hayatlarını -bu arada dinlerini-kalkınma sürecine adapte edebilmiş toplumlar, kalkınmayı başarmışlardır. Bir ülkenin kalkınmasını sağlamak demek, ilkin onun iç işlerinin/yapılarının düzenlenmesi demektir. Bu da, ayrı bir süreçtir. Bu sürecin başarı ile tamamlanabilmesi, ilkin o ülke halkının elinde olmasına rağmen, daha çok temel görev, ülke aydınlarına düşmektedir. Aydınlar, halklarını ne ölçüde geleneksel değerlerden koparıp, Batılı değerlere yaklaştırırlarsa o ölçüde ülkelerinin kalkınmalarına hizmet etmiş olmaktadırlar.

Diğer yandan, ABD de, gelişen kapitalizmine, yeni tüketici pazarlar aramaktadır. Ancak, sömürgecilikten henüz

kurtulmuş ülkeler, ABD'nin mal satabileceği asgari standartlara sahip değildirler. Onun için, bu ülkeleri en azından mal alabilecek kadar ekonomik/toplumsal gelişmişlik düzeyine getirmek gerekmektedir. Savaştan derin yaralar alarak çıkmış Avrupa ülkeleri de, iyi tüketici pazarı olamamaktadırlar. Bunun içindir ki, 'modernleşme kuramları' azgelişmiş ülkelerin kalkınmalarına yardım edilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Bu ülkelerin, iç sorunlarını kendi başlarına çözemiyecekleri düşüncesinin kuramsal zeminleri hazırlanmış olmaktadır. Görünüşte çok insalcıl yardımlar gibi duran Amerikan yardımları da, kuramsal ve ikna edici bir şekilde temellendirilmiş olmaktadır. Genel olarak, Parsons'ın işlevselcilik kuramından etkilenen "modernleşme" kuramları, son yıllarda bu savlarını biraz daha yumuşatmış bulunmaktadırlar. Bir ülkenin kalkınamamasının, sadece iç nedenlerde değil, dış nedenlerde de aranabileceği kabul görmeye başlanmıştır. Bu tür modernleşme kuramları, temel sayıltılarından vazgeçmeseler bile, kuramsal bir yeniden yapılanmanın ipuçlarını vermektedirler. Örneğin, özellikle devletlerin ekonomik etkinlikleri üzerine yoğunlaşan Toyė (1989), krediler aracılığıyla gelişmiş devletlerin diğerleri üzerinde hakimiyet kurma eğilimde olduklarını iddia etmiştir. Liberal yaklaşımların ülkelerin kendi ayakları üzerine basarak kalkınabileceklerini iddia etmelerini gerçekçi bulmamaktadır. Ancak, buna karşın uluslararası yardımların da sömürüyü artırıcı değil gelişmemiş ülkelerin yapısal ve radikal dönüşümlerini kolaylaştırıcı sekilde yapılması gerektiğini belirtmektedir. Devletlerarası ilişkilerin bu amaç için düzenlemesi demek yepyeni bir anlayışın yaygınlaştırılması demektir.

Bu kitap boyunca, ikinci konu olarak, "bağımlılık" kuramları ele alınmıştır. Nasıl ki, 'modernleşme' kuramları gelişmiş ülkelerin çıkarlarını/konumlarını temsil ediyorlarsa, 'bağımlılık' kuramları da azgelişmş ülkelerin çıkarlarını/konumlarını temsil etmektedirler. Bu kuramlara göre, geliş-

me ve gelişememe aynı sürecin birbirlerine karşıt iki ucunu temsil etmektedirler. Yani, birileri zengin olabiliyorlarsa, bu, ancak diğer birilerinin yoksulluğu sayesinde olabilmektedir. Aynı şekilde, kapitalizmin 20.yüzyılda aldığı boyut, dünya ekonomisinde, eşit olmayan ilişkilerin hakimiyet kurmasını sağlamıştır. Bu durum, aslında, klasik Marksizm tarafından geçtiğimiz yüzyılda yordanmıştır. Kısaca, bu ilişkileri özetlemek gerekirse, azgelişmiş ülkeler, gelişmiş ülkelerden bir birim mal alabilmek için, birkaç birim kendi ürettiği mallarından (ki bunlar genelde hammadde olmaktadır) satmak zorunda kalmaktadırlar. Bu da, onların göreli olarak her geçen gün daha da yoksullaşmasına neden olmaktadır. Bu görüşten hareketle, dünya ekonomik sisteminin *merkez*, *yarı-çevre* ve *çevre* ülkelerden kurulu olduğu ve sürekli olarak artıdeğerin merkez ülkelere aktığı iddia edilmiştir. Bir çevre ülke yarı çevre ülke ya da merkez ülke haline gelse bile, bu var olan eşitsizlikleri ortadan kaldırmayacaktır. Çünkü, bu ülke zenginleşirken, oyunun kuralı gereği, diğer bir ülke fakirleşmektedir. Kısacası, bu görüşlerle de azgelişmiş ülkelerin azgelişmişliği kendi iç sorunlarından çok onların kalkınmalarına müsade etmeyen dünya ekonomik sistemi olduğu iddia edilmektedir. Eğer azgelişmişlik bir kusur olarak görülecekse, bunun nedenini, 'modernleşme" kuramları, ülkenin kendisinde ararken, "bağımlılık" kuramları, gelişmiş ülkelerin yarattıkları ve sürekli olarak kendi zenginliklerinin artıran eşit olmayan ticari ilişkiler ve dünya ekonomik sisteminde aramaktadır. Ancak, burada da belirtilmelidir ki, 'bağımlılık' kuramcıları arasında da, "bağımlılığın" gelişmeyi engellediği görüşü hem de azgelişmenin nedeninin sadece gelişmiş ülkelerin koydukları ticari kurallara bağlamayan görüşler de, son yıllarda oldukça kabul görmektedir. Yani, bu yaklaşımlara göre, bir ülkenin azgelişmişliginin nedenleri dışarı ile ilgiliyse de, bu ülkeler de kendi gelişememişliklerinde pay sahibidirler. Dolayısıyla, 'modernleşme' kuram-

ları gibi, "bağımlılık" kuramlarının da son yıllarda daha yumuşak bir görüş geliştirmeye başladığı söylenebilir.

Çok genel olarak 'modernleşme' ve bağımlılık' kuramlarında ileri sürülen düşünsel ve yöntemsel benzerlikler ve farklılıklar şöyle bir tablo ile ifade edilebilir:

Tablo-2. Klasik Modernleşme ve Klasik Bağımlılık Kuramlarının Karşılaştırması.

	Klasik Modernleşme Kuramları	Klasik Bağımlılık Kuramları
(1) Benzerlikler		
Araştırma Konusu	Üçüncü Dünya Ülkelerinin Ayrı Gelişmesi	Ayrı
Metodoloji	Yüksek Düzeyde Soyutlama Ayrı Gelişmenin Genel Süreci Üzerine Yoğunlaşma	Ayrı
Kuramda dile getirilen Zıtlıklar	Geleneksellik-Modernite	Merkez-Çevre
(2) Farklılıklar		
Kuramsal Miras	Evrimsel ve İşlevsel Kuramlar	EGLA ve Radikal Neo-Marksist Kuramlar
Azgelişmenin Nedenleri	Çoğunlukla 'iç' Nedenler	Çoğunlukla 'dış' Nedenler
Gelişmenin Etkisi	Genellikle Faydalı	Genellikle Sarsıcı
Gelişmenin Yönüne İlişkin Yordama	İyimser	Kötümser
Gelişebilmek için Çözüm Önerileri	Batı ile Daha Fazla Bağlantı	Merkez'le Daha Az Bağlantı, Sosyalist Bir Devrim

Kaynak: So, 1990, s.107.

'Modernleşme' ve 'bağımlılık' kuramlarına gelişmekte olan bir ülke penceresinden bakıldığında, birbirlerine karşıt gibi dursalar dahi, yukardaki tabloda ifade edilen benzerlikler ve farklılıklardan ayrı olarak bazı noktalara değinilebilir. İlkin, bu kuramların hemen hemen hepsi, Avrupa merkezcil kuramlardır. Kuramcıların hemen hemen hepsi şu veya bu şekilde, Avrupa düşünme sisteminden etkilenen, bu ülkelerde eğitim görmüş kimselerdir. Dolayısıyla, Avrupa merkezcil yaklaşımlara karşı çıkarlarken bile, Avrupa düşünce geleneğinin içinde yer almaktadırlar. İkinci olarak, bu kitap boyunca sözü edilen kuramların hemen hemen hepsi, ülkeleri 'geçmişlerini' ve 'bugünlerini' ele alarak kategorize etmektedirler. Modernleşme kuramcıları geri kalmış ülkeleri 'geleneksellikten' 'modernliğe' aktarırken, 'bağımlılık' kuramları 'kapitalizminden', 'sosyalizme' aktarmaktadırlar. Dolayısıyla, gelişmekte olan ülkeler sürekli olarak 'dünün' bunalım yaratan sorunları ile 'geleceğin' belirsizlikleri arasında terk edilmiş bir vaziyette kalmaktadırlar. Hem modernleşmenin evrensel ilkelerinin doğruluklarından, hem de sosyalizm gibi tam bir örneği yaratılamamış ideal bir düzenin varlığından/yaratılabileceğinden emin değildirler. Üçüncü olarak, Avrupa merkezcil kuramlarda gelişmemiş ülkelerin halklarının gerçek anlamdaki istekleri, beklentileri ve hayat tarzları kuramların ilgi alanlarının dışında kalmaktadır. Sadece bu ülkede yaşayan halklar Avrupa değerlerinde tanımlanan 'geri' kalmışlıklarının bedellerini ödemeleri istenmektedir. Bunun için, kendileri analizden dışlanmaktadırlar. 'Geri kalmışlık' yaftası bile bu ülke haklarının dünyadan dışlanmalarına ve aşağılık/küçüklük kompleksine girmelerine yetmektedir. Sonuç itibariyle, gelişme kuramlarını dünya yüzeyindeki ülkelerinin çoğunlukla ekonomik terimlerle sınıflanmalarına ve ülkelerin birbirleri karşısındaki eziklik ve üstünlüklerinin iyice açığa çıkmasına ve bu farklılıklarının özellikle siyaset alanında kullanılmasına yol aç-

mıştır. Son olarak, gelişme kuramları ülkeleri ekonomik kavramlarla tanımlamışlardır. Diğer özelliklerini sadece ekonomik sonuçlar doğurdukları sürece değerli görmüşlerdir. Oysa, gelişmişlik/gelişmemişlik, hayatın tüm alanlarını dile getiren bir kavramdır. Dolayısıyla, sadece ekonomi ile değil, hayatın tüm alanlarıyla yakından ilişkili olması gerekmektedir. Çok genel olarak, ülkelerin gelişmişlikleri halklarının mutluluğuna hizmet ettiği sürece anlamlı olması beklenir. Oysa, sadece ekonomik olarak gelişmiş ülke halklarının mutlu olacağı gibi bir sonuç doğru gözükmemektedir.[1] Bu durumda, ekonomik anlamda, günümüz toplumlarına hiçbir şekilde benzemeyen tarihteki diğer toplumların mutsuzluğu ve gelişmemişliği gibi bir sonuca varılır ki, bu en azından mantıksal olarak doğru görünmemektedir. Tarihte her ülke kendi koşulları içerisinde kendi mutluluğunu tanımlamaktadır. Bu mutluğun düzeyini ölçebilecek olan diğer ülkelerin değer sistemleridir ki; böyle bir karşılaştırmada temelden yanlış olacaktır. O halde, 'gelişmişlik' kavramının incelenmesi, hem çok boyutlu hem de interdisipliner bir alana ihtiyaç göstermektedir. Bunun için, günümüze kadar bu alanda geliştirilen ekonomi ağırlıklı yaklaşımlar, yerlerini çok daha geniş kapsamlı yaklaşımlara terk etmelidir. Şu ana kadar geliştirilen sosyoloji kuramları da, interdisipliner bir alanın oluşturulmasına hizmet edebilecektir. Bir bütün olarak sosyoloji, belki de çok boyutlu yeni yaklaşımların başlayabileceği en elverişli alan olabilecektir. Çünkü, sosyoloji kuramları hem ekonominin verilerinin hem de diğer alanların verilerinin çok yoğun olarak kullanıldığı bir alan

---

[1]Örneğin, Avrupa'nın en zengin ülkelerinden olan Norveç'te en yüksek intihar oranına rastlanmaktadır. Kaldı ki, diğer Avrupa ülkelerinde de bu oran herhangi bir 'fakir' İslam ülkesinden daha yüksektir. ABD'de de ise, suç oranı her Avrupa ülkesinden çok daha yüksektir. Bunun için çok tartışılmasına rağmen bütün gelişmişliğine karşın hâlâ "ölüm cezası" kaldırılamamıştır. Zaman zaman uygulanmaktadır. Bunda gaye, ilkel bir yöntem dahi olsa, suç ve suçlu ile mücadele etmektir.

olagelmiştir. Bugünkü haliyle ise, gelişme sosyolojisi kuramları böyle bir işlevi üstlenmekten çok uzak gibi görünmektedir. Tek tek ülkelerin dış politikalarına hizmet eden tüm kuramlar yerlerini, gerçek 'bilim' (ve bilimsel ahlak) çerçevesinde oluşturulacak kuramlara terk etmelidirler. İletişim ve ulaşımın görülmemiş bir şekilde yoğunlaştığı günümüzde, gelişmiş ülkelerin ne söylenildiği kadar ezici bir varsıllığından ne de gelişmemiş ülkelerin boyun eğen yoksulluğundan söz edilebilir. Ülkeler, halkları için, mutluluk yaratabilecekleri koşulları hem ekonomi, hem de diğer alanlarda aramaktadırlar.

Bu çalışma boyunca ve yukardaki tabloda da, sık sık vurgulandığı gibi, 'modernleşme' ve 'bağımlılık' kuramlarının arasındaki en temel fark; azgelişmiş bir ülkenin gelişmemişliğinin nedenleri olarak, ilk yaklaşımın o ülkenin 'iç yapısını/dinamiklerini', ikinci yaklaşımın ise 'dış ilişkileri/dinamikleri' göstermiş olmalarıdır. Bir başka deyişle, modernleşme kuramları, bir ülkenin gelişebilmesi için, ilkin kendi iç yapısını yeniden düzenlemeleri, 'bağımlılık' kuramları ise genel olarak dünya ekonomik sisteminin yeniden düzenlenmesini ve eşit olmayan ticari koşulların kaldırılmasını önermektedirler. Genel sosyoloji kuramları açısından ilk yaklaşım, işlevselcilikten ikinci yaklaşım ise Marksizm'den ve özellikle neo-Marksizmden esinlenmektedir. Oysa, son zamanlarda her iki kutbun iddialı tutumu çeşitli şekillerde eleştirilmeye başlanmıştır. Yeni yaklaşımlardan, bu tür kuramlar katılıklarından dolayı eleştiri almışlardır. Genel olarak, karşılıklı bir anlayışın hakim olması arzulanmıştır. Bu yaklaşımı benimseyen kimseler kendi okullarının eksik yanlarını açıkca kabul etmektedirler (Webster, 1984, s. 95). Modernleşme okuluna bağlı olanlar, ülkelerin tarihsel özellikleriyle, bölgeler arasındaki ekonomik ve siyasal eşitsizlikleri vurgulamaları gerektiğini itiraf etmektedirler. Bu görüşü savunan yaklaşıma neo-modernleşme okulu denmektedir.

Diğer yandan, Marksizmden esinlenen kuramcılar ise, gelişme sürecinde, ülkelerin kendi iç siyasetlerinin kültürel kurumlarının da önemli olabileceği görüşünü dile getirmektedirler. Bu görüş, daha çok neo-Marksizm çerçevesinde ifade edilmektedir. Örneğin, neo-modernleşme okulundan, Apter (1988)'e göre modernleşme kuramcılarının ileri sürdüğü, azgelişmiş ülkelerdeki gelişme sürecinin hedefinin temel olarak 'bütünleşme' olduğu tezi, Marksistlerin ileri sürdüğü dünyanın azgelişmiş ve gelişmiş ülkeler diye 'kutuplaştığı' tezini kabul etmemize engel değildir. Her iki kavram da, aslında ülkenin gelişmesini dile getirmektedir. Şurası açıktır ki, azgelişmiş ülkeler gelişme sürecinde birçok toplumsal sorun yaşamaktadırlar. Örneğin, teknolojik yenilikler ithal edildiklerinde yaygın işsizliklere yol açmaktadır. Bu ise, toplumsal tepkiler yani kutuplaşmalar doğurmaktadır. Modernleşme kuramcıları bu dengesizlikleri makbul saymamaktadırlar. Oysa, Apter(1988)'e göre, bu tepkiler olmasa azgelişmiş toplumlar daha ileri gitmeye çabalamıyacaklardır.[1] Yani, toplumsal huzursuzluklar gelişmenin sağlanabilmesi için şarttır. Teknolojik yenilikler, aslında, bütün ülkeler açısından sorunludur. Gelişmiş ülkelerde de, yenilikler tamamen tepkisiz kalmamaktadır. Ancak, burada yaşananlar Üçüncü Dünya Ülkeleri'nden şekil olarak farklıdır. Temel fark, gelişmiş ülkelerin bu tepkilerle nasıl uğraşaklarını iyi bilmeleridir.

Modernleşme okulunun iki yaklaşımı birleştirme çaba-

---

[1]Bu görüş aslında sosyoloji alanında çok yeni değildir. Bilindiği gibi, 2. Dünya Savaşı'ndan sonra, işlevselci ve çatışmacı kuramlar arasında ki rekabete son vermek amacıyla bu iki yaklaşım birleştirilmek istendi. Bu doğrultuda yapılan çalışmalar hayli ilgi gördü. Genel olarak bu anlayışa göre, işlevselcilik ve çatışmacılık birbirlerine karşıt değilerdir. Tam aksine, bir toplumun hem uyumcu hem de çatışmacı özellikleri vardır. Dolayısıyla, bu yaklaşımlar bir toplumun tek bir genel özelliğini değil de, farklı yanlarını farklı şekillerde dile getirmektedirler. Bunun için, aynı kuram içinde düşünülebilir ki, bu gerçeği daha iyi yansıtmaktadır. Bir başka deyişle toplum hem uyumcu hem de çatışmacıdır. Örneğin, bkz, Coser (1956), Dahrendorf (1959), vd. Burada Apter ve benzer görüşler, genel sosyoloji kuramlarının bu yaklaşımından da cesaret alarak, birbirlerine zıt gibi duran modernleşme ve bağımlılık kuramlarını birleştirmek istemektedir.

larına paralel olarak, Marksizm içerisinden de benzer sesler yükselmiştir. Buna örnek olarak, Mouzelis (1988)'in görüşleri ele alınabilir. Ona göre, Marksist literatür, kalkınma sürecinde azgelişmiş ülkelerin kendi kütürel ve bu kültürü doğuran çeşitli etmenleri tartışmamıştır. Oysa, ekonomik azgelişmişlik aslında sadece ekonomik bir olgu değildir. Bunu etkileyen kültürel ve siyasal faktörler vardır. Örneğin, bu ülkelerdeki bürokrası ve devlet kalkınmayı direkt olarak etkilemektedir. Uzakdoğu ülkelerinde gözlemlenen kalkınma çabaları güçlü bir devlet anlayışıyla pekişmiş bulunmaktadır. Çünkü, güçlü devlet modernleşme kuramcılarının savunduklarının aksine yabancı sermayenin ülke içindeki hareketlerini daha iyi kontrol ederek, yön vermektedir. Aynı kontrol, Latin Amerika'da mevcut olmadığından yabancı sermaye bu ülkelerin kalkınmalarına istenildiği kadar faydalı olamamıştır. Kısacası, Mouzelis'e göre ülkelerin siyasal etkinlikleriyle kalkınmaları arasında çok yakın bir ilişki vardır. Ancak, Marksist açıklamaların tersine, bu siyasal yapı, dünyanın içinden geçmekte olduğu ekonomik süreçlerle açıklanamaz. Ülkelerin ekonomik kalkınma süreçlerine, kendilerine özgü deneyimlerin de önemli etkileri olmaktadır. Kısacası, modernleşme kuramcıları gibi Marksist yaklaşımlar da, dünyada değişen koşullar çerçevesi içerisinde kendi düşüncelerini yavaş yavaş değiştirmeye bu koşullara uyumlu hale getirmeye çalışmaktadırlar. Her iki yaklaşımın da, aslında siyasi nedenlerden hareket ettiği ve doğal olarak siyasi sonuçlar ürettikleri söylenebilir. Bu bağlamda, 'bağımlılık' kuramcıları, 'modernleşme' kuramlarını, Batı emperyalizmini yasallaştıran görüşler olarak, modernleşme kuramcıları da, 'bağımlılık' kuramlarına Marksist devrim ideolojisini yaymanın bir aracı olarak muamele etmişlerdir. Bir kuram ABD yardımlarını yasallaştırırken, diğeri, dünyanın iki kutba ayrıldığı dönemlerde, yoksul ve kapitalizm karşısında çaresiz kalan ülkeleri, sosyalist bloka kazandır-

maya hizmet etmişlerdir. Siyaset/uygulama alanında her iki model bu amaçları hedeflemiş olmaları, tarihsel bir gerçek gibi görünmektedir. Yani, aslında modellerin birbirlerini suçlamaya, bu anlamda, pek hakları yoktur. Ancak, 'bağımlılık' kuramlarının modernleşme kuramlarının örtük hedeflerine bir tepki şeklinde ortaya çıktığı vurgulanmalıdır. Her iki model de, ülkelerin siyasi etkinliklerine kuramsal zemin hazırlamış ve iddialarının doğruluğunu gösterebilmek için yine varlıklarını borçlu oldukları siyasal gelişmeleri göstermişlerdir. Dolayısıyla, her ikisi de kuramsal bir kısır döngü içine girmişlerdir. Bu kısır döngünün aşılması için, Apter ve Mouzelis yaptıkları gibi, her iki modelin de kusurlu oldukları yanların teslim edilmesi ve yeni, tarihsel gerçeklere daha fazlaca dayanan, siyasi hedeflerden uzak, 'salt bilim' ağırlıklı modellerin geliştirilmesi şarttır. Açıktır ki, böyle bir model, ülkelerin kalkın(ama)mışlığını "hem iç hem de dış dinamiklerde" arıyacaktır. Ülkemizin kalkınma çabaları böyle bir anlayışın yaygın olarak kabul edilmesi ile daha hızlanabilecek ve daha gerçekci bir tabana oturabilecektir.

Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılma nedenleri olarak, modernleşme kuramları ülke içindeki geri kalmış koşulları gösterirken, 'bağımlılık' kuramları Avrupa kapitalizmin dallanıp budaklanma isteklerini gösterecektir. Aynı nedenler, Modern Türkiye'nin Avrupa ülkeleri karşısındaki durumunu da açıklamak için ileri sürülebilir. Oysa, gerek Osmanlı'nın gerekse, modern Türkiye'nin göreli geri kalmışlığı her iki kuramda iddia edildiğinden daha karmaşık bir olgu gibi durmaktadır. Şüphe yoktur ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmesinde en önemli etkenlerden birisi, Avrupa'nın teknolojik ve bilimsel devrimine ayak uydurulamaması ya da benzer dönüşümlerin ülke içinde yaratılamamış olmasıdır. Dolayısıyla, Osmanlı, Avrupa'nın gerçekleştirdiği 'modernleşme' etkinliklerine öykünmekte bile çok ciddi sorunlarla karşılaşmıştır. Bunda, ülke içindeki tarihten süzü-

lüp gelen birçok ekonomik, toplumsal ve kültürel özellikler rol oynamaktadır. Bir başka deyişle, 'modernleşme' kuramlarında iddia edilenler bu noktaya kadar doğru gözükmektedir. Örneğin, Weber'in dile getirdiği gibi, Batı Avrupa ülkeleri kendilerine büyük ekonomik hamleler yapma olanağı sağlayan 'laik' düşünce sistemini-hiçbir dış etki söz konusu olmaksızın, tamamen kendi tarihsel gelişmelerinden kaynaklanarak- kurabilmelerine karşın, Modern Türkiye'de bügün dahi bu konuda bir uzlaşımın olmamamasının nedenleri ne ölçü de dış dinamiklere bağlanabilir? Ya da bağlansa bile bu gerçekten tarihsel verilerle desteklenebilir mi? Bir başka anlatımla, matbaanın keşfinden yüzyıllar sonra Osmanlı Devleti'ne girmesi, 'iç dinamikleri' redederek hangi ölçü de dış dinamiklere bağlanabilir? Bağlansa bile bu, dış ülkelerin etkisini abartan bir tarih anlayışı olmaz mı? Oysa, görünen o ki, kalkınma sürecinde, daha birçok ülkelerin/ aydınların kendi içlerinde halletmeleri gereken, kendilerine özgü birçok sorun var gibi durmaktadır. Ülkeler bu sorunlarını çözemedikleri zaman, ya kalkınamıyorlar, ya da kalkınmaları bu sorunları çözene kadar erteleniyor. Bir başka deyişle, Osmanlılar döneminde, Avrupa'da keşfedilen yeniliklerin o zaman ki aydın ve yarı aydın gruplarca reddedilmesinin arkasında, "dış dinamikleri' ya da dış ülkelerin oyunlarını aramak olsa olsa en hafif deyimiyle tarihi çarpıtmak olur.[1] Hiçbir ülke kendi keşfini bir ülkeye hem sunup, hem de bunu kullanma dememiştir. Dolayısıyla, Osmanlı devletinin geri kalmışlığında ve buna bağlı olan çöküşünde, modernleşme kuramlarının ileri sürdükleri iç dinamiklerin çok

[1] Azgelişmiş ülkelerdeki aydınları nasıl Batı'ya bağımlı olduklarına ilişkin bir yorum için Alatas'ın makalesine bakılabilir. Alatas, H.S. (1974), "The Captive Mind in the Development Studies", International Social Science Journal, T.X.XIV, No.1. Bu makalede Alatas, özellikle Asya kıtasında yer alan azgelişmiş ülkelerin aydınlarının Batı düşüncesini hiç eleştirmeden ve öykünerek öğrendiklerini, dolayısıyla orijinal araştırma problemleri geliştiremediklerini, bilimsel verileri özel durumlara uygulayamadıklarını ve bu yüzden kendi toplumsal geleneklerinden uzaklaştıklarını belirtmektedir. Aydınların bu özellikleri gelişmenin önünde durmaktadır.

önemli bir rolü vardır. Benzer yaklaşım, modern Türkiye'nin günümüzde de Avrupa devletlerinde ki, refah düzeyini yakalayamaması için de ileri sürülebilir. Modern Türkiye, Batı Avrupa'nın gelişmesinde rol oynamış tarihi, kültürel, toplumsal, siyasi ve ekonomik özelikleri çok iyi saptamış, kuruluşun ilk yıllarında bu özellikleri hayata geçirmek için köklü reformlar yapmıştır. Ancak, bu reformlar (ve reformların hayata geçiriliş tarzı) istenen ileri bir ekonomik sistemin yaratılmasına yetmemiş görünmektedir. Bunun için, artık toplumun her kesimi artık birçok alanda (hukuk, ekonomi toplumsal hayat vb.) yeni ve daha ileri düzeyde reformlar talep etmektedirler. Örneğin, günümüzde 'devlet'in yeniden yapılanmasının gerekliliğini programına koymayan siyasi parti yok gibidir. Bu da, yine gösteriyor ki, modernleşme kuramlarını haklı çıkarırcasına, modern Türkiye, daha hızlı ve daha kalıcı bir şekilde gelişebilmesi için "iç dinamikleri"ni düzenlemek durumundadır. O halde, şurası açık ki , gelişme süreci, en azından kendi ülkemiz açısından bir yönüyle, 'iç koşulların/dinamiklerin' düzenlenmesi ile yakından ilgilidir. "Bağımlılık" kuramları bu dinamiklerin varlığını yadsımakla ya da analizlerinin dışında bırakmakla hata etmiş görünmektedirler.

Fakat, diğer yandan, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş nedenleri sadece 'iç dinamiklere/koşullara' da bağlanamaz. Avrupa ticaret yollarındaki değişmeler, Osmanlı Devleti'ni çok ciddi şekilde etkilemiştir. Örneğin, sanayi devriminden sonra, Avrupa için Doğu ülkelerinin (Hindistan, Pakistan vb.) önemi göreli olarak azalmıştır. Ayrıca, deniz taşımacılığının gelişmesi yeni yolların açılması Osmanlı'nın coğrafi önemini azaltmıştır. Bunlardan daha önemlisi ise, sanayi devrimi ile teknolojik bir devrim geçekleştiren Avrupa ülkeleri, Osmanlı'nın bu devrimin dışında kalmasından yararlanarak, işgal atında gördükleri Avrupa topraklarından Osmanlı ordularının atılmasını hedeflemişlerdir. Bu hedeflerine ise en iyi şekilde 1. Dünya Savaşı sonunda erişmişlerdir. Dolayısıyla, Osmanlı son dönemlerinde çok ciddi olarak dış

ülkelerden gelen ekonomik ve siyasi baskılar altına giriş bulunmaktaydı (Bu dönemle ilgili olarak bkz; Parry, 1976; Yerasimos, 1976; Cem, 1970). Bunun için, uluslararası gelişmelere önem veren 'bağımlılık' kuramları bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü bu durumu açıklamaktadırlar. Osmanlı Devleti, sadece iç koşullarının gelişmeyi engelleyici niteliğinden dolayı değil, gelişen Avrupa karşısında kendi aleyhine yönlendirilen ticari koşullar nedeniyle de yıkılmıştır. Topraklarının büyük bir bölümü işgal edilmiş, dolayısıyla, emperyalizmin en iyi uygulama bulduğu bir ülke olmuştur. Osmanlı'nın külleri arasından doğan, modern Türkiye'de ise, bu çelişkiler tam anlamıyla çözülebilmiş durumda değildir. Türk ekonomisi günümüzde dış ülkelerden borç alarak ayakta durabilmekte ve bütçesinin büyük bir bölümünü bu borçları ödemeye ayırmaktadır. Bir başka deyişle, gelişmekte olan bir ülke olarak Türkiye'nin ne kadar gelişmesi gerektiği artık uluslararası ekonomik toplantılarda (IMF, Dünya Bankası vb. kuruluşlar aracılığıyla) belirlenmektedir. Türkiye ekonomisi dış gelişmelerden hızlı bir şekilde etkilenebilen bir ekonomi haline gelmiştir. Örneğin, 1974 petrol krizini izleyen ABD ambargosu çok ciddi toplumsal sorunlar doğurmuş, ülke bir kan gölü haline gelmiştir. Aynı şekilde, "Körfez Krizi" döneminde de Türkiye en çok zarar gören ülke olmuştur. Körfez askeri hareketi uluslararası bir hareket olmasına rağmen, Türkiye'nin bu zararları, hiçbir uluslararası güç tarafından karşılanmamıştır. Yaşanan yoğun enflasyon, TL'nın sembolik hale gelmesine, fiili işlemlerin yabancı paralarla yapılmasına neden olmuştur. Ayrıca, Avrupa ile bütünleşme sürecinde yaşanan sorunlar ya da üyeliğe kabul edilmek için ileri sürülen koşullar, Türkiye'nin ekonomik, toplumsal, kültürel gelişmesinde, 'dış dinamiklerin' rolünü inkar edilemeyecek şekilde vurgulamaktadır. O halde, kısacası, hem Osmanlı Devleti'nin çökmesinde hem de modern Türkiye'nin istenilen refah toplumunu yaratamamasında 'dış dinamiklerin/koşulların' rolü tartışılamayacak kadar açık görünmektedir. Bu bağlamda, 'bağım-

lılık' kuramlarının modernleşme kuramlarının aksine çok daha açıklayıcı oldukları ileri sürülebilir. Uluslararası ilişkiler söz konusu olduğunda, Osmanlı ve modern Türk devletlerinin kalkınamamışlığı en iyi şekilde 'bağımlılık' kuramlarınca açıklanabilmektedir.

Özetle söylenecek olursa, kendi tarihsel deneyimlerimizden hareket ederek, bir bağlamda 'modernleşme' kuramlarının temel sayıltılarının, diğer bir bağlamda 'bağımlılık' kuramlarının temel sayıltılarının doğru olduğu söylenebilir. Çünkü, 'gelişme' kavramı aslında iki yönlü gözükmektedir. Bir yönü ile ülkenin 'iç dinamiklerini/koşullarını', ikinci yönü ile, 'dış dinamiklerini/koşullarını' dile getirmektedir. Bir ülkenin kalkınması/gelişmesi, hem 'iç dinamiklerini/koşullarını'n hem de 'dış dinamikleri/koşullarını'n değişmesiyle mümkün olmaktadır. 'Dış ve iç dinamiklerin/koşulların' birbirlerinden ayrı olarak düşünülmesi, kuramcılara siyasi bir kimlik kazandırmasına rağmen, gerçekçi bir yaklaşım olmamaktadır.

Gelişme sosyolojisi alanında üretilen bilgilerin, yeniden değerlendirilmesi köktenci bir şekilde yapılmadan, gelişmekte olan ülkelerin gerçekten kalkınmalarına yardımcı olacağı çok şüphelidir. Bu haliyle, gelişme sosyolojisi sadece gelişmiş ülkelerin dış politikalarını nasıl yönlendireceklerine hizmet etmektedir. Gelişme Sosyolojisi genel olarak, Batı Avrupa kaynaklıdır. Bu ülkelerin bilim adamlarının neden azgelişmiş ülkelerin kalkınma problemleriyle uğraştıkları azgelişmiş ülkelerde yaşayan aydınlarca çok iyi sorgulanmalıdır. Sosyolojinin bu alanı ancak, her ülkenin kendi özgün tarihi göz önünde bulundurularak yeniden düzenlenebilir. Zaten bunun için, bu kitap boyunca değinildiği gibi, son zamanlarda yapılan çalışmaların bir çoğu, ele aldıkları ülkenin özgün tarihiyle en önce ilgilenmektedirler. Bunun yanında, araştırmacılar artık tek nedene dayalı açıklama biçimini terk etmek üzeredirler. Ülkelerin kalkınmaları çok boyutlu bir zeminde incelenmektedir. Bu bağlamda araştırmacılar ne sadece örneğin motivasyon problemi ne de 'eşit

olmayan' ilişkilerle ilgilenmektedirler. Bütün bu özellikler bir potada eritilmeye çalışılmaktadır. Ayrıca, günümüz koşullarında, kalkınma sürecinin modernleşme kuramlarında iddia edildiği gibi sadece 'rahatlık' getirmeyebileceği kabul görmektedir. Araştırmacılar, kalkınmanın/gelişmenin hem yararlı hem de sarsıcı yanlarını dile getirmeye başlamışlardır. Eksik olan ise, arka planında siyasi emeller barındırmayan pür sosyoloji kuramlarının alana sunulmamış olmasıdır. Bu özellikleri taşıyan kuramlar da ancak yine azgelişmiş ülkelerde yaşayan aydınlarca yapılabilecektir. Çünkü, gelişmiş ülkelerin aydınlarının azgelişmiş ülkeleri kalkındırmak gibi bir kaygıları olamaz. Tarih boyunca bir ülkenin kalkınması, göreli dahi olsa diğer bir ülkenin yoksullaşmasıyla olmuştur. Gelişme sosyolojisi, her ne kadar azgelişmiş ülkelerin sorunlarını inceliyor gibi görünse de, sonuç itibariyle, gelişmiş ülkelerin daha fazla nasıl gelişecekleri sorusu ile ilgilenmekte ve bunun kuramsal zeminini hazırlamaktadır. Bu kitap boyunca benimsenip iddia edildiği gibi, yeni yaklaşımlar 'iç ve dış dinamiklerin' kalkınma sürecini birlikte etkiledikleri fikrini temele alacaklardır. Bu anlamda, ipuçları görünen ancak günümüzde tam net olarak belirmeyen nokta, uzun yıllardır devam eden kuramlar arası rekabetin son bulacağı ve modeller arasında bir uzlaşının ortaya çıkacağıdır. En azından kendi deneyimlerimiz, böyle bir uzlaşının zorunluluğuna işaret etmektedir. Osmanlı aydını kendi gelişim çizgisini özgün bir şekilde ortaya koyamadığı için yok olmaktan kurtulamadı. Modern Türkiye aydını ise, böyle bir çizgiyi yakalayabilmek için tarihi bir fırsatı elinde tutuyor gibi görünmektedir. Nasıl ki, Kurtuluş Savaşı boyunca emperyalist güçlere karşı verilen mücadele, yoksul ülkelerin esin kaynağı olduysa, modern Türk aydınının ülkesine gösterebileceği kalkınma yolu da aynı ülkelere ikinci bir cesareti verecektir. Unutulmaması gereken, bu hedefin gerçekleşmesi için, sağlam bir bilgisel temelin ivedilikle hazırlanmasıdır.

Kaynakça

Agazzi, E. (1993), "Introduction" in Kuçuradi and Agazzi (ed), *Philosophy and Cultural Development*, Philosophical Society of Turkey, Ank.

Ahmad, Feroz. (1977), *The Turkish Experiment in Democracy*, 1950-1975, London.

Ahmad, Feroz. (1988), "Islamic Reassertation in Turkey", *Third World Quarterly*, Vol,X/2.

Ahmad, Feroz. (1991), "Politics and Islam in Modern Turkey", *Middle East Studies*, Jan.

Ahmad, Feroz. (1993),*The Making of Modern Turkey*, Routledge.

Akar, F. (der), (1984), *Genel Bunalım Dinamikleri*, Belge Yayınları, İst.

Akşin, Sina. (1977), "Osmanlı Türk Toplumundaki Sınıf Yapısı Üzerinde Bir Deneme", *Toplum ve Bilim*, Sayı.2, İstanbul.

Aksoy. A. (1975), *Azgelişmişlik ve Emperyalizm*, Gözlem Yayınları, İstanbul.

Aktar, Ayhan. (1990), *Kapitalizm, Azgelişmişlik ve Türkiye'de Küçük Sanayi*, Afa Yay.

Aktar, Cengiz. (1993), *Türkiye'nin Batılılaştırılması*, Ayrıntı Yayınları.

Alatas, H.S. (1974), "The Captive Mind in the Development Studies", *International Social Science Journal*, T.X.XIV, No.1.

Alavi, H. & T.Shanin. (1982), *Introduction to the Sociology of Developing Societies*, MacMillan, London.

Alavi, H. (1975), 'India and the Colonial Mode of Production, *New Left Review*, no.74.

Albertini.J.M. (1974), *Azgelişmişliğin Mekanizması*, (çev. M. Sencer ve M. Kum), Belge Yayınları, İst.

Amin S. (1976), *Unequal Development: An Essay on the Social Formation of Peripherial Capitalism*, The Harvest Press.
Amin. S. (1984), "A.G.Frank ve Kriz", *Yapıt*, 7, Ekim-Kasım.
Apter, D. (1988), *Rethinking Development: Modernization, Dependency, and Postmodern Politics*, Newburypark, Sage.
Armaoğlu, F. (1973), *Siyasi Tarih, 1879-1960*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
Avcıoğlu, Doğan. (1973), *Türkiye'nin Düzeni*, Bilgi Yay. Ankara.
Başkaya, Fikret. (1993), *Azgelişmişliğin Sürekliliği*, İmge Kitabevi, Ank.
Başkaya, Fikret. (1994). *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*, İmge Kitabevi, Ank.
Balan, j. et all. (1973), *Men in Developing Countries*, Austin, University of Texas Pres.
Baldacchino Goldfrey. (1993), "Bursting the Bubble: The Pseudo Development Strategeies of Microstates", *Development and Change*, Sage, London, Vol.24 29-51.
Banuazizi, Ali. (1987), "Social-psychological Approach to Political Development", in Myron Weiner and Samuel Huntington, (ed.), *Understanding Political Development*, Boston, Little, Brown.
Baran, P. (1976, ilk baskı 1957), *Büyümenin Ekonomi Politiği*, çev. E.Günçe, May Yayınları. İstanbul.
Baudrillard, Jean. (1983), *Simulations*, New York, Semiotext.
Bauer, P. (1976), *Dissent of Development*, London, Weidenfeld & Nicholson.
Bellah, Robert N. (1958) "Religiouse Aspect of Modernisation in Turkey and Japan" *American Journal of Sociology*, 64 , pp.1-5.
Bellah, Robert. N. (1957), *Togugawa Religion*, Boston, Beacon.
Bendix, R. (1967). 'Tradition and Modernity Reconsidered', *Comperative Studies in Society and History*, IX(3), pp.292-346.
Berberoglu, Berch. (1982), *Turkey in Crisis: From State Capitalism to Neo-Colonialism*, Westport, Conn.: Lawrence Hill.
Berger, P.L. Vedig. (1985), *Modernleşme ve Bilinç*, (çev. C.Cerit). Pınar Yayınları.
Berkes, Niyazi, (1978), *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı yayınları, İstanbul.
Berkes, Niyazi. (1959). (ed), *Nationalim and Western Civilisation; Selected Essays of Ziya Gökalp*, New York; Colombia University.
Bernstein H. (1971), 'Modernization Theory and Social Study of Development', *Journal of Development Studies*, 7, (2) January, p.141-60.

Bernstein, H. (1973), *Underdevelopment and Development*, Harmondsworth, Penguin Books.

Bernstein, H. (1979), 'Sociology of Underdevlopment vs Sociology of Development in D. Lehmann (ed.), *Development Theory: Four Critical Studies*, London Cass, pp.77-106.

Black.C.E. (1983), *The Dynamics of Modernization*, New York, Harper & Row.

Blomström, Magnus, Hettne, Björn. (1988), *Development Theory in Transition, The Dependency Debate and Beyond: Third World Responses*, Zed Books, London.

Bock, K. (1979), 'Theories of Progress, Development, Evolution', in T.B.Bottomore and R.Nisbet, (eds), *A History of Sociological Analysis*, London, Heinemann, pp.39-79.

Bodenheimer, S. (1970), 'The Ideology of Developmentalism', *Berkeley Journal of Sociology*, vol.15.

Bogard, W. (1990), "Closing Down The Social: Baudrillard's Chalange to Contemporary Sociology", *Sociological Theory*, 8:1-5.

Booth, D. (1985), "Marxism and Development Sociology: Interpreting the Impasse, *World Development* , vol.13, 7.

Boratav, Korkut.,(1974), *Türkiye'de Devletcilik*, Gerçek Yayınevi.

Brenner, R. (1977), "The Origins of Capitalist Development: a Critique of neo-Smithian Marzism", *New Left Review*, no.104. July / August. pp.27-92.

Caldwell,M. (1979), *The Wealth of Some Nations*, Zed Press, London.

Cardoso, F. H. (1982), "Dependency and Development in Latin America", in H. Alavi, & T. Shanin, *Introduction to the Sociology of Developing Societies*, Macmillian, London.

Cardoso, F.H. (1977), 'The Consumption of Dependency Theory in the United States', *Latin America Research Review*, XII(3)P.7-24.

Cardoso, F.H. and Enzo Faletto. (1979), *Dependency and Development in Latin America*, University of California Press, Berkeley.

Cem, İsmail, (1970), *Türkiye'de Azgelişmişliğinin Tarihi*, Cem Yayınevi, İstanbul.

Cin, Halil. (1985), *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Boğaziçi Yay., İstanbul.

Cirhinlioğlu, Zafer. (1995), *The Changing Nature of Legal Profession in Turkey: An Historical and Sociological Analysis*, Unpublished Ph.D. thesis in Leicester University, Leicester, England.

Cohen, R. (1983), The Sociology of Development and the Development of Sociology, *Social Science Teacher*, 12.. no.2.

Cohen, Robin. (1983), "The Sociology of Development and the Develoment of Sociology", in *Social Science Teacher*, Vol.12,

No.2, Spring, p.52-56.
Coleman, James. S. (1965), *Education and Political Develeopment*, Princeton, NJ. Princeton Unievrsity Press.
Coles, Paul. (1968), *The Ottoman Impact On Europe*, Thames and Hudson, London.
Collier, D. (ed.) (1978), *The New Authoritarianism in Latin America*, Princeton NJ. Princeton University Press.
Comte, A. (1964),"The Progress of Civilization Throught Three Stages", in Etzionie, A. (ed), *Social Change*, Basic Books Inc., New York.
Coser, L. (1956), *The Functions of Social Conflict*, New York, Free Press.
Dahrendorf, R. (1959), *Class and Class Conflict in Industrial Society in Industrial Society*, Stanford, Calif; Stanford University Press.
Darwin. C. (1984), *Türlerin Kökeni*, Onur yayınları.
Davis, Winston. (1987), "Religion and Development: Weber and East Asia experiences", p.221-279 in Myron Weiner and Samual Huntington (eds), *Understanding Political Development*, Boston: Little, Brown.
Davison, R,H. (1963) *Reform in The Ottoman Empire,1856-1876*, Prinseton, NJ,.
de Kadt E. and G.Wiliams. (eds), (1974), *Sociology and Development*, London, Tavistock.
Devereux, Robert. (1963),*The First Ottoman Costitutional Period*, Baltimore.
Dhaouadi, M. (1994), "Capitalism, Global Humane Development and the Othjer underdevelopment", in Leslie Sklair, (ed), *Capitalism and Development*, Routledge, London.
Divitcioğlu, Sencer. (1981), *Asya Tipi Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, Sermet Matbaası, Kırklareli. (Birinci Baskı, 1968)
Dodd, C.H. (1983) *The Crisis of Turkish Democracy*. Beverley, England; the Eothen Press.
Dube, S.C. (1988), *Modernisation and Development*, London, Zed Books.
Dumont, Paul. (1987)"Islam as Factor of Change and Revival in Modern Turkey" in Sabri Akural,(ed). *Turkic Culture: Continuity and Change, Blooming*, India; Indiana University Turkish Studies 6.
Durkheim, E. (1990), *Selected Wrintings*, A.Giddens(ed)., Cambridge University Press.
Durkheim, Emile. (1933), "Preface to the Second Edition: Some Notes On Occupational Groups", Emile, Durkheim, in *The Division of Labour in Society*, The Free Press.

Durkheim, Emile. (1957), *Professional Ethics and Civil Morals*, London; Routledge & Kegan Paul Ltd.

Eisenstadt, S.N. (1964), 'Social Change Differentiation and Evoluation', *American Sociological Review*, vol.29.

Eisenstadt, S.N. (1970), 'Social Change and Development', in S.N.Eisenstadt, (ed.), *Reading in Social Evolution and Development*, (Oxford: Pergamon).pp.3-33.

Emmanual, A. (1975), " Beyaz-Yerli Kolonyalismi ve Yatırım Emperyalismi Miti", *Birikim*, 2, Nisan.

Emmanual, A. (1976), "Azgelişmişlik Mitlerine Karşı Gelişme Mitleri", *Birikim*, 18/19, Ağustos, Eylül.

Emmanual, A. (1982), "White-Setler Colonializm and the Myte of Investment Imperialism", in H. Alavi, & T. Shanin, *Introduction to the Sociology of Developing Societies*, Macmillian, London.

Emmanuel, A. (1972), *Unequal Exchange: A Study in the Imperialism of Trade*, New York and London, Monthly Review Press.

Engels, F. (1990), *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, (çev, Kenan Somer), Sol Yayınları, Ank.

Eren, Nuri. (1963) *Turkey, Today and Tomorrow.* Frederick A.Praeger, New York.

Ergun, Doğan. (1991), *Türk Bireyi Kuramına Giriş*, Gerçek Yayınevi.

Evans, P.B. (1983), "State, Local and Multinational Capital in Brazil: Prospects for the Stabilities of the 'Triple Alliance' in the Eighties", p.139-168, in Diana Tussie (ed.), *Latin Amerika in the World Economy: New Perspectives*, Newyork St. Martin.

Evin, A. (1984) *Modern Turkey: Continuity and Change.*, Opladen; Leske un Budrich.

Şeylan, Gencay. (1974), *Türkiye'de Kapitalizm, Bürokrasi ve Modernleşme*, Todaie Yay., Ankara.

Foster-Carter, (1979), "Marxism versus Dependency Theory; a Polemic', *Occasional Papper*, No.8, University of Leeds.

Frank, A. G. (1969), *Latin America: Underdevelopment or Revolution*, New York Monthly Review Press.

Frank, A. G. (1981), *Crisis: in the Third World*, London, Heinemann and New York Monthly Review Press.

Frank, A.G. (1967), "Development Sociology and Underdevelopment of Sociology", *Catalyst*, Summer.

Frank, A.G. (1982), *On Capitalist Underdevelopment*, Oxford University Press, Bombay.

Frank, A.G. (1983), *Dünya Ekonomisi, Bunalım ve Siyasal Yapılar*, Belge Yayınları, Ist.

Frank, A.G. (1984),"Dünya Krizi ve Dönüşüm", *Yapıt*, 7, Ekim-

Kasım.
Frank, Andre Gunder. (1967), *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, Mounthly Review Press, New York.
Frey, F.W. (1965) *The Turkish Political Elite*, Cambridge.
Gerschenkron, (1962), *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Cambridge, Mass.: Bellknap Press.
Goodman, D. & Redclift, R. (1981), *From Peasantry to Proletarian: Capitalsit Development and Agrarian Transitions*, Oxford: Blackwell.
Gülalp, Haldun. (1979), *Yeni Emperyalizm Teorilerinin Eleştirisi*, Birikim Yayınları.
Gülalp, Haldun. (1983), Gelişme Startejileri ve Gelişme İdeolojileri, Yurt Yayınevi, Ank.
Gustfiled. J. (1973), 'Tradition and Modernity" in A.Etzioni and E.Etzioni-Halevy (eds.), *Social Change*, New York, basic Boks.
Hale, William,. (eds), (1964), *Aspect of Modern Turkey*, London, Bowker.
Halide, Edip. (1929), Dictatorship and Reforms in Turkey, *Yale Review*, v.19, Sept. pp.27-44.
Harris, Georg. (Summer 1979),"Islam and the State in Modern Turkey", *Middle East Review 11, No.4* , pp. 21-26.
Harris, George. (1980-81), "Bureaucratic Reform; Ataturk and Turkish Foreign Service",*Journal of the American Institute for the Study of Middle Eastern Civilisation*.1, pp.39-50.
Harris, George. (1985), *Turkey; Coping with Crisis*, Colorado.
Harris, N. (1987), *The End of the Third World*, Harmondsworth: Penguin.
Harrison, D. (1988), *The Sociology of Modernisation and Development*, London.
Harrison, P. (1980), *The Third World Tommorow*, Harmondsworth: Penguin.
Heper, Metin. (1976), "The Political Modernisation as Reflected in Bureaucratic Change; the Turkish Bureaucracy and a Historical Bureaucratic Empire, Tradition", *International Journal of Middle East Studies*, 7, pp.507-521.
Heper, Metin. (1980), "Centre and Perihpery in The Ottoamn Empire with Special Reference to the Ninetheenth century", *International Political Science Review*, 1, pp.81-105.
Heper, Metin. (1981) "Islam, Polity and Society in Turkey: A Middle Eastern Percpective" *The Moddle East Journal*, 25, pp.345-363.
Heper, Metin. et all. (eds.), (1993), *Turkey and the West: Changing*

Political and Cultural Identities, I.B.Tauris & Co.Ltd, London.
Heper. M and Landau. J.M (ed), (1991), *Political Parties and Democracy in Turkey*, I.B.Tauris & Co Ltd. London.
Hettne, Björn. (1990), *Development Theory and Three World*, Longman.
Hiç, M. (1969), *Büyüme Teorileri ve Az Gelişmiş Ekonomiler*, Istanbul. İmar ve İskan Bakanlığı Çalışmaları, 1965-1969, Ankara.
Higgott, R. (1978), "Competing Theoretical Percpective on Development and Underdevelopment; a Recent Intellectual History', *Politics*, XIII, May,p.26-41.
Hobsbawm, E. (1964), "The Development of the World Economy", *Cambridge Journal of Economics*, 3 (3), September, pp.305-18.
Hoselitz, B. (1960), *Sociological Aspect of Economic Growth*, (New York: Free Press).
Hulme, D. Turner, M. (1990), *Sociology and Development: Theories, Policies and Practies*, Simon and Schuster International Group, Herdforshide.
Hymer. S, (1982), "Mutlinational Corporation and the Law of Uneven Development", in H. Alavi, & T. Shanin, *Introduction to the Sociology of Developing Societies*, Macmillian, London.
Inalcık, H. (1964), "The Nature of Traditional Society; Turkey", in Ward, Robert F. and Dankward A. Rustow, (eds.)*Political Modernization in Japan anf Turkey*, Princeton University Press.
Inkeles, Alex. (1964), "Making Men Modern: On the Causes and Consequences of Individual Changes in Six Developing Countries", in Etzionie, A. (ed), *Social Change*, Basic Books Inc., New York, pp, 342-261.
Insel, Ahmet (1994), *Düzen ve Kalkınma Kıskacında Türkiye*, Ayrıntı Yayınları, Ank.
Jenkis, Rhys. (1994), "Capitalist Development in the NIC's", in Leslie Sklair, (ed), *Capitalism and Development*, Routledge, London.
Karal. E. Z. (1970-83), *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, Cilt, V-VIII.
Karpat, Kemal. (1972), "The Transformation of Ottoman State, 1789-1909", *International Journal of Middle East Studies*, 3, pp.243-281.
Karpat, Kemal. (1973), "Structural Change, Historical Stage of Modernisation, and the Role of Social Groups in Turkish Politics", in Kemal, Karpat. (1973), *Social Change and Politics in Turkey, A Structural Historical Analysis*, Leiden.
Kay, G. (1975), *Development and Underdevelopment*, Mac.Millan, London.
Kaygı, Abdullah. (1992), *Türk Düşüncesinde Çağdaşlaşma*, Gündoğan

Yayınları.
Kazancigil. A, and E. Ozbudun, (1981), (eds), *Atatürk, Founder of a Modern State*, Hurst, London.
Kent, Marian (ed), (1984) *The Graet Powers and End of the Ottoman Empire*, London.
Keser, I. (1993), *Türkiye'de Siyaset ve Devletcilik*, Gündoğan Yayınları.
Keyder, Cağlar. (1979), "The Political Economy of Turkish Democracy", *New Left Review*, no.115, pp.2-44.
Keyder, Cağlar. (1987) *State and Class in Turkey; A Study in Capitalist Development*, London; Verso.
Keyder, Çağlar. (1979), *Emperyalism, Azgelişmişlik ve Türkiye*, Birikim Yayınları, İst.
Kinross, Lord. (1977), *The Ottoman Centuries*, Jonathan Cape Ltd. London.
Kitching, G. (1990), *Development and Underdevelopment in Historical Perspective*, Routledge, London.
Kongar, E. (1981), *Atatürk ve Devrim Kuramları*, İş Bankası Yayınları.
König, R. (1958), *Geri Kalmış Denilen Alanların Sosyolojisine Giriş*, Istanbul, çev. B.Akarsu.
Kothari, Rajni. (1989), *Rethinking Development*, New Horizons Press, New York.
Küçükömer, İdris. (1966), *Gelişmiş ve Azgelişmiş Ülkelerin İlişkileri Üzerine*, İstanbul.
Küçükömer, İdris. (1994), *Düzenin Yabancılaşması*, Bağlam Yayıncılık.
Kuçuradi, I and Agazzi, E. (1993). (ed), *Philosophy and Cultural Development*, Philosophical Society of Turkey, Ank.
Kushner, David. (1977), *The Rise of Turkish Nationalism 1876-1908*, Frank Class, London.
Kyong-Dong, Kim. (1994). "Confucianism, and Capitalist Development in East Asia", in Leslie Sklair, (ed), *Capitalism and Development*, Routledge, London.
Laclau, E. (1979), *The Politics and Ideology in Marxist Theory*, Verso, London.
Lacoste, Y. (1965), *Az Gelişmiş Ülkeler*, İstanbul, çev.Y.Gürbüz.
Lacoste, Y. (1966), *Sınıf Açısından Azgelişmişlik*, İstanbul. çev. S.Avcıoğlu.
Lall, S. (1975), "Is Dependence a Useful Concept in Analysing Underdevelopment?", *World Development*..
Larrain, J. (1989), *Theories of Development*, Oxford, Polity.
Levy, M.J. (1952), *The Structure of Society*, Prenciton University Press.
Levy, M.J. (1966), *Modernization and the Structure of Society*, Prenci-

ton University Press.
Lewis, Bernard. (1968) *The Emergence of Modern Turkey*, London.
Lewis, O. (1966), 'The Culture of Poverty', *The Scientific American*, 215, (4), October, p.19-25.
Leys, C. (1977), "Underdevelopment and Dependency: Critical Notes", *Journal of Contemporary Asia* 7, No.1., pp.92-107.
Leys, C. (1982), Samuel Huntington and the End of Classical Modernization Thoery", in H. Alavi, & T. Shanin, *Introduction to the Sociology of Developing Societies*, Macmillian, London.
Lipset, S.M. (1963, "Economic Development and Democracy", in S.M, Lipset,(ed), *Political Man*, Garden City, NY:Anchor.
Lipton, M. (1977), *Why poor People Stay Poor*, London, Temple Smith.
Luxemburg, Rosa. (1954, ilk baskı 1913), *The Accumulation of Capital*, Routledge, London.
Lyotard, Jean-François. (1984), *The Post-Modern Condition*, University of Minneapolis Press.
Mack, A., Plant, D. and Doyle, U. (ed.), (1979), *Imperialism, Intervention, and Development*, London, Croom Helm.
Mair L. (1982), *Anthropology and Development*, London, Mcmilllan.
Mandel.A. (1978), *Late Capitalism*, London, Verso.
Manisalı, E. (1982), *Gelişme Ekonomisi*, Ar-Yayınları, Dağıtım.
Mardin, Serif. (1960) "The Mind of The Turkish Reformer" *Western Humanities Reviews*, 15, pp.413-436.
Mardin, Serif. (1973), "Centre-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?", *Daedalus*. 102, p.169-191.
Mardin, Serif. (1974.) "Super Westernization in Urban Life in the Ottoman Empire in the Last Quarter of the Nineteenth Century", in Benedict, P., F. Mansur and E. Tumertekin (eds), *Turkey: Geographical and Social Perspectives*, Leiden:EJ.Brill.
Mardin, Serif. (1977) "Religion in Modern Turkey" *International Social Science Journal*, 24, pp.279-297.
McClelland, David. (1964), "Business Drive and National Achievement", A.Etzioni and E.Etzioni(ed), *Social Change*, New York, Basic Books'nin içinde, sy.165-178.
McClelland, David. (1976), *The Achieving Society*, New York, Van Nostrand.
Moore, W.E. (1964), 'Predicting Discontunities in Social Change', *American Sociological Review*, 29, (3), p.331-8.
Morgan, L.H. (1963), *Ancient Society*, The World Publishing Company, Celaveland.
Morris, M.D. (1979), *Measuring the Conditions of the World's Poor*,

Pergamon Press.
Mouzelis, N.P. (1988), "Sociology of Development: Reflection on the Present Crisis", *Sociology*, C. 22 No.1.
Muck, R. (1994), "Democracy and Development: Deconstruction and Debates", in L. Sklair, (ed), *Capitalism and Development*, Routledge, London.
Munck, Ronaldo, (1984), *Politics and Development in the Third World, The Case of Latin America* , Zed Books, London.
Nef, J. (1986), *Sanayileşmenin Kültürel Temelleri*, Meb, İst.
Ness, G.D, Shapiro, G and Hobsbawm, E.J. (1967), "Review symposium: Barrington Moore: Social Origin of Dictatorship and Democracy", *American Sociolojical Review*, 32,(5)oct. s. 818-22.
Nieuwenhuijze, C.A.O. et.al. (1985), *The Poor Man's Model of Development*, E.J.Brill-Leiden.
Nispet, Robert, (1969), *Social Change and History; Aspect of the Western Theory of Development*, New York, Oxford University Press.
Nurkse, R. (1964), *Az Gelişmiş Ülkelerde Sermaye Teşekkülü*, İstanbul, çev. Ş. Adalı.
O'Brien, p. (1975), "A Critique of Latin American Theories of Dependency", in Oxaal et all, (eds.), *Beyond Sociolgy of Development*, Routledge, London.
O'Donnel, G. (1973), *Modernization and Bureaucratic-Authoritarianism*, Berkeley, Institute of International Studies, University of California.
Onbirinci Tez, (1986), *Kapitalizm, Azgelişme, Eşit Olmayan Gelişme*, Uluslararası Yayıncılık. İst.
Oxaal, I., Barnett, T. and Booth, D.,(1975), *Beyond the Sociology of Development* , Routledge and Kegan Paul.
Ozbudun, E. (1984), "Antecendents of Kemalist Secularism: Some Thoughts on the Young Turks Periods", in Ahmet Evin, (1984) *Modern Turkey: Continuity and Change.*, Opladen; Leske un Budrich.
Palma, G. (1978), "Dependency: a Formal Theory of Underdevelopment or a Methodology for the Analysis of Concrete Situation of Underdevelopment', *World Development*, 6, (7/8) s. 881-924.
Parry, V.J. (1979), *A History of the Ottoman Empire to 1730*, Cambridge University Press.
Parsons, T. (1971), *The System of Modern Societies*, Englewood Cliffs.N.J: Prentice-Hall.
Parsons. T. (1966), *Societies; Evolutionary and Comperative Perspecti-*

ves, Englewood Cliffs.N.J: Prentice-Hall.
Petras, J. (1978), *Critical Perspectives on Imperialism and Social Class in The Third World*, Mounthly.Review Press, London-New York.
Petras, S. et all. (1974), 'Industry in the Thirld World', *New Left Review*, 85, May-June.
Phillips, A. (1977), "The Concept of Developement", *Review of African Political Economy*, 8, s. 7-20.
Poggi, G. (1968), "Social Origin of Dictatorship and Democracy", *British Journal of Sociology*, 19, p.215-17.
Polanyi, K. (1989), *Büyük Dönüşüm*, çev.A. Buğra, Alan Yay. İstanbul.
Poulantzas, N. (1974), "Internalization of Capitalist Relations and the Nation-State' *Economy and Society*, C. 3, no.2.
Preston, R. W. (1982), *Theories of Development*, Routledge-Kegan, London.
Preston. R.W. (1985), *New Trends in Development Theory*, Routledge-Kegan, London.
Ray, D. (1973), "The Dependency Model of Latin America; Three Basic Fallacies', *Journal of Inter American Studies*, 15/1, pp.4-20.
Redcliff, M. (1994), "Development and Environment", in Leslie Sklair, (ed), *Capitalism and Development*, Routledge, London.
Rhodes, R. (ed), (1970), *Imperialism and Underdevelopment*, New York, Monhtly Review Press.
Riggs, F.W. (1964), *Administration in Developing Countries: the Theory of Prismatic Society*, Boston, Mass, Hougton Mifflin.
Rostow, W.W. (1960), *The Stages of Economic Growth: A non-Communist Manifesto*, Cambridge University Presss, London.
Salama, Pierre. (1986), *Azgelişmenin İktisadı*, çev. İsmail Kılınç, Belge Yay.
Samim, Ahmet., (1981), "The Tragedy of the Turkish Left", *New Left Review*, No. 126, s. 60-85.
Sander, O. (1993), *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, İmge Kitabevi, Ankara.
Schick, Irvin C. and Ertugrul Ahmet Tonak (1987), (eds), *Turkey in Transition: New Perspectives*, New York, Oxford University Press.
Seer, D. (1977), 'The New Meaning of Development', *International Development Review*, 3.
Sen, A. (1983), "Development:Which Way Now?", *Economic Journal*, C. 93.

Sen, A. (1988), "The Concept of Development", in, H.Chenery and T.N. Srinivasan, (ed.), *Handbook of Development Economics*..

Shaw, Stanford, and Ezel Kural Shaw. (1977) *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* Vol;II, Reform, Revolution and Republic' The Rise of Modern Turkey, 1808-1975, Cambridge.

Shick, I. C and Ahmet Tonak (eds), (1987) *Turkey in Transition*. New York.

Sklair Leslie, (1994), (ed), *Capitalism and Development*, Routledge, London.

Smelser, Neil, (964), "Toward a Theory of Modernization", in Amatai Etzioni and Eva Etzioni, (ed), *Social Change*, New York, Basic Book, p.268-284.

Smith, M.G. (1965), *The Plural Society in the British West Indies*, Berkeley, CA; University of California Press.

Spencer, H. (1947), *İlk Prensipler*, (cev), Selmin Evrim, Milli Eğitim Basımevi, Ist.

Srinivas, M.N. (1962), *Castle in Modern India*, London,: J.K. Publisher.

Streeten, P. and Burki, S.J., (1978), 'Basic Needs: Some Issues', *World Development*, 6, s. 411-21.

Streeten, P.(1983), "Development Dichotomies", *World Development*, C. 11, No.4.

Sugar, Peter. (1964), "Economic and Political Modernization; Turkey", in Ward, Robert F. and Dankward A. Rustow, (eds.)*Political Modernization in Japan and Turkey* , Princeton University Press.

Sunkel, O. (1969), 'National Development Policy and External Dependence in Latin America, *Journal of Development Studies*, C. 6. no.1.

Sutcliffe, R.B. (1971), Industry and Underdevelopment, London, Addison Wesley.

Tachau, Frank. (1965) "Turkish Politics: The Attempt to Reconcile Rapid Modernization with Democracy", *Middle East Journal*, xix/2.

Tachau, Frank. (1984), Turkey; *Authority, Democracy and Development*, New York; Prager.

Taylor, C. (1995), *Modernliğin Sıkıntıları*, çev. U.Canbilen, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Therborn, G. (1979), "Caudillos and Election", *New Left Review*, 113-14.

Thomas, A. and Bernstein, H. (1983), *The Third World and Development*, Open University Press.

Timur, Taner. (1994), *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Kitabevi Yayınları.

Tipps, D.C. (1973), "Modernization Theory and The Comparative Study of Socities: Critical Perspective", *Comparative Studies in Society and History*, C. 15.

Toennies, F. (1957), *Community and Society*, Michigan State University Press, East Lansing, Michigan.

Toprak, Binnaz. (1993), "Islamic Entellectuals: Revolt against Industry and Technology" in Heper, M. et all. (eds.), *Turkey and the West: Changing Politial and Cultural Identities*, I.B.Tauris & Co.Ltd, London.

Toye, J. (1989), *Dilemas of Development*, Basil Blacwell, Oxford.

Trostsky.L. (1931), *Permanent Revolution*, New York: Pioneer.

Turner, Bryan S. (1991), Weber ve İslam, (çev: Y. Aktoy), Vadi Yay., Ank.

Tütengil, Cavit Orhan, (1971), *Az Gelişmenin Sosyolojisi*, Toplum Kitabevi, Ankara.

Üçok, Coşkun, (1975), *Siyasal Tarih*, Ankara Universitesi , Hukuk Fakültesi Yayını.

Ülgener, Sabri. (1956), "İktisadi Gelişmenin Şartları ve Sınırları. Az Gelişmiş Memleketlerin İstihdam ve Yatırım Meselelerine Toplu Bir Bakış", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.XVI, s.1-4. İstanbul.

Ülgener, Sabri. (1964) "Value Patterns of Traditional Societies: The Turksih Experience", in ESSCB, Social Aspects of Economic Development. İst.

Uzunçarşılı, İ.H. (1972-83), *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, C. I-IV.

Wallerstein, I. (1976), *The Modern World System*, New York Academic Press.

Wallerstein, I. (1977), "The Tasks of Historical Social Sciences", *Review*, 1, s. 3-7.

Wallerstein, I. (1982), "The World Capitalssit Sytem", in Alavi, H. & T.Shanin. (1982), *Introduction to the Sociology of Developing Societies*, MacMillan, London.

Wallerstein, I. (1987), "World Sytem Analysis", in A.Giddens and J.Turner, (ed.), *Social Theory Today*, s. 309-324.

Wallerstein, I. (1994), "Development, Lodestar or Illusion", in Leslie Sklair, (ed), *Capitalism and Development*,, Routledge, London.

Wallerstein. I. (1984), *Genel Bunalımın Dinamikleri*, (çev. F. Abar), Belge Yay.

Wallman, (1977), (ed), *Perception of Development*, Cambridge University Presss.
Warren, B. (1973), "Imperialism and Capitalist Industrialisation', *New Left Review*, No.81., September-October, s. 3-44.
Warren, B. (1980), *Imperialism; Pioneer of Capitalism*, Verso, London.
Weber, Max, (1985), *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, (çev, Zeynep Aruoba), Hill Yayınevi, İstanbul.
Weber, Max. (1968), *Economy and Society*, New York, Bedminster Press.
Weber, Max. (1989), *Selections in Transition*, W.G.Runciman (ed)., Cambridge University Press.
Weiner, Myron and Samuel Huntington, (ed.), *Understanding Political Development*, Boston, Little, Brown.
Williams, G.P. (1978), Imperialism and Development, *World Development*, 6, 7/8, 925-36.
Wong, Siu-lun, (1988), "The Applicability of Asian Family Values to the Other Social Settings", in Peter L.Berger and Hsin-Huang Michael Hsiao (ed.), *In Search of an East Asaian Development Model*, New Brunswick, NJ.Transaction.
Worsley, P. (1984), *The Three Worlds: Culture and World Development*, London, Weidenfe'd & Nicolson.
Yerasimos, S. (1974), Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye, Gözlem Yayınları.

Birkaç yıl önce BBC'de, Afrika kıtasının geri kalmışlığı ile ilgili belgesel bir film izlemiştim. Orta Afrika ülkelerinin birinde gerçekleştirilen bir röportajda, çok yaşlı bir zenci bozuk aksanlı İngilizcesi ile, Batı gelişme literatüründe yıllardır anlatılmaya ve çözülmeye çalışılan sorunları bir anda

çözüvermişti. Ona içinde yaşadıkları toplumun neden geri kaldığı sorulduğunda, yavaş fakat kararlı ve yaşlılığın verdiği deneyimle donanık bir ses tonuyla, İngiliz haberciye şunu söylemişti: "Biz yoksuluz, çünkü siz varsılsınız."

Aslında gelişme sosyolojisinde ve ekonomisinde yıllardır ileri sürülen, çok karmaşık bazen ekonometrinin anlaşılmaz hesapları arasında kaynayıp giden kurumlar da, bu yalın gerçeği dile getirmek istiyordu. Ancak hiçbirisi gerçeği bu yaşlı zenci düzeyinde anlatamamıştı. Her ne kadar o, bu ifadeyi başta kendi ülkesi ve genel olarak Afrika kıtası için söylemiş olsa da, sözlerinin arasından, Türkiye'nin içinde yaşadığı gerçeklere ilişkin ben de payıma düşeni almıştım. O andan sonra, çok daha dikkatli ve bilinçli bir şekilde gelişme ve kalkınma kuramlarıyla ilgilenmeye karar verdim. Uygun bir zamanda kullanmak üzere bulabildiğim ve kafamdaki sorulara yanıt olabileceğini düşündüğüm dokümanları toplamaya başladım.

Elinizdeki bu kitap, aslında, söz konusu filmdeki, o hiç tanımadığım yaşlı zencinin bende uyandırdığı hayretin ve merakın bir ürünüdür.

AZGELISMISLIGIN
9 789755 339993